

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI**

**HAMMÂD B. EBÛ SÛLEYMAN (120/738) VE
RİVAYETLERİ**

MECHMET BOTOUR MEMET

YÛKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DR. ÖĞR. ÜYESİ TAHA ÇELİK**

KONYA-2022

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mechmet BOTOURL MEMET		
	Numarası	17810601187		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/HADİS		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Hammâd b. Ebû Süleyman (120/738) ve Rivayetleri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mechmet BOTOURL MEMET

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mechmet BOTOUR MEMET		
	Numarası	17810601187		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLER/HADİS		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	×	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Taha ÇELİK		
Tezin Adı	Hammâd b. Ebû Süleyman (120/738) ve Rivayetleri			

Tâbiûn ulemâsının önde gelen şahsiyetlerinden Hammâd b. Ebû Süleyman, fakihiğinin yanı sıra muhaddis kimliği ile de ön plana çıkmıştır. Kûfe'nin fakihi olarak anılan Hammâd, pek çok hadis rivayetinde bulunurken, merviyâtının ekseriyeti ahkâm hadislerinden oluşmuştur. Hanefi mezhebinin ilim silsilesinde önemli konumda yer almış, Abdullah b. Mes'ûd'dan aldığı ilmî mirası İbrahim en-Nehâî vasıtasıyla Ebû Hanîfe'ye aktarmıştır. Bu çalışmada öncelikle Hammâd'ın hayatına ve ilmî kişiliğine yer verilmiştir. Akabinde rivayet ettiği hadisler incelenmiş, sened ve metinleri değerlendirilmiş ve sıhhat durumları araştırılmıştır. Hammâd b. Ebû Süleyman'ın hadis ilmindeki yerini ele aldığımız söz konusu araştırma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte çalışmanın önemi, metodu ve kaynaklarından bahsedilmiş, ardından birinci bölümde tezin konusu teşkil eden Hammâd'ın hayatı ele alınmıştır. İkinci bölümde Hammâd'dan sadır olan rivayetler incelenmiş ve değerlendirme kısmında hoca ve talebelerinin cerh ta'dîl durumları zikredilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hammâd b. Ebû Süleyman, Hanefî, Hadis, Kûfe, Mürcie.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mechmet BOTOUR MEMET		
	Student Number	17810601187		
	Department	Hadis		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	×	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Dr. Öğr. Üyesi Taha ÇELİK		
Title of the Thesis/Dissertation	Hammad bin Abu Sulaiman (120/738) and His Narrations			

Hammad b Ebu Suleyman, one of the leading figures of the Tabiun ulama, came to the fore with his muhaddis identity as well as his jurisprudence. While Hammad, who is known as the jurist of Kufa, narrated many hadiths, the majority of his merviyat consisted of the hadiths of judgment. He took an important place in the science line of the Hanafi sect and transferred the scientific legacy he received from Abdullah b Mes'ud to Abu Hanifah through Ibrahim an-Nehai. In this study, first of all, Hammâd's life and scientific personality are included. Subsequently, the hadiths he narrated were examined, their texts and documents were evaluated, and their health status was investigated. The aforementioned research, which deals with the place of Hammad b Abu Suleiman in the science of hadith, consists of an introduction and two parts. The importance, method and sources of the study are mentioned in the introduction. Then, in the first chapter, the life of Hammad, which is the subject of the thesis, is discussed. In the second part, the narrations originating from Hammad were examined and in the evaluation part, the cerh ta'dil status of the teacher and his students were mentioned.

Key words: Hammad b Ebu Suleyman, Hanafi, Hadith, Kufa, Murcie.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖNSÖZ	vii
KISALTMALAR	ix

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı	1
2. Araştırmanın Metodu.....	3
3. Araştırmanın Kaynakları.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMMÂD B. EBÛ SÜLEYMAN'IN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Hayatı.....	7
1.1.1. Kimlik Bilgileri	7
1.1.2. Ailesi	9
1.1.3. Doğumu ve Çocukluğu	11
1.1.4. Hastalığı	13
1.1.5. Tabakası	14
1.1.6. Ahlâkî Kişiliği.....	15
1.1.6.1. Cömertliği.....	15
1.1.6.2. Doğru Sözlü Olması	19
1.1.6.3. Hocalarının ve Diğer Âlimlerin Övgüsüne Mazhar Olması.....	20
1.1.7. Takvası.....	23
1.1.8. Kılık-Kıyafeti	24
1.1.9. Resmî Görevleri	25
1.1.10. İtikadı	26
1.1.11. Vefatı.....	29
1.2. İlmî Kişiliği.....	31
1.2.1. Fıkıh İlmindeki Yeri.....	32
1.2.2. Hadis İlmindeki Yeri.....	36
1.2.2.1. İlmî Seyahatleri/Rihleleri	36
1.2.2.2. Cerh Ta'dîl Durumu	39

İKİNCİ BÖLÜM
HAMMÂD B. EBÛ SÛLEYMAN'IN RİVAYETLERİ VE
DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. Tahâret Bahsi	44
2.1.1. Mestler Üzerine Mesh	45
2.1.2. Mestler Üzerine Meshin Müddeti	48
2.1.3. Elbiseye Bulaşan Meni.....	54
2.1.4. Ayakta Bevletmek.....	57
2.1.5. Müslümanın Necis Olmaması	59
2.1.6. Hz. Peygamber'in Uyanınca Namaz Kılması	61
2.1.7. Uyurken İhtilam Olan Kadın.....	62
2.1.8. Ateşte Pişeni Yemekten Dolayı Abdest	63
2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması	65
2.1.10. Müstehâza Kadın.....	65
2.1.11. Cünüp Olarak Uyumak	66
2.2. Salât (Namaz) Bahsi	67
2.2.1. Teşehhüdün Lafızları	67
2.2.2. Vitir Namazının Vakti.....	73
2.2.3. Namazda Sağa ve Sola Selam Vermek	76
2.2.4. Kur'ân'ı Güzel Sesle Okumak	78
2.2.5. Hz. Peygamber'in Hastalandığında Cemaate İmam Tayin Etmesi.....	80
2.2.6. İftitah Tekbiri Dışında Elleri Kaldırmamak	82
2.2.7. Namazlarda Kunut Yapmak.....	84
2.2.8. Sehv Secdesi	86
2.2.9. Kişinin Kadına Doğru Namaz Kılması	88
2.2.10. İstihare Yapmak	90
2.2.11. Binek Üzerinde Nafile Namaz Kılmak	92
2.2.12. Namazda Selam Almak.....	94
2.2.13. Kûsûf Namazı.....	95
2.2.14. Secde ve Rükûunda Çok Beklenen Namaz.....	97
2.2.15. Namazda Bismelenin Hafî Okunması	99
2.2.16. Kâbe'de Namaz.....	99

2.2.17. Cenaze Namazında Tekbir Sayısı	100
2.2.18. Hz. Peygamber'in Rükû ve Secdede Yaptığı Dua	101
2.2.19. Safların Sık Tutulması.....	102
2.2.20. Seferde Namazı Kısaltmak.....	103
2.2.21. Kadınların Sabah, Yatsı ve Bayram Namazlarına Katılmaları	104
2.2.22. Erkeğin Avreti	105
2.2.23. Vitr Namazında Okunan Sûreler.....	106
2.2.24. Namazda Okunacak Dualar.....	107
2.2.25. Namazda Tatbîk Yapmak.....	108
2.2.26. Cenaze Namazında Sağa ve Sola Selem Vermek	109
2.2.27. Cuma Hutbesi Esnasında Konuşmanın Nehyedilmesi	110
2.2.28. Tilavet Secdesi	111
2.3. Zekât Bahsi	112
2.3.1. Ziyet Eşyalarının Zekâtı	112
2.3.2. Sadakanın Hediyeye Dönüşmesi.....	113
2.3.3. Kadının Fakir Kocasına ve Kardeşinin Oğluna Zekâtı	114
2.4. Menâsik (Hac) Bahsi	115
2.4.1. İhrama Girerken Koku Sürünmek.....	115
2.4.2. Binek Üzerinde Tavaf	116
2.4.3. Mina'ya Erkenden Gitmek.....	118
2.4.4. Hacc-ı Kıran	119
2.4.5. Hacc-ı Temettu'	123
2.4.6. Veda Tavafından Önce Kadının Hayız Olması.....	124
2.4.7. Şeytan Taşlama	125
2.4.8. Mîkât Yerleri	125
2.4.9. Hedy Kurbanını Gönderen Kimsenin Durumu	126
2.4.10. Rük-n-i Yemânî	127
2.4.11. Hz. Peygamber Umre ve Hacc İçin İki Tavaf ve İki Sa'y Yaptı.....	127
2.4.12. Haccın Farzıyeti	128
2.5. Sıvım (Oruç) Bahsi	129
2.5.1. Oruçlunun Hanımını Öpmesi	130

2.5.2. Ramazan'da Cünüp Olarak Sabahlamak.....	132
2.5.3. İtikâfta Olan Kimsenin İhtiyacı Dışında Mescitten Çıkamaması	134
2.5.4. Yolculukta Oruç	135
2.5.5. Oruçlunun Hacamat Yaptırması.....	136
2.5.6. Ramazan Ayı Ekseriyetle Yirmi Dokuz Gündür	138
2.6. Cihad Bahsi.....	139
2.7. Udhiyye (Kurban) Bahsi.....	141
2.8. Nikâh Bahsi	141
2.8.1. Çocuk Yatak Sahibinindir	142
2.8.2. Nikâhlanması Tavsiye Edilmeyen Beş Sınıf Kadın	142
2.8.3. Azil Yapmak	143
2.8.4. Dört Kadınla Evlilik.....	144
2.9. Talak Bahsi	145
2.9.1. Üç Talakla Boşanan Kadına Nafaka ve Süknâ Hakkı.....	145
2.9.2. Mehri Kararlaştırılmadan Kocasını Ölen Kadın	147
2.9.3. Hürriyetine Kavuşan Cariyenin Nikâhını Feshetme Muhayyerliği	148
2.9.4. Kadının Talak Hususunda Muhayyer Bırakılması	149
2.9.5. Eşi Vefat Eden Hamile Kadının İddeti.....	150
2.9.6. Boşanmış Kadının İddeti.....	151
2.10. Sayd (Av) Bahsi.....	151
2.10.1. Eğitilmiş Köpekle Avlanmak	152
2.11. Ferâiz (Miras) Bahsi	154
2.12. Cenazeler Bahsi	155
2.12.1. Rasûlullah'ın Kefeni	155
2.13. Büyû' (Alışveriş) Bahsi	156
2.13.1. Kişinin Çocuğunun Malından Yemesi	156
2.13.2. Bey-i Hasât, Bey-i Mülânese ve Bey-i Neceş'in Nehyi.....	157
2.13.3. Satış Üstüne Satış Yapmak ve İşçinin Ücretini Vermek.....	159
2.13.4. Mal Mevcut Olduğu Halde Satıcı ve Müşteri Arasında Anlaşmazlık.....	161
2.13.5. Şarap Hususunda Lanet.....	162
2.14. Akdiye (Davalar) Bahsi	163

2.15. İlim Bahsi.....	164
2.15.1. İlim Her Müslümana Farzdır.....	164
2.15.2. Rasûlullah Adına Yalan Söylemek	166
2.15.3. Ulemânın Ahiretteki Âlî Derecesi.....	168
2.16. Eşribe (İçecekler) Bahsi.....	169
2.16.1. Nebiz Yapılması Yasaklanan Kaplar	169
2.16.2. Kaplara, Kabir Ziyaretine, Kurban Etlerine Dair Yasağın Kalkması ve Sarhoşluk Veren Şeylerin Yasaklanması	173
2.16.3. Altın ve Gümüş Kaplarda Yemek ve İçmekten Nehiy.....	175
2.16.4. Nebiz İçmek	176
2.17. Et'ime (Yiyecekler) Bahsi	177
2.17.1. Kertenkele Yemek.....	177
2.17.2. Yemeğin ve Suyun Ardından Dua Etmek	180
2.17.3. Kadının Hayvan Kesmesi.....	181
2.18. Rehin Bahsi.....	181
2.18.1. Hz. Peygamber'in Zırhını Rehin Vermesi	182
2.19. Tıp Bahsi.....	182
2.19.1. Rukye Yapmak.....	182
2.20. 'İtâk (Köle Azadı) Bahsi.....	183
2.21. Fitneler Bahsi.....	184
2.22. Hadler Bahsi	185
2.22.1. Sorumluluğun Kalktığı Haller	185
2.23. Tefsir Bahsi.....	189
2.24. Edep Bahsi	191
2.24.1. Kalbe Gelen Vesvesenin Önlenmesi.....	191
2.24.2. Müslümanların Dertleriyle Dertlenmeyen Kimse.....	193
2.24.3. "Allah Beni Sana Feda Etsin" Demek	194
2.24.4. Hz. Peygamber'in Tabîî Kokusu.....	196
2.24.5. Yumuşaklık ve Kabalık.....	197
2.24.6. Müslümana Sövmek.....	196
2.25. Zühd ve Rekâik Bahsi.....	197
2.26. Sahabenin Fazileti Bahsi.....	199

2.26.1. Hz. Ömer'in Fazileti.....	199
2.26.2. Hz. Huzeyme'nin Şahitliğinin İki Kişinin Şahitliğine Denk Tutulması ..	200
2.26.3. Ölümün Hz. Âişe Vesilesiyle Rasûlullah'a Kolaylaştırılması	201
2.27. Şefaât	203
2.28. Cibrîl Hadisi.....	205
2.29. Tevhidin Önemi	207
2.30. Allah'ın Rahmetinin Genişliği.....	208
2.31. Müslümandan Haraç ve Öşürün Birlikte Alınmaması.....	209
2.32. İnsanın Anne Rahminde Oluşum Süreci.....	210
2.33. Hz. Peygamber'in Vefatından Önceki Duası	211
2.34. İnsanların İmtihan Vesileleriyle Cennete Girebilecek Olması	212
2.35. Rasûlullah'ın Zorba Yöneticilere Karşı Ümmetine Duası.....	213
2.36. Kişinin Evlâd-i İyâli İçin Kederlenmesi	213
2.37. Kullarına Karşı Allah'ın Merhameti.....	213
2.38. Müslümana Diken Batması Günahlarına Kefarettir	215
2.39. Değerlendirme	216
SONUÇ	224
KAYNAKÇA	224

ÖN SÖZ

Hız. Peygamber (s.a.v), ümmetine iki değerli kaynak ve hazine olan Kur'ân ve sünneti miras bırakmıştır. Bu iki kaynağa sımsıkı sarılmanın neticesinde, sırat-ı müstakimde olma nimetiyle her türlü dalâletten uzak kalmak mümkün hale gelir. Bunun yolu da ancak onları anlayıp anlamlandırmaktan geçer. Bu minvalde mezheplerin anlama ve anlamlandırma çabasının teşekkülü düşünüldüğünde, akıf istinbat yollarına fazlaca başvurma, kendine özgü usûl ve yöntemlere sahip olma gibi hususlardan ötürü Ehl-i Rey olarak tanımlanması açısından Hanefî mezhebi, bu hususta farklı mülahazalara gitmiştir. İslam dünyasında müntesipleri açısından asırlardır geniş bir yelpazeye sahip Hanefî mezhebi, benimsediği teamüller açısından zaman zaman cumhur ulemâ ile karşı karşıya gelmiş, farklı görüşler benimsediği olmuştur. Hanefî mezhebini ve fikirlerini farklı kılan dinamikleri anlamının diğer bir ön şartı ise, mezhebin ilim silsilesindeki şahsiyetlerin ve onların fikrî altyapılarının sahip olduğu birtakım hususiyetlerdir. Nitekim şu ifade, Hanefî mezhebinin ilim silsilesini tanıma ve bunların değerini anlamaya ışık tutmaktadır: “*Fıkhi Abdullah b. Mes'ûd* (ö. 32/652-53) *ekti*, *Alkame* (ö. 32/652-53) *biçti*, *İbrahim* (ö. 96/714) *harman etti*, *Hammâd öğüttü*, *Ebû Hanîfe* (ö. 150/767) *yoğurup pişirdi*.” Dolayısıyla mezhebin ilk imamı Ebû Hanîfe; hocası Hammâd b. Ebû Süleyman kanalıyla fıkhi İbn Mes'ûd'dan almıştır. Nitekim ilgili silsile, Ebû Hanîfe'nin rivayetlerini aktarırken kullandığı en meşhur isnadı kabul edilir.

Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd; ilmi, sahâbe ve tâbiûn büyüklerinden tahammül edip kendisinden sonraki nesle, özellikle Ebû Hanîfe'ye aktarmak suretiyle Hanefî mezhebinin mihenk taşlarından biri kabul edilmiştir. Nitekim Hammâd b. Ebû Süleyman, hocası İbrahim en-Nehâf'nin gözde talebelerinden olup kendisinden sonra ders halkasının başına geçmesini münasip gördüğü Kûfe'nin önde gelen şahsiyetlerinden, devrinin en büyük fakihlerinden birisidir.

Hammâd b. Ebû Süleyman, birtakım rivayetleri aktaran bir râvi olması yönüyle muhaddis kimliği ile de ön plana çıkmıştır. Bu noktadan hareketle Hammâd'ın rivayetleri bu çalışmaya konu edilmiş, *Kütüb-i Tis'a* başta olmak üzere

hadis kaynaklarındaki rivayetleri belirlenerek ilgili rivayetlerin sıhhat durumları, mütabi' ve şahitleri araştırmaya değer bulunmuştur.

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın Hayatı ve Rivayetleri başlıklı bu çalışma giriş ve iki bölümden müteşekkildir. Girişte araştırmanın konusu, amacı, metodu ve kaynaklarına yer verilmiştir. Birinci bölümde Hammâd'ın hayatı ve ilmî kişiliğine ilişkin bilgiler ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Hammâd'ın rivayet ettiği hadislerin tespiti, tahrîci ve sıhhat durumu hakkında değerlendirmelere yer verilmiştir.

Yüksek lisans eğitimine başladığım ilk günden itibaren yapıcı ve yönlendirici tutumuyla, tavsiyeleriyle ilmî kazanımlarıma katkı sunan; konu belirleme aşamasından tez yazımının son gününe kadar, zaman mefhumu önemli olmaksızın her türlü soruma ve ihtiyacıma en ufak ayrıntısına kadar cevap veren, daima cesaret veren üslubuyla danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Taha ÇELİK'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca eğitim öğretim hayatımın her zerresinde var olan ve tez sürecinde desteğini eksik etmeyen, daima yanımda hissettiğim kıymetli dayım Doç. Dr. Mehmet EFENDİOĞLU'na şükranlarımı arz ederim. Çalışma süresince yönlendirmeleriyle desteğini esirgemeyen Kocaeli Dini Yüksek İhtisas Merkezi öğretim üyelerinden Tevfik İŞÇEN hocama, tezin son okumasını yaparak değerli katkılarıyla yardımcı olan Dr. Cumali BAYLU hocama ve tezi satır satır okuyarak düzeltmeler yapan dostum Muhammet DOĞANCI'ya ve İhtisas Merkezinden dönem arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Çalışma süresince göstermiş olduğu engin sabır ve hoşgörüsüyle daima destekçim olan eşime, birlikte vakit geçirmekten mahrum bıraktığım oğluma ve maddi manevi desteklerini daima hissettiğim, beni hiç yalnız bırakmayan anneme, babama ve kardeşime müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Mehmet BODUR¹

Kocaeli 2022

¹ Tez başlığında pasaportta yazıldığı şekliyle 'Mechmet Botour Memet' olarak yazılan isim ve soy ismin, T.C. Gümülcine Başkonsolosluğu'nda Batı Trakya Müslüman Türk Azınlığa mensup kişilerin kayıtlarının tutulduğu kütükte Türkçe olarak 'Mehmet Bodur' yazmasına istinaden burada da söz konusu isim ve soy isme yer verilmiştir.

KISALTMALAR

- a. mlf : aynı müellif.
a.s : aleyhisselâm.
b. : bin, ibn.
bk. : bakınız.
b.y. : basım yeri yok.
c.c : celle celâluhû.
çev. : çeviren.
ed. : editör.
Hz. : Hazret-i.
İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
nşr : neşreden.
s.a.v : sallallâhu aleyhi ve Sellem.
r.a : radıyallâhu anh/ anhâ.
thk. : tahkik eden.
t.y. : basım tarihi yok.
y.y. : yayıncı yok

GİRİŞ

Kur'ân'dan sonra İslam'ın ikinci kaynağı olan sünnet, sahâbe vasıtasıyla Hz. Peygamber'den (s.a.v) intikal ederek günümüze kadar ulaşmıştır. Sünnete yaklaşım noktasında ulemânın ilmî birikimleri, yaşadıkları sosyal çevre, ferdî ve ictimâî farklılıklar, muhtelif anlayışların cereyan etmesine sebep olmuş ve fikhin mezhepleşme sürecine katkı sağlamıştır. Bu bağlamda mezhepleri tanıma, görüşlerini anlama ve meselelere yaklaşım tarzlarını kavramanın yolu, fikh mezheplerine ilişkin ilim adamlarının yaşantılarına ve fikrî hayatlarına vakıf olmaktan geçer. İmkânlar çerçevesinde âlimlerin hayatları hakkında bilgi sahibi olmak ve düşünce dünyalarını iyice anlayıp kavramak, öncülük yaptıkları fikhî mezheplerine dair usûl ve yöntemlerinin idrakine varmak mümkün hale gelecektir. Netice itibariyle Hanefî mezhebinin mimarı ve öncüsü olan İmam Ebû Hanîfe'nin ilmî hayatına büyük oranda tesir eden Hammâd b. Ebû Süleyman'ın hayatını ve rivayetlerini ilmî çerçevede ele almak yeni ufuklara kapı aralayacaktır.

1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı

Çalışmamızın konusunu, hicri I. asırda dünyaya gelmiş ve II. asrın başlarında vefat etmiş olan tâbiûn ulemâsının önde gelen şahsiyetlerinden Hammâd b. Ebû Süleyman'ın hayatı ve hadis ilmindeki yeri oluşturmaktadır. Çalışmada Hammâd'ın hayatına dair nakledilen haberlerden yola çıkılarak ilmî kimliği irdelenecek ve rivayet ettiği hadisler mercek altına alınacaktır.

Rical ve tabakât kitaplarında Hammâd b. Ebû Süleyman, fakih kimliğiyle daima ön plana çıkmış, fıkhî istikamet sahibi kabul edilmiş, yaşadığı dönemde kendisinden daha fakih bir kimsenin bulunmadığı söylenmiş ve re'yi ile ictihad ettiğinde isabet eden bir şahsiyet olarak anılmıştır. Hammâd, fakihliğinin yanı sıra - her ne kadar tenkide uğrayıp hakkında muhtelif kanaatler belirtilmişse de- muhaddis kimliği ile de ilim tarihinde yer almış ve hadis rivayetinde bulunmuş bir âlimdir.

İsfahan asıllı olan Hammâd, Kûfe'de Abdullah b. Mes'ûd'un bıraktığı ilmî mirası en başta gelen üstadı İbrahim en-Nehaî'den (ö. 96/714) devralmıştır. en-Nehaî'yi iyi tanıyan, onun fikhî tutumuna vakıf olan Hammâd, aynı zamanda Şa'bî'den (ö. 104/722) de fikh okumuş, ashâbtan Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12),

tâbiinden “âlimlerin başı” diye tanımlanan Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) ve fukahâ-yı seb’anın önde gelen simalarından olan Saîd b. Müseyyeb’den (ö. 94/713) hadis dinlemiştir. Ondan da seçkin talebesi Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Şu’be b. Haccâc (ö. 160/776) Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) gibi zatlar hadis rivayetinde bulunup ders halkasında yer almışlardır.

Tezimizde, Hanefî mezhebi silsilesinde yer alan ve İbrahim en-Nehaî’den aldığı ilmi, Ebû Hanîfe’ye aktaran Hammâd b. Ebû Süleyman konu edilerek, hadis ilmindeki konumu, güvenilirlik durumu ve hadis ilmine katkıları incelenecektir. Nitekim hadisler, Hz. Peygamber’den (s.a.v) ashâb-ı kirâm aracılığıyla nakledilerek gelecek nesillere aktarılmıştır. Bu aktarma sürecinde, mesajın mahiyeti kadar, mesajı ileten kişi de önemli bir konuma haizdir. Şüphesiz sahâbe nesli hadisleri titizlikle muhafaza etmiş ancak sonraki zamanlarda meydana gelen bir takım itikâdî, sosyal ve siyasî karışıklıklar, hadislerin sıhhatinin ve kaynağının dolayısıyla isnadının sorgulanması ihtiyacını doğurmuştur.

Bilimsel olarak şahıs çalışmaları; hadislerin isnadında yer alan râvileri yakînen tanıma, hadisleri aktarma çabalarına şahit olma, sıhhatli bir şekilde sened tenkidi yapma gibi önemli faydalar sağlamaktadır. Nihayet hadislerin rivayet zincirinde yer alan ricâlin güvenilirlik durumu ortaya konulduğunda, hadisler de sağlam bir şekilde muhafaza edilerek gelecek nesillere aktarılmış olacaktır. Bu açıdan Hammâd b. Ebû Süleyman’ın lisansüstü bir çalışmaya konu edilmesinin, bilimsel çerçevede hadis sahasına katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Çalışmamızın amacı, imkânımız nispetince Hammâd b. Ebû Süleyman’ın tabakât kitaplarında dağınık halde bulunan hayatına ilişkin bilgileri toplayarak bir bütün halinde sunmak, Kûfe’nin önde gelen simalarından Nehaî’nin rahle-i tedrisatından geçmiş ve Ebû Hanîfe’ye hocalık yapmış mütefekkir, fakih ve muhaddis şahsiyeti yakından tanıyabilmek, rivayet ettiği hadisleri tahrîc etmek suretiyle kimlerden, hangi yollarla rivayet ettiğini gün yüzüne çıkarmaya çalışmaktır.

Çalışmamızda şu suallere cevaplar aranacaktır:

1. Hammâd b. Ebû Süleyman kimdir, hangi kaynaklardan beslenmiştir?

2. Hammâd'ın cerh edilmesine sebep olan sara hastalığı ilmî kişiliğini etkilemiş midir?
3. Kaynaklarda kendisine yöneltlen irca' iddiasının içyüzü nedir?
4. Hammâd hangi konularda hadis nakletmiştir, rivayetlerinin sıhhat durumuna dair hangi açıklamalar yapılmıştır?
5. Bütün bu sorulardan hareketle Hammâd b. Ebû Süleyman, hadis ilmine nasıl bir katkı sağlamıştır, kendisi nasıl bir râvi profiline sahiptir?

Bu çalışma, kaydedilen suallere cevaplar arayarak, fakîhliği konusunda geniş çaplı araştırmaların yapıldığı Hammâd b. Ebû Süleyman'ı tanımak ve rivayetlerini hadis ilminin teknik detayları açısından irdeleyerek hadis ilmi sahasına küçük de olsa katkı sağlayabilmeyi amaçlamaktadır.

2. Araştırmanın Metodu

Araştırmanın başında bir okuma planı yapabilmek için Hammâd b. Ebû Süleyman hakkında literatür taraması yapılmıştır. Ancak Türkçe kaynaklarda Mehmet Özgü Aras'ın *Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammâd ve Fikhî Görüşleri* isimli eseri ve modern Arapça kaynaklarda Sâre bint. Ferâc'ın *Hammâd b. Ebû Süleyman ve mezhebühü fi'l-îman*, Hacîlî'nin *Fıkhü Hammâd b. Ebî Süleyman* gibi küçük risaleleri ve Kal'acî'nin *Mevsûatü fikhî't-faberî ve Hammâd b. Ebî Süleyman* isimli telifi dışında kaynak esere ulaşılammıştır. Bu bağlamda öncelikle ricâl ve tabakât kitaplarında Hammâd tespit edilmeye çalışılmış, akabinde özellikle hayatı hakkında dağınık halde bulunan bilgiler bir araya getirilerek Hammâd'ın profili ortaya konulacaktır. Araştırmanın çatısını, Hammâd'ın muhaddis yönü oluşturması sebebiyle, öncelikle rivayetlerin klasik kaynaklarda taranması, tespit edilmesi ve uygun başlıklarla bir araya getirilmesi uygun olacaktır. Buna istinaden öncelikle *Kütüb-i Tis'a* rivayetleri ortaya çıkarılmaya çalışılmış, sonrasında tarama ağı genişletilerek hadis külliyyatından toplamda 28 eserden istifa edilerek Hammâd'ın rivayetleri tahrîc edilecektir.

Çalışmada yazım aşamasına geçildiğinde öncelikle Hammâd b. Ebû Süleyman'ın tanımak amacıyla hayatına dair nakledilen haberlerden yola çıkılarak, nesebi ve ailesi, çocukluğu, ilmî hayatına tesir eden hastalığı, vefatı ve râviler

grubundaki tabakası hakkında bilgiler verilecektir. Akabinde resmî görevleri, ahlâkî erdemleri, itikadı, ilmî kişiliği ve yapmış olduğu rihlelerle birlikte cerh ta'dîl durumu ele alınarak birinci bölüm nihayete erdirilecektir.

İkinci bölümde ise Hammâd'ın rivayet ettiği hadisler mercek altına alınacaktır. Rivayetler, yer aldıkları muhtelif kaynaklardan tahrîc edilip metin ve sened açısından tahlil edilerek sıhhatleri hakkında değerlendirmelere ve kısa açıklamalara yer verilecektir. Diğer taraftan Hammâd b. Ebû Süleyman'ın fakîhliği göz önünde tutularak senedinde onun yer aldığı rivayetler, fıkıh bâblarına göre tasnif edilen ve ağırlıklı olarak ahkâm hadislerini içeren sünen kitaplarının tasnifi üzere tanzim edilecektir. Dolayısıyla sünenlerin ana başlıkları olan “kitab” isimlerinden Hammâd'ın rivayetlerinin dâhil olabilecek olanları tespit edilecek ve maruf tertip üzere başlık haline getirilecektir.

Böylelikle Hammâd'ın fetvalarında esas aldığı rivayetler, anlaşılır bir üslupla tasnif edilecek, görüş belirttiği veya fetva verirken dayandığı rivayetler de kolaylıkla tespit edilip istifadeye açık hale getirilmiş olacaktır.

Rivayetler ele alınırken, öncelikle mezkûr rivayetin Arapça metni kaydedilecek, akabinde senedine ve tercümesine yer verilip kaynağı gösterilecektir. Verilen rivayet şayet *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarında yer alıyorsa, bu eserlerin kendi içerisindeki râcih tertip üzere mukaddem olanı başlık altında zikredilecektir. Şayet yer almıyorsa diğer hadis eserlerinde sâlih li'l-ihticâc² veya en azından sâlih li'l-i'tibâr³ konumunda olan rivayet söz konusu edilecektir. Bunun bağlamda rivayet, farklı kaynaklardan tahrîc edilecek, –varsa- senet ve metin farklılıklarına değinilip ayrıca itibar araştırmasına tabi tutulacaktır. Nihayetinde ikinci bölümün sonunda değerlendirme kısmına yer verilecek ve Hammâd'ın rivayetlerinde genel olarak ön plana çıkan hususiyetler belirlenmeye çalışılacaktır.

Çalışmada ulaşılmaya çalışılan bilgi, klasik kaynaklardan elde edilirken başka bir çalışmadan yararlanılmışsa dipnotta her iki kaynağa da atıf yapılacaktır. Ayrıca

² “Delil olarak kullanılmaya elverişli olan yani sahih ve hasen hadis.” Bk. Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 290.

³ “Zayıf olmasına rağmen tamamen terk edilecek derecede düşük bulunmayan, kendisinden daha zayıf bir hadisi destekleyerek onu kuvvetlendirmeye veya başkası tarafından kendisi desteklenerek kuvvetlenmeye elverişli olan hadis.” Bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 290.

isimleri zikredilen âlimlerin ilk zikredildikleri yerde vefat tarihleri, hicrî ve miladi olarak parantez içinde verilecek, müelliflerin ve eserlerin tam isimleri *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nin usulüne göre yazılacaktır. Bununla beraber tez çalışmamızda el-Mektebetü'l-Şâmile ve Cevâmiû'l-Kelîm programlarından istifade edilecektir.

3. Araştırmanın Kaynakları

Yapılan araştırmalar neticesinde Türkçe ve Arapça kaynaklarda Hammâd b. Ebû Süleyman'ın muhaddis yönünü veya rivayetlerini ele alan bir çalışmaya rastlanmadığı belirtilmişti. Araştırmamızın birinci bölümünde Hammâd'a dair genel bir çerçeve çizmek için yararlanılan ilk kaynaklar ricâl ve tabakât kitapları olmuştur. Dolayısıyla İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*'i, Ebû Şeyh'in (ö. 369/979) *Tabakâtü'l-muhaddissîn*'i, Temîmî'nin (ö. 370/980) *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-hanefiyye*'si, Cemmâllî'nin (ö. 600/1203) *el-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*'i, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-kemâl*'i, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* ve *Mizânü'l-i'tidâl*'i, Kuraşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhiru'l-mudîyye*'si, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Lisânü'l-mîzân* ve *Tehzîbü't-tehzîb*'i sıkça başvurulan kaynaklar arasında olmuştur.

Araştırmamızın ikinci bölümünde Hammâd rivayetlerinin derlenme safhasında özellikle açığa kavuşturulması gereken kelimelerle ilgili Cevherî'nin (ö. 400/1009) *Tâcü'l-Luga*'sı ve İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*'ı en fazla kullanılan sözlükler olmuştur. Diğer taraftan Hammâd'ın merviyyâtı tahrîc edilirken *Kütüb-i Tis'a* külliyyatı başta olmak üzere, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'i, Tayâlisî'nin (ö. 204/820) *Müsned*'i, Abdürrezzâk'ın (ö. 211/827) *Musannef*'i, Ali b. Ca'd'ın (ö. 230/845) *Müsned*'i, İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/850) *Musannef* ve *Müsned*'i, İbn Râhûye'nin (ö. 238/853) *Müsned*'i, Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı, Mevsilî'nin (ö. 307/920) *el-Mu'cem* ve *Müsned*'i, İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *es-Sahîh*'i, Ebû Avâne'nin (ö. 316/928) *el-Müstahrec*'i, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sahîh*'i, Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemu'l-kebîr*, *el-Mu'cemu'l-Evsat* ve *el-Mu'cemu's-sağîr*'i, Dârekutnî'nin (ö. 385/665) *es-Sünen*'i, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1015) *el-Müstedrek*'i ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünen*'i ile birlikte toplamda yirmi sekiz hadis kaynağından istifâ edilmiş olup, söz konusu eserlerde muhakkiklerin hadislere dair yaptıkları açıklamalar ve sıhhat durumlarına ilişkin

hükümler itibara alınmıştır. *Kütüb-i Tis'a* haricinde Hammâd'ın rivayetlerinin ekserisinin yer aldığı Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inin şerhi *Tensîku'n-nizâm* ve hadislerin şerhleri hususunda geniş malumatların yer aldığı Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Şerh'u Müsned Ebû Hanîfe*'si elimizden düşmeyen kaynakların başında yer almaktadır.

Çalışmada hadislerin isnadında yer alan ricâlin cerh ve ta'dîl'i hakkında başta Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, Nesâî'nin (ö. 303/915) *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*'u, İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*'i başta olmak üzere Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Târîhu'l-kebîr*'i, İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn* ve *es-Sikât*'ı, İbn Hacer'in *Takrîbü't-tehzîb*'i ve İclî'nin (ö. 261/875) *es-Sikât*'ı yararlanılan başlıca eserlerdir.

Hadis usulüne dair klasik eserlerden İbn Salâh'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime*'sine, İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'ına, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribü'r-râvî*'sine müracaat edilmiş olup, modern çalışmalardan da Subhî es-Sâlih'in *Mebâhis fî 'ulûmi'l-hadîs*'inden, Mahmud Tahhân'ın *Teysîru mustalâhi'l-hadîs*'inden ve Mustafa Saîd el-Hin ve Bedû's-Seyyid el-Lahhâm'ın *Îdâh fî ulûmu'l-hadîs*'inden yararlanılmıştır. Usûle ve cerh ta'dîl lafızlarına ilişkin Türkçe kaynaklardan ise Ahmet Yücel'in *Hadis Usûlü ve Hadis İlminde Tenkit Terimleri*'ne, Veysel Özdemir ve Thamer Hatamleh'in *Uygulamalı Hadis Usûlün'e*, Halil İbrahim Kutluay'ın *Hadiste Sened Tenkidi*'ne ve Abdullah Aydın'ın *Hadis İstılahları Sözlüğü*'ne araştırmamızda yer verilmiştir. İlâveten *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nin başta Hammâd b. Ebû Süleyman maddesi olmak üzere ilgili maddelerinden istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMMAD B. EBÛ SÜLEYMAN'IN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın hayatına ilişkin bilgiler ilk dönem tabakât ve terâcim kitaplarında detaylı ele alınmayıp birkaç satırı geçmezken, hakkında tafsilatlı bilgi ve açıklamalara kendisinden altı asır sonra yaşamış Zehebî (ö. 748/1348), Mizzî (ö. 742/1341) gibi müelliflerin eserlerinde ulaşılmaktadır. Araştırmanın zeminini oluşturmak için öncelikle Hammâd'ın hayatıyla ilgili bu bilgilere yer verilecektir.

1.1. Hayatı

Bu bölümde Hammâd b. Ebû Süleyman'ı yakından tanımak amacıyla çocukluğundan başlayarak vefatına kadar -her ne kadar geniş bir bilgi birikimine ulaşılamasa da- kaynak eserlerden hayatının muhtelif safhaları hakkında sınırlı bilgiler derlenerek bir araya getirilmiş olan malumatlar aktarılacak, özelde Hammâd'ın râvi kişiliği, genelde hadis usûlü açısından önem arz eden tabakası, hastalığı vb. hususlara dikkat çekilecektir.

1.1.1. Kimlik Bilgileri

Tam ismi, Ebû İsmâîl Hammâd b. Ebû Süleyman Müslim b. Yezîd el-İsfahânî el-Eş'arî el-Kûfî'dir. Ebû Süleyman künyesine sahip olan babasının asıl adı Müslim'dir. Birçok kaynakta kimliği Hammâd b. Müslim yerine Hammâd b. Ebû Süleyman şeklinde yer almaktadır.⁴

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr* (Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî, 1422/2001), 8/451-452; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî, *et-Târîh* (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmiyye ve İhyâü't-Türâsi'l-İslamiyye, 1399/1979), 3/321; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Riyad: Nâşiru'l-Mütemeyyiz, 1440/2019), 3/356; İbn Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât* (Hindistan: Dâiretü'l-Mearif, 1393/1973), 4/159-160; a.mlf. *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr* (b.y.: Daru'l-Vefa, 1412/1991), 178; Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî, *Târîhu esmâi's-sikât* (Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1404/1984), 66; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Târîhu İsbahân* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990), 1/340-341; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Daru İhyau't-Turâsi'l-Arabî, 1371/1952), 137; Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsfahân ve'l-vâridîne aleyhâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1992), 1/326-336; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahânî, *Ricâlü sahîhi müslim* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1986), 1/159; Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ* (Lübnan Daru'r-Râid, 1970), 83; Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî el-Cemmâîlî, *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (Kuveyt: Hey'etü'l-Amme li'l-İnâye, 1437/2016), 4/295-296; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle,

Hammâd'ın Ebû İsmail⁵ olarak künyelenmesi bazı kaynaklarda İsmail adında şair, nahiv ve magâzî âlimi bir oğlu olmasından kaynaklanmaktadır.⁶

Hammâd, aslen İsfahan'ın Bürhuvâr bölgesinden olduğu için el-İsfahânî,⁷ Kûfe'de hayatını sürdürdüğü ve oranın fakihî olduğu için el-Kûfî⁸ olarak anılmaktadır.

Eş'arî nisbesi, Yemen'in meşhur kabilelerinden birinden geldiği ifade edilir. Nebet b. Eded b. Zeyd doğduğunda vücudu çok kıllı olduğu için ona çok tüylü manasına gelen "Eş'ar" denmiş ve onun soyundan gelenler de Eş'arî olarak isimlendirilmiştir. Örneğin Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63) de bu kabiledendir.⁹ Hammâd b. Ebû Süleyman ise Eş'ar kabilesinden değildir. Bu bağlamda iki kişi tarafından akdedilen bir tür dostluk ve dayanışma ilişkisi demek olan velâ bağının¹⁰ Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye nispet edilmesinden dolayı Hammâd, bu nisbeyle anılmıştır.¹¹ Kaynaklarda Hammâd'ın, Ebû Mûsâ'nın oğlu İbrahim b. Ebî Mûsa el-Eş'arî'nin¹² (ö. 70/..?)¹³ veya İbrahim b. Ebî Mûsa el-Eş'arî ailesinin mevlâsı¹⁴ olduğu ifade

1980), 7/269-279; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Tezhîbü tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl* (b.y.: Fârûku'l-Hadîse, 2004), 3/15-18; a.mlf. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1985) 5/231-239; Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut Daru'l-Marife, 1418/1997), 251-252; Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî el-Mısırî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-hanefiyye* (Riyad: Daru'r-Rufâî, 1403/1983), 3/186-187; Mahmûd b. Süleymân el-Kefevî, *el-Ketâ'ibu alâmi'l-ahyâr min fukâhâi mezhebi'n-n'mâni'l-muhtâr* (Ankara: Milli Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi, 1668), 57-58; Ebû'l-Hasen Alî b. el-Ca'd el-Cevherî, *Müsned* (Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410/1990), 64-68.

⁵ Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-kütübi's-sitte* (Cidde: Müessesetü Ulûmu'l-Kur'ân, 1992), 2/349.

⁶ M. Esad Kılıçer, *İslam Fıkında Rey ve Taraftarları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994), 78.

⁷ Zehebî, *Siyer*, 5/231; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Târîhu İsbahân* 1/340; Ebû's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddissîn*, 1/326.

⁸ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1391/1971), 7/204; a.mlf. *Takrîbü't-tehzîb* (Suriye: Dâru'r-Reşid, 1406/1986), 178; Zehebî, *Siyer*, 5/231.

⁹ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb* (Beyrut: Daru's-Sadır, t.y.), 1/64.

¹⁰ "Velâ-i Muvâlât: Nesebi mechûl olan bir şahsın şartları dâhilinde başka bir şahıs ile akdetmiş olduğu bir velâdan, bir dayanışma ilişkisinden ibarettir. Bu velâda nesebi mechûl kişiye mevlâ-i esfel, bunu kabul eden kimseye de mevlâ-i âlâ denir." Bk. Mehmet Erdoğan, *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 602.

¹¹ Mizzî, *Tezhîb*, 7/270.

¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/451; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/159; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/349; İbn Mencûye, *Ricâlü sahihi müslim*, 1/159; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Târîhu İsbahân*, 1/340.

¹³ İbrahim b. Ebî Mûsa el-Eş'arî'nin vefat tarihini kesin olarak tespit edemedik. Şuayp Arnaût ve Maruf Beşşâr hicrî 70'li yıllarda vefat ettiğini ifade ettiklerinden biz de bu tarihi vermeyi uygun

edilmektedir. Daha kapsayıcı bir ifadeye yere vererek Eş'arî ailesinin mevlâsı olduğunu aktaran kaynaklar da vardır.¹⁵ Ayrıca Ebû Mûsâ'nın torunu olan Bilâl b. Ebû Bürde'nin (ö. 120/..?)¹⁶ mevlâsı olduğu da kaydedilir.¹⁷

Bugün İran topraklarında bulunan İsfahan'dan olan Hammâd'ın¹⁸ Yemen'de bulunan Eş'ariler ile arasında velâ-i muvâlât anlaşması bulunması, dolayısıyla da baba ve dedesinin Arap olmayıp mevalîden olması onun için bir eksiklik zuhura getirmemiştir. Tam aksine Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi Hz. Peygamber'in (s.a.v) övgüsüne mazhar olmuş,¹⁹ fakîhliği ve devlet kademelerindeki üstün vazifeleriyle anılan bir sahâbînin ve bununla birlikte ahlak cihetiyle Hz. Peygamber'in (s.a.v) methettiği bir kavmin mevlâsı olması ona itibar ve şeref kazandırmıştır.²⁰

Zaten Hammâd'ın yaşadığı tâbiîn dönemi irdelendiğinde Arapların, devlet idaresinde faal olduğu, mevâlînin ise fukahâ sınıfında yer aldığı gözlemlenmektedir. Tâbiîn devri sonrasında da özellikle şehir merkezlerinde bu durumda bir değişiklik olmamış, fukahânın ekserisini mevâlî olanlar oluşturmaya devam etmiştir.²¹

1.1.2. Ailesi

Kaynaklarda Hammâd'ın babası Ebû Süleyman Müslim'in aslen İsfahan'ın Bürhuvâr bölgesinden olup İsfahan melikinın oğlu olduğu ifade edilmektedir. Müslim, İsfahan'ın fethi sırasında esir düşüp Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin huzurunda

bulduk. Bk. Şuayp Arnaût, Maruf Beşşar Avvâd, *Tahrîr-u takrîbi't-tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/91.

¹⁴ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu medîneti dımaşk* (b.y.: Daru'l-Fikir, 1416/1995), 58/152.

¹⁵ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh* (Bağdat: Matbaatü'l-İrşad, 1394/1974), 2/652; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb* (Hindistan: Dâiretü'l-Meârif, 1327/1909), 3/16; Zehebî, *Siyer*, 5/231; Buhârî, *et-Târîh*, 3/356.

¹⁶ Vefat tarihini kesin olarak tespit edemedik. Ancak Mukaddemî, Bilâl b. Ebû Bürde'nin vefat tarihinin hicrî 120 küsürlü yıllar olduğunu ifade etmektedir. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mukaddemî, *Kitâbü't-târîh ve esmâ'ü'l-muhaddissîn ve künâhüm* (b.y.: Daru'l-Kitâb ve Sünne, 1994), 165.

¹⁷ Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl* (Beyrut: Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 3/3.

¹⁸ Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* thk. Ahmed el-Arnaût, Türki Mustafa (Beyrut: Daru İhyâi't-Türâs, 1420/2000), 13/85.

¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'ü's-sahîh* (Beyrut: Daru Tavku'n-Necât, 1422/2001), "Fezâilü'l-Kur'ân", 31, "Farzu'l-Humus", 15.

²⁰ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/190-192.

²¹ Mehmet Özgü Aras, *Ebu Hanîfe'nin Hocası Hammâd ve Fikhî Görüşleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 72-73.

Müslüman olmuştur. Fetih sonrasında Ebû Mûsâ onu Hz. Ömer'in (r.a.) huzuruna çıkarmış, orada tekrar Müslüman olduğunu ilan etmiştir. Hz. Ömer (r.a.) Ebû Süleyman'a Kûfe'den bir arazi tahsis edince oraya yerleşmiştir.²² Nitekim Muâviye b. Ebî Süfyân'ın (ö. 61/680) Hakem Vak'ası'nda Dûmetü'l-Cendel'de bulunan Ebû Mûsâ'ya elçi olarak gönderdiği heyetin içerisinde bulunması da dikkate alındığında,²³ onun devlet erkânı içinde zamanla itibarlı bir konuma ulaştığı söylenilebilir. Bununla birlikte Hz. Muaviye (r.a.), Ebû Süleyman'ı Ebû Mûsâ'ya elçi olarak gönderirken bu ikili arasında mevlâlıktan doğan yakınlığı da göz önünde bulundurmuş olabilir.²⁴

Ebû Nuaym el-İsfahânî ise Ebû Süleyman'ın İsfahan melikinin oğlu olduğundan bahsetmeyip, buranın fethi öncesi gönderilen sulh mektubundaki muhataptan hareketle İsfahan'ın melikinin Fâzûsfân olduğunu,²⁵ Ebû Süleyman'ın da Hz. Muaviye (r.a.) tarafından Ebû Mûsâ'ya hediye edilen on köle arasında yer aldığını aktarmaktadır.²⁶

Netice itibariyle Ebû Nuaym'ın, hem Ebû Süleyman'ın fetih esnasında Müslüman olduğunu, hem de fetih sonrası köle olarak hediye edildiğini söylemesinde tenakuz söz konusudur. Çünkü savaş esirlerinin Müslüman olması durumunda köleleştirilmemesi esastır.²⁷

Öte yandan Ebû Süleyman'ın, Hz. Muaviye'nin (r.a.) mevlâsı olduğu ve onu Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye hediye ettiği de ifade edilmektedir.²⁸

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın dedesi Yezîd hakkında ise başvuru kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

²² Ebû's-Şeyh, *Tabakâtü'l-Muhaddissîn*, 1/327; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Târîhu İsbahân*, 1/340; Mehmet Özgü Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 17/484-486.

²³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/451; Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Sikât* (Medine: Mektebetü't-Dâr, 1405/1985), 1/321.

²⁴ Aras, *Ebu Hanîfe'nin Hocası*, 66.

²⁵ Ebû Nuaym, *Târîhu İsbahân*, 1/47.

²⁶ Ebû Nuaym, *Târîhu İsbahân*, 1/340.

²⁷ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî, *Tuhfetü'l-muhtâc bi şerhi'l-minhâc* (Mısır: Mektebetü'l-Ticariyyeti'l-Kübra, 1403/1983), 9/249.

²⁸ İbn Asâkir, *et-Târîh*, 58/151.

Tarih ve tabakat kitaplarında Hammâd'ın eşi ve çocukları hakkında her hangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Sadece talebeleri arasında yer alması sebebiyle oğlu Ebû İsmail hakkında bilgiler yer almaktadır ki ileride değinilecektir. Dolayısıyla her ne kadar evlenip evlenmediğine dair kesin bir bilgiye ulaşılamasa da oğlunun olması en azından evlilik yaptığını göstermektedir.²⁹

1.1.3. Doğumu ve Çocukluğu

Kaynaklarda Hammâd b. Ebû Süleyman'ın (ö. 120/738) vefat ettiği yıl haricinde kaç yaşında vefat ettiğine dair bir bilgi yer almadığından onun tam olarak doğduğu yıl tespit edilememektedir. Ancak Mizzî ve Zehebî, Hakem b. Uteybe el-Kindî'nin (ö. 115/733) Hammâd'dan yaş itibariyle büyük olduğunu ifade ederler.³⁰ Nitekim kaynaklarda Hakem'in hicrî 46 yılında doğduğunu söyleyenler varsa da,³¹ kabul edilen görüşe göre hicrî 50 yılında doğmuştur.³² Öte yandan hicrî 61'de doğan A'meş'in (ö. 148/765)³³ ise Hammâd'ın akranı olduğu zikredilmektedir.³⁴

Zehebî, Hammâd ile ilgili “مات كهلاً”³⁵ diyerek orta yaşlarda vefat ettiğini belirtir. Arapçada “كهلاً” kelimesiyle 30 ile 50 yaş arası kastedilir.³⁶

Dolayısıyla Hammâd b. Ebû Süleyman'ın tercih edilen görüşe göre h. 120'de³⁷ orta yaşlarda vefat ettiği, h. 50'de dünyaya gelen Hakem b. Uteybe'nin kendisinden büyük olduğu ve h. 60'da doğan A'meş ile akran olduğu göz önünde bulundurulduğunda, takriben h. 70'li yıllarda doğduğunu söylemek mümkündür.³⁸

²⁹ İd b. Sefer b. Müsfir el-Hacîlî, *Fikhu Hammâd b. Ebî Süleyman*, (Medine: Câmîatü'l-İslamiyye, 1989), 5.

³⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/231; Mizzî, *Tehzîb*, 7/271.

³¹ Zehebî, *Siyer*, 5/208.

³² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfîî, *Tabakâtü'l-Huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye), 1402/1982, 52; Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Megâni'l-ahyâr fî ricâli me'âni'l-asâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427/2006), 1/236; Mizzî, *Tehzîb*, 7/120; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/434.

³³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/223.

³⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 7/271.

³⁵ Zehebî, *Siyer*, 5/237.

³⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâr-u Sadır, 1993), “khl”, 11/600.

³⁷ Bk. “1.1.11. Vefatı”

³⁸ Hacîlî, *Fikhu Hammâd*, 6.

Ayrıca râcih olan görüşün hicrî 1.asrın son çeyreğinde doğduğuna dair olduğunu ifade edenler de vardır.³⁹

Kaynaklarda Hammâd b. Ebû Süleyman'ın hayatına dair bilgiler sınırlı olduğu gibi çocukluğu hakkındaki bilgiler de tatmin edici nitelikte değildir. Ancak onun Kûfe'ye nispet edilip “Kûfî” olarak isimlendirilmesi sebebiyle Kûfe'de doğup büyüdüğü anlaşılmaktadır.

Küçük yaşlardayken babası Ebû Süleyman, Hammâd'ı iyi bir tahsil görmesi için Kûfe Mescidi'nde fıkıh ve hadis okutan, Kûfe'nin büyük fakihî, aynı zamanda hadis sarrafı diye de anılan İbrahim en-Nehâî'nin⁴⁰ (ö. 96/714) yanına talebe olarak verdi. Hammâd ve babası -ileride anlatılacağı üzere- varlıklı, zengin kimselerdi ve bu zenginlik Hammâd'ın hayatında temayüz ediyordu. Bu sebeple Ebû Süleyman, Hammâd'ın ilimden başka bir şeyle meşgul olmasını istemiyor, maddi kazanç peşinde koşmasını tasvip etmiyordu. Hatta onun ilim tahsiline mani olacağını düşündüğü şeylere derhal müdahale ediyor ve Hammâd'ın çocukluğundan itibaren iyi bir şekilde yetişmesi için elinden geleni yapıyordu. Nitekim Ebû's-Şeyh'in *Tabakâtü'l-Muhaddisîn*'de aktardığı şu anekdot, Ebû Süleyman'ın oğlunun tahsili konusunda titizliğini göstermesi açısından önem arz etmektedir:

“İbrahim en-Nehâî bir gün Hammâd'a bir dirhem verip et alması için çarşıya gönderdi. Hammâd elinde zenbil denilen sepetle çarşıya giderken yolda atı üzerinde gitmekte olan babasıyla karşılaştı. Hammâd babasını kızacağını anlamış olacak ki sepeti sıkıca tuttu. Bunu gören babası derhal atından inerek Hammâd'ı azarladı ve elinde tuttuğu sepeti fırlatıp attı... Yıllar sonra Nehâî vefat edince bir gece vakti hadis ehli Ebû Süleyman'ın kapısını çaldılar. Ebû Süleyman mumla dışarı çıktı. Bunun üzerine hadis ehli ona: “Biz seni değil oğlun Hammâd'ı istiyoruz” dediler. Ebû Süleyman içeri girdi ve oğluna hitaben: “Oğlum kalk! Dışardakiler seni istiyor. Ben şimdi zamanla taşıdığın zenbilin seni onlara götürdüğünü anlamış oldum” dedi.⁴¹

³⁹ Sâre bintü Ferâc Aliyyü'l-Aklâ, *Hammâd b. Ebî Süleyman ve ezhebühü fi'l-îman*, Mecelletü Câmiati Ümmü'l-Kurâ li Ulûmü's-Şer'iyeti ve'l-Lügati'l-Arabiyyeti ve Âdâbihâ, 18/36 (Rebû'l-evvel, 1427/2006), 238.

⁴⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 2/234; Zehebî, *Siyer*, 4/521.

⁴¹ Ebû's-Şeyh, *Tabakât*, 1/330; Kılıçer, *İslam Fıkında Rey*, 77.

Dolayısıyla Ebû Süleyman oğlunun tahsiline yardımcı olan hocasının dahi talebesine para verip bir şeyler alması için çarşıya göndermesini hoş karşılamamakta, buna şiddetle karşı çıkmaktadır. Farklı meşguliyetlerin Hammâd'ın ilim yolculuğunu sekteye uğratacağını düşünmektedir. Çünkü Ebû Süleyman oğlunu ilim tahsilinde bir meslek edinsin veya kendisine rızık temin edip muhtelif işler görsün diye hocasının yanına vermemiş, sadece ilimle meşgul olsun diye vermiştir.

Buradan hareketle Hammâd'ın ilim elde etmedeki amacının ne olduğu da yine kendi ifadesinden anlaşılmaktadır. Câmî' b. Şeddâd Ebî Sahra el-Muhâribî (ö. 118/736) şöyle demiştir: “Hammâd'ı İbrahim'in yanında bir şeyler yazarken gördüm de o şöyle diyordu: Allah'a yemin olsun ki bu yazdıklarımız sebebiyle dünyalık her hangi bir beklentimiz yoktur.”⁴² Elbette Hammâd b. Ebû Süleyman'ın bu sözünden anlaşılan, onun maksadının Allah'ın rızası olduğudur. Böylelikle o, ilim yolunda dünyalık bir beklentisi olmadığını da açıkça ifade etmiş olmaktadır.

1.1.4. Hastalığı

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın hastalığı onun ilmî hayatına menfî olarak etki ettiğinden dolayı önem arz etmektedir. Çünkü hastalığı sebebiyle eleştirilmiştir.⁴³ Buna örnek olarak Haccâc b. Muhammed'den şu nakli zikredebiliriz: “Bana Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) Mansur b. el-Mu'temir'den (ö. 132/750) rivayetle şöyle demiştir: Biz Hammâd'dan aldığımız hadisleri onda vaki olan hastalıktan önce aldık.”⁴⁴

Kaynaklarda onun iki hastalığından bahsedilir. Biri göz rahatsızlığı, diğeri ise sara nöbetleridir. Gözünden kaynaklı rahatsızlık hakkında Humeydî'den nakledilen rivayette Süfyân'ın şöyle dediği aktarılır: “Ben Hammâd'ı gördüğümde saçlı sakalı ağarmış bir kimseydi. O, atı üzerindeyken göz hekimi olan Ebû Talhâ'ya gözündeki rahatsızlıktan serzenişte bulunuyordu.”⁴⁵ Buradan anlaşılıyor ki gözündeki rahatsızlık ona yaşlılığında isabet etmişti ancak onun ilmî hayatına menfî yönde bir tesirinden söz etmek mümkün değildir.⁴⁶

⁴² İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/7; Zehebî, *Siyer*, 5/232; Ali b. Ca'd, *Müsned*, 65.

⁴³ Aras, *Ebu Hanîfe'nin Hocası Hammâd*, 102.

⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, 5/235.

⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, 231-232; Alî b. el-Ca'd, *Müsned*, 65/338; Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/674.

⁴⁶ Aras, *Ebu Hanîfe'nin Hocası Hammâd*, 102.

Hammâd'ın hayatına en çok tesir eden hastalık sara nöbetleridir ki onun baygınlık geçirmesiyle sonuçlanıyordu. Sara hastalığı bayılmanın bir türü olup uykunun kardeşi olarak addedildiğinden abdestin bozulmasına sebep olmaktadır. Bu sebeple Hammâd sara nöbeti geçirip de kendine geldiğinde kalkıp abdest alırdı.⁴⁷

Hammâd'a sara nöbeti bazen hadis dersi verirken nüksederdi de baygınlık halinde hadisi karıştırırdı. Bu hali geçip de ayılınca ilk olarak yine abdestini alır ve hadiste hata ettiği yerden alıp gerekli düzeltmeyi yaptıktan sonra devam ederdi.⁴⁸

Bu hastalık onun fakîhliğine hanel getirmese de hadisçilik yönünden onun cerh edilmesine sebep olmuştur. Nitekim İbn-i Hacer: “Hammâd sadûk (güvenilir) bir fakihdir. Ancak onda vehm⁴⁹ vardır” demiştir.⁵⁰

1.1.5. Tabakası

Tabaka kelimesi sözlükte, “her şeyde eşit olan veya bir topluluğun başka bir topluluğa karşı eşit/denk olmaları, birbirlerine benzer olmaları demektir.”⁵¹

Hadisçilerin ıstılahında farklı tanımlar yapılmış olmakla birlikte İbn Hacer'e göre “tabaka”, bir topluluğun yaş ve hocalarıyla görüşmede ortak olmaları demektir.⁵² Bu tanıma göre birinci tabakada ashâb yer alırken ikinci tabakada tâbiîn, üçüncü tabakada tebeu't-tâbiîn yer almaktadır.

Daha geniş bir tanıma yer verecek olursak “*aynı dönemde yaşayıp bazı durumlar yönünden benzer özellikler gösteren insan topluluğu, yaş ve öğrenim bakımından veya yalnızca isnad bakımından birbirine yakın olan kimselerin oluşturduğu grup, yaşları birbirine yakın olması hasebiyle “nesil”; yaşları farklı olsa da hocaları veya öğrencileri itibariyle aralarında ortaklık bulunması sebebiyle*

⁴⁷ Zehebî, *Siyer*, 5/235; a.mlf, *Mizânü'l-i'tidâl fî naqdi'r-ricâl* (Beyrut: Daru'l-Mârifet, 1383/1963), 1/591; Ebü's-Şeyh, *Tabakât*, 1/329.

⁴⁸ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî el-Mısrî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-hanefiyye* (Karaçi: Mir Muhammed Kütüphane Yayınları, t.y.), 1/226; İclî, *es-Sikât*, 1/320-321; Mizzî, *Tehzîb*, 7/277.

⁴⁹ “Hadisi kendi zannıyla nakletmesi, rivayetlerinde tereddütlü olması, rivayet kurallarına riayet etmemesi gibi hususlar ravinin ‘vehmi’ olarak isimlendirilmektedir. Söz konusu kusurların çokça tekrar etmesi râvinin zaptında sıkıntı olduğuna delalet eder.” Bk. Halil İbrahim Kutluay, *Hadiste Sened Tenkidi* (İstanbul: Elif Yayınları, 2015), 198-199; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 357.

⁵⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 178; Temîmî, *et-Tabakât*, 3/187.

⁵¹ Ebü't-Tâhir Mevdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü'l-muhîd* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1426/2005), 902; İbn Manzûr, “tbk”, 10/209.

⁵² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker*, tah. Nurettin İtr (Dimeşk: Matbaatü's-Sabah, 1421/2000), 134.

“dönem arkadaşı” râviler grubu olarak tarif edilmektedir.”⁵³ Bu konularla ilgili telif edilen eserlere de “Tabakat” türü eserler denilmektedir.

İbn Sa’d (ö. 230/845) kendi dönemine kadar yaşayan kişilerin biyografilerini bir araya getirdiği *et-Tabâkâtü’l-Kebîr* isimli eserinde tâbiîn, tebeu’t-tâbiîn ve sonrasında gelen şahısların yaşadıkları şehirleri göz önünde bulundurmuştur. Hammâd’ın kesîrul-hadîs⁵⁴ olduğunu ifade eden İbn Sa’d, onu Kûfelilerin bulunduğu üçüncü tabakada zikretmiştir.⁵⁵

Eseri günümüze ulaşan en eski tabakat türlerinden olan ve eserini neseb, tabaka ve şehir usulüne göre telif eden Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854), Hammâd b. Ebû Süleyman’ı on tabakaya ayırdığı Kûfe’lilerin dördüncü tabakasında zikretmiştir.⁵⁶

Zehebî Hammâd b. Ebû Süleyman’ın yaş itibarıyla ashâbtan en büyük hocasının Enes b. Malik (r.a) olduğunu - ki o, Basra’da en son vefat eden sahâbî idi ve Enes (r.a) dışında Hammâd’ın, ashâbtan, başka birisiyle görüşmediğini ifade etmiştir. Hammâd Enes’ten (r.a.) hadis dinlemiş aynı zamanda ondan rivayette de bulunmuştur. Bu itibarla ulemâ Hammâd’ı sıgar-ı tâbiînden addetmiştir.⁵⁷

1.1.6. Ahlâkî Kişiliği

İslam’ın ahlak dini olduğunu sadece sözüyle değil, yaşantısıyla ve davranışlarıyla öğreten Hammâd, İslam’ın emir ve nehiyelerine uyarak yaşayan kimsenin, ahlakın zirvesine ulaşacağını iyi müşahede etmiş ve dinin övdüğü birçok ahlaki erdemi hayatında şiar edinmiştir. Hemen hemen her kaynakta ulemâ onun doğru sözlü olduğundan, alçakgönüllülüğünden, cömertliğinden, hayra olan düşkünlüğünden ve infak etmede, yemek yedirmedeki âlicenaplığından bahsetmektedir.⁵⁸

1.1.6.1. Cömertliği

⁵³ Emin Aşıkcutlu, *Ricâl İlmine Giriş* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2007), 51-52.

⁵⁴ “Çok hadis rivayet eden kimse.” Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 160.

⁵⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/451-452.

⁵⁶ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Kitâbü’t-Tabakât* (B.y.: Dâru’l-Fikir, 1414/1993), 275.

⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, 5/231; Hacîlî, *Fıkhu Hammâd*, 7-9; İbn Ebû’l-Vefa, *el-Cevâhir*, 1/226.

⁵⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 7/277-278; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/16-17; Zehebî, *Siyer*, 5/231-234; a.mlf., *Tehzîbü tehzîbi’l-kemâl*, 3/17; a.mlf., *el-Kâşif*, 1/349; Ebû Nuaym, *Târîhu isbahân*, 1/341; Safedî, *el-Vâfi*, 13/85.

Hammâd b. Ebû Süleyman babasının serveti ve akrabalarından ona kalan miras sebebiyle maddi sıkıntısı olmayan, zengin⁵⁹, aynı zamanda da cömert ve vakarlı bir kimseydi.⁶⁰ Dâvud et-Tâî'nin (ö. 165/781) aktardığına göre Hammâd yemek yedirmeyi çok seven, eli açık, dirhem ve dinarlar tasadduk etmesi açısından da çok cömert birisiydi.⁶¹ İshak b. Süleyman'dan (ö. 141/759) da şu haber nakledilmektedir: “Hammâd b. Ebî Hanîfe (ö. 212/827) şöyle diyordu: Kûfe'de Hammâd b. Ebû Süleyman'dan mal verme ve yemek yedirme hususunda eli daha açık ve bol bol veren bir kimse yoktu.”⁶²

Hammâd'ın sâlih, zeki bir âlim olduğu, iyilik yapmayı sevdiği, çok cömert birisi olup büyük bir servete sahip olduğu, birçok işçisinin olması yanında güzel bir evi ve lüks bir yaşantısının olduğu ifade edilmekle birlikte tevazu sahibi olduğu da kaydedilmektedir.⁶³ Yine bir başka kaynakta da aynı ifadelere yer verilirken ayrıca Hammâd'ın her ramazan gecesinde beş yüz kişiye iftar yemeği verdiği de belirtilmektedir.⁶⁴ Özellikle muhtelif eserlerde Hammâd'ın, âlimlerin en cömerdi olduğunu da dikkat çekilir.⁶⁵

Salt b. Bistâm'dan rivayetle Hammâd'ın ramazanda her akşam elli kişiye iftar ettirip bayram gelince de onlara elbise hediye ettiği aktarılırken,⁶⁶ bir başka nakle göre bu rakamın yüz elli kişi olduğu ve bayramdan sonra bunların her birine yüz dirhem verdiği aktarılmaktadır.⁶⁷ Devamında ise Hammâd'ın ihtiyaç sahibi kimseleri gözetmeye ne kadar önem verdiği ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır: “Salt b. Bistâm

⁵⁹ Muhammed Ravvâs Kal'acî, *Mevsûatü fîkhi't-Taberî ve Hammâd b. Ebî Süleyman* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1994), 7.

⁶⁰ Aras, *Ebu Hanîfe'nin Hocası Hammâd*, 75.

⁶¹ Zehebî, *Siyer*, 5/238; İbn Hacer, *Tehzîb* 3/17; Mizzî, *Tehzîb*, 7/277; Ebû Nuaym, *Târîhu İsbahân*, 1/242.

⁶² Mizzî, *Tehzîb*, 7/278.

⁶³ Zehebî, *Siyer*, 5/231.

⁶⁴ Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986), 2/89; Safedî, *el-Vâfi*, 13/85.

⁶⁵ Zehebî, *Düvelü'l-islam*, (Lübnan: Dar-u Sâdır, 1420/1999), 1/108.

⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, 5/238; Ebû Nuaym, *Târîhu İsbahân*, 1/242; Mizzî, *Tehzîb*, 7/277; Kefevî, *Ketâ'ibu alâmi'l-ahyâr* (Samsun İl Halk Kütüphanesi, 1668) 58; Temîmî, *et-Tabakât*, 3/187; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/7.

⁶⁷ Zehebî, *Târîhu'l-islam ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdü's-Selâm et-Tedmirî (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1414/1993), 7/348; a.mlf, *Siyer*, 5/234; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 1/226; İbn Ebû'l-Vefa, *el-Cevâhir*, 1/226; Kal'acî, *Mevsûatü fîkhi't-Taberî ve Hammâd*, 8; Alaü'd-Dîn Muhammed el-Kürz, *Müsnedü Hammâd b. Ebî Süleyman min Müsnedü'l-İmâmü'l-Â'zam Ebî Hanîfe bi rivâyeti'l-Hârisî*, (Suriye: Dimeşk Üniversitesi, Şeriat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 13.

babasından naklettiğine göre: Hammâd b. Ebû Süleyman beni ziyarete gelirdi de o günün geri kalan kısmını benim yanımda geçirirdi. Ziyaretini tamamlayıp da ayrılmak için kalktığında: “Yastığın altına bak, bir şeyler bıraktım. İhtiyacı olanlara ondan dağıt da faydalansınlar” derdi. O gidince yastığın altına baktığımda çok büyük miktarda para bulurdum.”⁶⁸

Hammâd b. Ebû Süleyman’ın ramazanda iftar verdiği kişi sayısının muhtelif eserlerde birbirinden farklı ifade edilmesi doğal karşılanmalıdır. Bu bir soru işareti, şüphe veya ihtilaf değil, tam aksine Hammâd’ın cömertliğini te’kid etme manası taşımaktadır. Çünkü rivayet eden ravilerin farklı olması bu sonucu doğurmaktadır. Her râvinin veya kendisinden işitilen kişinin farklı zamanlarda Hammâd’ın yanında olduğu, onun iftar yemeğinde yer aldığı varsayıldığında, tabîdir ki yemeğe katılan kişi sayısı farklılık arz edecektir. Sonuçta her akşam aynı kişi sayısının yemekte hazır olduğu düşünülemez. Her kişi/ravi de ancak gördüğünü aktarmaktadır.

Ayrıca her akşam beş yüz kişiye iftar verdiği biraz mübalağalı karşılanacak olursa –ki Hammâd gibi zengin, nüfuzlu ve devlet içerisinde itibar sahibi bir aileye mensup bir kişi için mecaza hamletmeye hacet yoktur- bunu kesretten kinaye kabilinden değerlendirmek mümkündür.

Hammâd’ın dillere destan cömertliği kendisinden sonraki nesillere de örnek olmuş ve âlimler kendisine olan hayranlığını gizleyememişlerdir. Nitekim kendisinden otuz yıl sonra dünyaya gelen İmam Şâfiî (ö. 204/819) Hammâd’ı hiç görmediği halde ona karşı olan sevgisini şöyle dile getirmektedir: “Bana Hammâd’ın atı üzerinde giderken elbisesinin yırtıldığı, diktirmek için terziye uğrayıp da terzinin, Hammâd’ın atından inmesine gerek duymaksızın atı üzerinde yırtığı diktiği ve Hammâd’ın dikiş ücreti vermek için elini cebine atıp da bir kese altın çıkınca terziye kesenin tamamını verdiği, yanında da bu keseden başka hiç parası olmadığını haberi ulaşınca, Hammâd’a olan sevgi ve muhabbetim artmıştır.”⁶⁹

Hammâd b. Ebû Süleyman’ın cömertliğinin ulemâ arasında su götürmez bir gerçekliği olması sebebiyle Zehebî de bu konuya eserlerinde geniş yer vererek,

⁶⁸ Zehebî, *Siyer*, 5/238; Ebû Nuaym, *Târîhu İsbahân*, 1/242; Mizzî, *Tehzîb*, 7/277.

⁶⁹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Menâkıbü’ş-Şâfiî*, Mektebetü Daru’t-Türâs, Kahire, 1970, 2/232; Seyyid Afîfî, *Hayatü’l-İmam Ebî Hanîfe* (Kahire: Matbaatü’s-Selefiyye, 1931), 27-28; Hacîlî, *Fıkhu Hammâd b. Ebî Süleyman*, 13; Aras, *Ebu Hanîfe’nin Hocası Hammâd*, 78.

Hammâd'ın zenginliğini ve cömertliğini oldukça fazla nakle yer vererek işlemiştir. Yine Zehebî'nin aktardığına göre Muhammed b. Sabîh şu olayı rivayet etmektedir: “Ebû'z-Zinâd Kûfe'ye zekât memuru olarak atanmıştı. Ebû'z-Zinâd'ın zekât tahsil edeceği bir adamın arkadaşı, bundan haberdar oldu ve Hammâd b. Ebû Süleyman'a gelerek arkadaşına yardımcı olmasını istedi. Bunun üzerine Hammâd, Ebû'z-Zinâd'ın o adamdan ne kadar zekât alacağını sordu da o, bin dirhem olduğunu söyledi. Bunun üzerine Hammâd bin dirhem yerine beş bin dirhem vererek adamın borucunu ödedi. Adam da dua ederek oradan ayrıldı.”⁷⁰

İlme ve ilim taliplerine ziyadesiyle ehemmiyet gösteren Hammâd b. Ebû Süleyman, talebelerin ilim yolunda karşılaştıkları ve karşılaşacakları sıkıntıları bertaraf etmede gözünü budaktan sakınmazdı. Mehmet Özgü Aras, Ali el-Kârî'nin *el-Esmâru'l-Ceniyye* isimli yazma nüshası bulunan eserinde İmam Nisâbûrî'den yaptığı nakle göre, bir adam Hammâd'a gelerek oğlunu okutan hocanın, aldığı ücreti az bularak daha fazlasını istediğini ve bu sebeple de oğlunu başka hocaya vereceğini söyledi. Hammâd:

“-Ne kadar para veriyorsun? Deyince, adam:

-Aylık 30 dirhem veriyorum, dedi.

-Oğlunu o hocadan alma, onun yanında kalsın. Ben o hocaya kendi cebimden aylık 100 lira ödeyeceğim”⁷¹ diyerek maddi sebeplerle talebenin hoca değiştirerek şaşmasını, ilminin sekteye uğramasını uygun görmedi.

Hammâd'ın cömertliğini, infak etmedeki arzusunu, kendisine on sekiz yıl⁷² talebelik yapmış, yanından ayrılmamış, belki de bu cömertliğin kayıtlara geçmemiş olanlarına bile vakıf olmuş olan Ebû Hanîfe, hocasının cömertliğine hayran kalmış, böyle bir cömertlik aklında yer etmiştir. Nitekim yirmi yıl boyunca kendisinin ve ailesinin geçimini sağlayana Ebû Hanîfe'ye, bir gün talebesi Ebû Yusuf: “Senden

⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/238; Afîfî, *Hayatü'l-İmam*, 27; İbn Ebû'l-Vefa, *el-Cevâhir*, 1/226; Mizzî, *Tehzîb*, 7/278; Kefevî, *Ketâ'ibu Alâmi'l-Ahyâr*, (Samsun İl Halk Kütüphanesi, 1668) 58; Temîmî, *et-Tabakât*, 3/187.

⁷¹ Aras, *Ebu Hanîfe'nin Hocası Hammâd*, 79; Afîfî, *Hayatü'l-İmam*, 27.

⁷² Kürz, *Müsned*, 12; Zehebî, *Siyer*, 6/398; İclî, *es-Sikât*, 1/321; Aras, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, 17/484-486.

daha cömert birisini görmedim” deyince, Ebû Hanîfe ona: “Nasıl? Keşke sen (hocam) Hammâd’ı görseydin...” demiştir.⁷³

İbn Ebû'l-Vefa el-Kureşî (ö. 775/1373) eserinde, her tarihçinin dile getirdiği gibi Hammâd’ın zenginliğinden, servetinden, yaşantısından bahsederken ayrıca onun çok soru soran bir yapısı ve iyice kavrayan bir zekâsı olduğundan da söz etmektedir.⁷⁴

Dolayısıyla Hammâd b. Ebû Süleyman’ın anlatıldığı her kaynakta onun cömertliğinden ve hayra olan düşkünlüğünden bahsedilirken, doğal olarak bunun müsebbibi olan zenginliğinden ve servetinden de söz edilmektedir. Bu zenginliğinin bir kısmı Hammâd’ın ticaret yaparak kendisinin kazancı iken, bir kısmı ise babasından ve Basra’da tek mirasçısının kendisi olduğu akrabasından kalan yüklü miktardaki mirastır.⁷⁵ Bağdâdî bu hususta Ebû Hanîfe’nin şöyle dediğini aktarıyor: “Ben 10 sene (hocam) Hammâd’ın derslerine devam ettim. Sonra içimde baş olma arzusu uyandı da ben de hocamdan ayrılıp bir ders halkası kurmak istedim. Kararım kesinleşti ve bu arzuyu yerine getirmek için bir gün akşam vakti çıkıp mescide gittim. Ancak mescide gidip de hocamı görünce gönlüm ayrılmaya razı olmadı. Ben de gidip yanına oturdum. Derken o gece hocamın Basra’da bir yakınının vefat ettiği, geriye çokça malın kaldığı ve kendisinden başka da mirasçısının olmadığı haberi geldi. Bunun üzerine bana hocalık makamına geçmemi emretti ve Basra’ya gitti.”⁷⁶

1.1.6.2. Doğru Sözlü Olması

Hammâd b. Ebû Süleyman’ın doğru sözlü, güvenilir bir şahsiyet olduğu kaynaklarda zikredilmekte, bu durumun ister Allah’a karşı ister insanlara karşı olsun değişmediği bilinmektedir. Nitekim Şu’be b. Haccâc (ö. 160/776), “Kûfe ehli arasında kim Hammâd gibi olabilir”⁷⁷ diyerek onun bir benzerinin daha olmasını

⁷³ Mustafa eş-Şek’a, *Eimmetü'l-erba* (Kahire: Daru'l-Kütübü'l-Mısır, 1991), 106-107.

⁷⁴ İbn Ebû'l-Vefa, *el-Cevâhir*, 1/226; Mizzî, *Tehzîb*, 7/277; Temîmî, *et-Tabakât*, 3/187; İclî, *es-Sikât*, 1/320.

⁷⁵ Aras, *Ebu Hanîfe'nin Hocası Hammad*, 80; Kılıçer, *İslam Fıkında Rey*, 74.

⁷⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut Daru'l-Garbi'l-İslamî: 1423/2002), 15/444.

⁷⁷ Zehebî, *Siyer*, 5/234; a.mlf, *Târîh*, 7/348; a.mlf, *Tehzîb*, 3/16; Mizzî, *Tehzîb*, 7/274; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 2/89.

mümkün görmeyerek ondan hayranlıkla söz ederken, Bakiyye, Hammâd'dan “doğru sözlü bir kimse” olarak bahsetmektedir.⁷⁸

1.1.6.3. Hocalarının ve Diğer Âlimlerin Övgüsüne Mazhar Olması

İnsanın Allah'ın yarattığı diğer mahlûkatlara karşı üstünlüğü akıl ve aklını kullanması neticesinde ilim iledir, yoksa güç ve kuvvetle değildir. Hatta ilme karşı gereken hassasiyeti ve ehemmiyeti gösteren, bu hususta samimi olan kimse diğer insanlara karşı da konum itibariyle daha ulvi bir makamdadır. Bu sebeple Hammâd'ı tanıyan kimseler Hammâd'ın benzerinin olamayacağını söylediler.⁷⁹ Çünkü o, İbrâhîm en-Nehaî'nin (ö. 96/714) en kıymetlisi, ashabının asil ve şerefli olanı, keskin kavrayışa sahip olanı, en kıyaslanamaz olanı, rey ve münazarada en basiretlisi,⁸⁰ tabir caizse hocasının gözdesiydi.

İbrâhîm en-Nehaî talebelerine, Mugîre b. Miksem ed-Dabbî'den (ö. 133/751) rivayetle Hammâd'ın peşini bırakmalarını, ona sıkıca bağlanmalarını tavsiye ederek: “Size Hammâd'ı bırakıyorum çünkü o, bana insanların sorabileceği soruların hepsini sordu” dedi.⁸¹ İşte bu, Hammâd'ın hocası nazarındaki konumunu beyan eden bir ifadedir.

Bir gün Nehaî'ye Hammâd'ın fetva verme makamına oturduğunu haber verdiler de şöyle dedi: “Ne var ki bunda? Fetva makamına oturması (onun ilme olan merakını ve arzusunu) engellemez (tam aksine onun ilmî yeterliliğini gösterir). Çünkü onun bana tek başına sorduğu soruların onda birini bile tamamınız bana sormadınız.”⁸² Yani Hammâd'ın o makama ne kadar layık olduğunu hocası açıkça söylüyor. Hammâd daha fetva makamına oturmazdan önce, Abdü'l-Melik b. İyâs eş-Şeybânî (ö. 145/763), Nehaî'ye kendisinden sonra kime fetva soracaklarını

⁷⁸ Ebû Muhammed Affüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfîî el-Yemenî, *Mir'âtü'l-Cenân ve 'İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti Havâdissi'z-Zamân* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1/201; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/16; Zehebî, *Siyer*, 5/234; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/137; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/5.

⁷⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/146; Mizzî, *Tehzîb*, 7/274; Zehebî, *Târîh*, 7/348; a.mlf, *Tehzîb*, 3/16.

⁸⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/231; Sâre bint. Ferâc, *Hammâd b. Ebî Süleyman*, 240.

⁸¹ Zehebî, *Siyer*, 5/234.

⁸² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/146; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/16; Zehebî, *Siyer*, 5/234; Suyûtî, *Tabakât*, 55; Zehebî, *Târîh*, 7/348; Mizzî, *Tehzîb*, 7/274.

sorduğunda, “Hammâd’a sorun” diyordu.⁸³ Bu haberî nakleden İbn İdris (ö. 192/807-808): “Ben Şeybânî’nin Hammâd’ı öve öve bitiremediğini duydum” dedi.⁸⁴

Hammâd b. Ebû Süleyman, Nehaî’nin talebeleri arasında hep ön plana çıkmış, bazı belirgin yönleriyle diğer muasırlarından temayüz etmiştir. İbn Uyeyne (ö. 198/814) de Hammâd’ı, Nehaî’nin diğer talebeleriyle kıyas ederek: “İbrâhîm’in indinde Hammâd, Hakem b. Uteybe’den (ö. 115/733) daha ince düşünen, meseleleri daha iyi tahkik eden, basireti açık birisiydi”⁸⁵ demiştir.

İbrâhîm en-Nehaî’nin Hammâd’a çok değer verdiği, onu çok sevdiği malumdur ki kaynaklarda buna yönelik nakiller söz konusudur. Ebû Dâvud (ö. 275/889) Ahmed b. Hanbel’e (ö. 241/855) soruyor: “Sence İbrâhîm, Hammâd’ı mı daha çok seviyordu yoksa Ebû Ma’şer’i (ö. 117/735) mi?” Ahmed: “İkisi o kadar yakın ki!”⁸⁶ diyerek aralarında bir tercihte bulunamıyor olsa da bu, Nehaî ile Hammâd arasında hocalık-talebelik ilişkisinden öte farklı bir muhabbetin söz konusu olduğunu ve bunun da bilinen bir gerçeklik olduğunu gösteriyor. Ayrıca Mizzî de Tehzîbü’l-Kemâl’de aynı rivayeti aktardıktan sonra Ebû Dâvud’un farklı bir zamanda aynı soruyu tekrar yönelttiğini ve bunun üzerine şu cevabı aldığını aktarıyor: “Ebû Ma’şer’in Hammâd’dan (hadis) aldığını iddia ediyorlar. Hâlbuki Ebû Ma’şer Ashâb-ı Hadis’ten idi, Hammâd ise Mürcie⁸⁷ olmakla itham ediliyordu.”⁸⁸

Buradan anlaşıldığına göre Nehaî ile Hammâd arasındaki muhabbetin aynısı, Ebû Ma’şer Ziyâd b. Küleyb ile de söz konusu değildir ve aralarında bir tercihte bulunulamama gibi bir durum yoktur. Bu meselede söz konusu olan Hammâd’ın mürcie olmakla itham edilmesi sonucunda bazı âlimlerin ona suizanda bulunmasıdır. İşte bu sebeple, Nehaî ile Hammâd arasında malum olan muhabbete rağmen Ebû

⁸³ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *Câmi’u Beyâni’l-İlm* (Suudi Arabistan: Dar-u İbnu’l-Cevzî, 1994), 2/1098; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/452; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/146; Zehebî, *Târîh*, 7/347; Ali b. Ca’d, *Müsned*, 65; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/6; Şîrâzî, *Tabakât*, 83; Fesevî, *el-Ma’rif*, 2/795.

⁸⁴ Zehebî, *Siyer*, 5/232; Ali b. Ca’d, *Müsned*, 65; Mizzî, *Tehzîb*, 7/274; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/6.

⁸⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/147; Ali b. Ca’d, *Müsned*, 65; Zehebî, *Siyer*, 5/232.

⁸⁶ Zehebî, *Siyer*, 5/236; Mizzî, *Tehzîb*, 7/272.

⁸⁷ “Mürcie: Farklı tanımları yapılmakla birlikte, siyasî ve itikâdî bir fırka olarak Hz. Osman ve Hz. Ali’nin durumları başta olmak üzere, mürtebib-i kebîre’nin durumlarını Allah’a bırakıp, manevi mükellefiyetleri hakkında görüş beyan etmeyen gruplara verilen ortak bir addır.” Bk. Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41-45.

⁸⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 7/272.

Ma'şer ile Hammâd'ın Nehaî'nin gözünde birbirlerine çok yakın oldukları ileri sürülmektedir. Doğrusunu Allah bilir.

Hammâd sadece ilim öğrenmedeki merakıyla ön saflarda yer alıp âlimlerin övgüsüne mazhar olmakla kalmamış, aynı zamanda ilminden istifade edenler de kendisine minnet duymuşlardır. Nakledildiğine göre bunlardan birisi İbn İdris'tir (ö. 192/807-808) ki o şöyle demektedir: “Bana ilim (öğretme) hususunda Hammâd'dan daha fazla iyilik etmiş biri yoktur.”⁸⁹

Hammâd'a karşı aleyhte söylemlerin başında irca iddiası gelmektedir. – Başlığın kapsamında yer almadığından ve meselenin ayrıca değerlendirileceğinden dolayı burada tafsilata hacet görülmemiştir.- Yapılan bu karalamadan dolayı da ilmî hayatında bazen sıkıntılar çekmiş, hatta talebelerinden derslerine katılma hususunda imtina edenler olmuştur. Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778) talebelerin bu çekimser tavrını dile getirmekle birlikte Hammâd'dan istifade etmeyi ihmal etmediklerini, her şeye rağmen derslerine katılmaya gayret ettiklerini, “biz Hammâd'ın yanına ancak arkadaşlarımızdan gizli olarak giderdik” diyerek de açıkça belirtmektedir.⁹⁰ Bu da gösteriyor ki Hammâd tez sayfalarına sığamayacak, anlatmakla bitirilemeyecek kadar –çünkü kendisi ancak günümüze ulaşan rivayetler kadar tanınmaktadır- büyük bir müctehid, ilmiyle âmil bir âlim, etrafında farkındalık yaratmış, devrinin büyük bir şahsiyetidir. Yani Hammâd sadece hocalarının gözdesi olmakla kalmayıp talebelerin de gözdesi haline gelmiş, şahsına yapılan hiçbir karalama talebelerini ondan uzaklaştırmamış bilakis her koşula rağmen arttırmıştır.

Hammâd'ın, Nehaî'nin gözünde diğer talebeleri arasında farklı bir konuma sahip olduğuna bizzat Nehaî tarafından dikkat çekilir. Görülüyor ki bu farklılığını kendisine yetişemeyen âlimler de ortaya koyarak ona karşı olan sevgilerini izhar etmektedirler. Nitekim Hammâd'ın vefat ettiği sene dünyaya gelen, onunla mülaki

⁸⁹ Ebü'ş-Şeyh, *Tabakât*, 1/327; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/6; Zehebî, *Siyer*, 5/232; a.mlf, *Tezhîb*, 3/16; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/147; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/16.

⁹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/5; Zehebî, *Siyer*, 5/235; İclî, *es-Sikât*, 1/321;

olamayan Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813),⁹¹ Hammâd'ı Nehaî'nin talebelerinden olan Mugîre'den (ö. 133/751) daha çok sevdiğini söylemektedir.⁹²

Hammâd b. Ebû Süleyman ile ilgili âlimlerin müspet görüşlerini ziyadeleştirmek mümkündür ancak bu kadarıyla iktifa etmek konunun uzamaması açısından uygun görülmektedir. Çünkü sadece Hammâd'ı anlatmak için ayrı bir çalışmaya ihtiyaç vardır.

1.1.7. Takvası

Hammâd b. Ebû Süleyman fani dünya nimetlerinden yararlanma noktasında itidalli davranmaya dikkat etmiş, zengin olmasına rağmen dünya malının esiri olmamıştır. Aksine elinde ne varsa infak etmeye gayret etmiş, insanların ihtiyaçlarını gidermede sa'y ü gayret göstermiştir.

Hammâd'ın kalbinde dünya malının, dünya hırsının ve neticesi olan kibrin bulunmadığı aşikârdır. Çünkü o, bencillik etmeden, hiçbir çıkar gözetmeksizin insanlara yararlı olmak suretiyle -hemen hemen her kaynakta bu özelliğinden bahsedilmiştir- etrafına tam bir diğerkâmlık örneği sergilemiştir.⁹³

Hammâd'ın dünyaya yüz çevirdiğinden olacak ki, onun öne çıkan diğer bir özelliği de Allah'a karşı derin saygı, tevazuu ve haşyet duygusudur. Bunun neticesi ve delili de Mushaf'ının üzerine döktüğü gözyaşlarıdır. Nitekim Hammâd'ın torununun oğlu Malik b. İsmail'den şöyle rivayet edilmektedir: “Ben annemden bazen dedemi (Hammâd'ı) Kur'ân'ı kucağında tutarak okurken sahifelerin gözyaşlarıyla ıslandığını görürdüm dediğini işittim.”⁹⁴

Hammâd ilim talep ederken de herhangi bir çıkar, menfaat ummaksızın, samimi bir duruş sergileyerek, Allah'ın rızasını arzulayarak, ihlaslı olmayı gaye edinmiş ve bunu başarmıştır. Câmî' b. Şeddâd (ö. 118/736) babasından aktardığına göre o şöyle diyor: “Ben Hammâd'dan üzerinde enbicânî⁹⁵ denilen tüyleri yünden düz bir aba olduğu halde İbrâhîm en-Nehaî'den (ö. 96/714) ders yazarken aynı

⁹¹ Zehebî, *Siyer*, 9/176.

⁹² İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/147; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/16; Zehebî, *Siyer*, 5/233; a.mlf, *Tehzîb*, 3/16; Ali b. Ca'd, *Müsned*, 66; Mizzî, *Tehzîb*, 7/275.

⁹³ Hacîlî, *Fıkhu Hammâd*, 12.

⁹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/452.

⁹⁵ İbn Manzûr, “enbcn” 13/38.

zamanda da şöyle dediğini işittim: Gerçekten biz bu (ilim) sebebiyle dünyayı istemiyoruz.”⁹⁶ Yani Hammâd’ın ilim yolunda dünyalık bir beklentisi yoktu. O yolda olmasını dünyalık bir sebebe bina etmemiştir.

Allah’a karşı, ihlaslı, tamahkâr, tevazu sahibi bir kimse, doğal olarak insanlara karşı da bu tutumu sergiler. İnsanlarla iyi geçinme yolunu tutar, insanlarla ayrılığa düşmeyi, tartışmayı tercih etmez. Fitne, fesat yolunu tutmaz. Hammâd’ın insanlarla ilişkileri de aynen böyleydi. Bir gün bir arkadaşı Hammâd’a: “Sen liderdin, ashabının imamıydın da onlarla ihtilafa düşünce onlara ses çıkarmadın, onların dediklerini kabul ettin.” Bunu işiten Hammâd: “Benim hakka tabi olmam, bâtılda liderlik etmemden daha hayırlıdır”⁹⁷ diyerek ashabıyla arasına soğukluk girmesine müsaade etmedi ve sulh yolunu tercih etti.

1.1.8. Kılık-Kıyafeti

Hammâd b. Ebû Süleyman’ın kibirden, gösterişten uzak, tevazu sahibi, vakarlı bir kimse olmasının yanında zengin bir kimse olduğu da kaydedilir. Belki de zenginliğinin bir getirisi olarak o, kılık-kıyafetine dikkat eden bir şahsiyetti. Kaynaklarda bu husus dikkate alınırken, bazıları onu giyinişi sebebiyle eleştiriye tabi tutmuştur.

İbn Adî (ö. 365/976) Hammâd’ın esmacun denilen siyah ile beyaz arası bir renge sahip, yakut bir yüzüğünün varlığından bahsederken, ayrıca yüzüğün üzerinde kelime-i şhadetin ilk kısmının “أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” yazılı olduğunu ifade etmektedir.⁹⁸ Bu kadar detaylı bir şekilde varlığından söz edilen yüzüğün alelade bir yüzük olmadığı, dikkat çeken bir niteliğe sahip olduğu ve üzerinde yazılı bulunan kelime-i şhadete de bakılırsa hayli büyük bir yüzük olduğu tahayyülden uzak değildir.

İbn Sa’d (ö. 230/845) Malik b. Migvel’den (ö. 158/775), Hammâd’ın üzerinde sarı bir peştamal ve kırmızı bir üstlük/başörtüsü olduğu halde namaz kılariken gördüğünü nakletmektedir.⁹⁹ Hammâd b. Zeyd’in (ö. 179/795) de şöyle dediği aktarılır: “Hammâd b. Ebû Süleyman Basra’ya geldi ve yanımıza üzerinde

⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, 5/232; Ali b. Ca’d, *Müsned*, 65; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/7.

⁹⁷ Ali b. el-Ca’d, *Müsned*, 67; Zehebî, *Siyer*, 5/233; Fesevî, *el-Ma’rife*, 2/795.

⁹⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/5.

⁹⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/452.

kırmızı renk bir üstlük/başörtüsü “مِلْحَفَةٌ حَمْرَاءُ” ile çıktı.”¹⁰⁰ Bugünün şartlarında renkli bir elbisenin pek kıymeti yokken, o gün orta halli Arapların sade, düz, tek renk elbise giydiği düşünüldüğünde Hammâd’ın renkli elbiseler giymesi, onun kıyafetine özen göstermesinin bir yansıması ve aynı zamanda da zenginliğinin tezahürü olabileceğini akla getirmektedir. Bununla birlikte hocası Nehaî’nin de aynı şekilde kırmızı bir üstlük/başörtüsü “مِلْحَفَةٌ حَمْرَاءُ” giymesi¹⁰¹ kaynaklarda dile getirilen bir diğer husustur. Dikkat çeken bu benzerliğe dair kaynaklarda bir malumata rastlanmasa da aslında bu benzerlik, Hammâd’ın giyiniş tarzı olarak hocasını örnek aldığını düşündürmektedir.

Hammâd’ın böyle renkli elbiseler içinde olması bazı kimseler tarafından hoş karşılanmamıştır. Nitekim sika olarak kabul edilen ve Ebû Dâvud’un, İbn Mâce’nin ricalinden olan Ebû’l-Melîh er-Rakkî (ö. 81/701),¹⁰² Hammâd’ın Rakka’ya geldiğini işitince onu dinlemek için yanına gitti. Ancak Hammâd’ın üzerinde kırmızıya boyanmış bir üstlük/başörtüsü ve ayrıca sakallarının da siyah kınayla boyanmış olduğunu gördü. Bunun üzerine onunla hiç konuşmadan oradan ayrıldı ve bunu hoş karşılamadı.¹⁰³ Kaynaklarda bunun sebebine dair bir açıklamaya yer verilmese de Ebu’l-Melîh’in, Hammâd’ın kırmızı elbise giymesiyle sünnete mugayir davrandığını düşünmesi sebebiyle bu tutumu sergilediği düşünülmektedir.

1.1.9. Resmî Görevleri

Hammâd b. Ebû Süleyman’ın resmî görevi hakkında sadece İbnü’n-Nedîm *Fihrist*’de kadılık yaptığına dair bir bilgi vermektedir.¹⁰⁴ Bunun dışında kaynaklarda Hammâd’ın kadılık yaptığına dair bir malumat yer almamaktadır.

Ancak Vekî’ lakabıyla anılan Ebû Bekir Muhammed b. Halef (ö. 306/918), hicri III. yüzyılın sonunda muhtelif bölgelerde kadılık yapmış kimselerin biyografilerini ele aldığı *Ahbâru’l-Kudât* isimli eserinde, Kûfe kadılarından Abdullah b. Nevf et-Teymîn’in Kûfe mescidinde görevini yürütürken yanında bulunan

¹⁰⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/235.

¹⁰¹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ*, (Beyrut: Daru’l-Kütübü’l-Arabiyye, 1974), 4/221.

¹⁰² Makdisî, *el-Kemâl*, 4/181-182.

¹⁰³ Zehebî, *Siyer*, 5/236; Zehebî, *Mîzân*, 1/596.

¹⁰⁴ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 251.

Hammâd'ın ona yardım ettiğinden bahsetmektedir.¹⁰⁵ Bununla birlikte İbn Adî de bir başka Kûfe kadısı olan Muhârib b. Disâr es-Sedûsî'nin (ö. 116/734) bir davaya baktığı esnada yanında Hakem b. Uteybe el-Kindî (ö. 113/731) ile Hammâd'ın bulunduğunu ve yürüttüğü dava ile ilgili onların görüşlerine başvurup onlarla fikir alış-verişinde bulunduğunu aktarmaktadır.¹⁰⁶

Şunu belirtmek gerekir ki İbnü'n-Nedîm'in Hammâd b. Ebû Süleyman'ın kadılık yaptığına dair aktardığı bilgi diğer kaynaklarca doğrulanmamaktadır. Muhtemeldir ki Hammâd'ın Irak bölgesini aşan fakihliğinin, güvenilirliğinin, ilmî faziletinin şöhreti ve kadıların hüküm istinbat etmedeki yetkinliğinden istifade etmek suretiyle onunla yakın münasebet kurmaları, hatta davalarda Hammâd'ı yanlarında buldurmaları bazı tarihçilerin zihninde onun da kadı olabileceği yanılgısını doğurmuştur.

1.1.10. İtikadı

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın hayatına ilişkin başvuru hemen hemen her kaynakta onun Mürcîî olduğu iddiasına karşılaşılr. Ancak esas problem, serdedilen iddialara karşın her hangi bir açıklamaya yer verilmeyip, “Hammâd Mürcîî'dir”¹⁰⁷ denilip geçilmesidir. Buna istinaden öncelikle Mürcie'nin ne olduğunun, kaç gruba ayrıldığıının, akabinde ise Hammâd'ın hangi grupta yer alıp, bunun cerh olarak değerlendirilmesinin uygun olup olmadığıın tespit edilmesi gerekmektedir.

Mürcie ‘irca’ kökünden ism-i fâil olup “ümit veren, geciktiren veya mühlet veren” gibi manalar ifade etmektedir. Mezhepler tarihinde genelde iki tür Mürcie'den bahsedilir. Birincisi: Hz. Osman (r.a) sonrası müslümanlar arasında zuhura gelen fitnelerde taraftar olmayıp hükmü Allah'a bırakanlar. İkincisi: Allah Teâlâ küfür hariç her türlü günahı affeder diyen gruptur ki onlara göre tâat ve amel küfre fayda vermediği gibi, masiyet de imana zarar vermez.¹⁰⁸ Ayrıca birinci gruba Ehl-i sünnet

¹⁰⁵ Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî' ed-Dabbî, *Ahbâru'l-kudât* (Beyrut: Mektebetü'l-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1366/1947), 31.

¹⁰⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/6; Aras, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, 17/484-486.

¹⁰⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/17; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/452; İbn Adî, *el-Kemâl*, 3/5; Mizzî, *Tehzîb*, 7/272; Safedî, *el-Vâfi*, 13/85.

¹⁰⁸ Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, (B.y.: Müessesetü'l-Halebî, t.y.), 1/139.

Mürciesi veya fukahâ Mürciesi de denir.¹⁰⁹ Bu grupta yer alanların cerh edilmesi bir yana, takdir edilmesi gerekir. Çünkü sahâbe arasında çıkan ihtilaflarda sükût etmek, savaşlarda taraf olmamak sünnete muvafık davranıp ihtiyatlı hareket etmektir.¹¹⁰ Ancak ikinci grup Mürctie ise ehl-i bid'attir ve Ehl-i Sünnet içerisinde lanetle karşılanan, tasvip edilmeyen hatta isminin telaffuzuna bile tahammül edilmeyen zümrenin bunlar olması gerektiği zikredilmektedir.¹¹¹

İslam tarihinde iman-amel münasebeti hususunda dört mezhebin teşekkül ettiği görülür. Bunlar: Mu'tezile, Hariciye, Mürctie ve Ehl-i Sünnet. Mu'tezile ve Haricîlere göre iman amelden bir cüzdür ve ameli terk eden imandan çıkar. Buraya kadar ittifak halinde olan bu iki zümre imandan çıkan kimse hakkında ihtilaf eder. Nitekim Mu'tezile'ye göre bu kimse "el-menzile beyne'l-menzileteyn'e"¹¹² giderken, haricilere göre kâfir olur. Mürctie'ye göre bu kimsenin ameli terk etmesi sebebiyle imandan çıkması söz konusu olmaz, çünkü masiyet imana zarar vermez. Ehli Sünnet ise mu'tedil davranarak bu kimsenin imandan çıkmayacağını, ancak günahkâr olacağını ifade eder. Çünkü Ehl-i Sünnet'in genel kabulüne göre amel, imandan bir cüz değildir.¹¹³ Bununla birlikte Ehl-i Sünnet içerisinde Zehebî'nin de ifade ettiğine göre fukahâ ve kelamcılar ile hadisçiler arasında lafzî bir ihtilaf mevcuttur.¹¹⁴ Her iki taraf da amelin terki küfrü gerektirmediğine dair ittifak etseler de muhaddisler, imanı amellerle birlikte değerlendirirken, fukahâ ve kelamcılar ameller imana dâhil değildir diyerek bunu reddetmektedir. Dolayısıyla muhaddislerin başta Hammâd b. Ebû Süleyman olmak üzere, talebesi Ebû Hanîfe ve ashâbını irca' ile itham etmelerinin sebeplerinden biri lafzî olan bu ihtilaftan ileri gelmektedir.¹¹⁵ Nitekim İmam

¹⁰⁹ Zehebî, *Siyer*, 5/233; Kal'acî, *Mevsûatü fıkhi't-Taberî ve Hammâd*, 10; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 178.

¹¹⁰ Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 67.

¹¹¹ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969), 57.

¹¹² "Menzile beyne'l-menzileteyn. "İki konum arasında üçüncü bir konum" anlamındaki bu prensip büyük günah işleyen kişinin bu fiiliyle imandan çıkmış olacağını, ancak küfrü gerektiren bir davranışta bulunmadığı için küfre girmeyeceğini, yani imanla küfür arasında bir yerde kalacağını ifade eder." İlyas Çelebi, "Usûl-i Hamse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/211.

¹¹³ Şaban Ali Düzgün (ed.), *Kelam El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019), 281-288. Ayrıca bk. Recep Önal, "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/39 (2015), 121-146.

¹¹⁴ Zehebî, *Siyer*, 5/233.

¹¹⁵ Polat, *Hadis Araştırmaları*, 68.

Buhârî'nin Ebû Hanîfe'yi irca' ile itham ettiği ve سَكْتُوا عَنْهُ “hakkında konuşmaya değer bulmadılar”¹¹⁶ lafzıyla cerh ettiği kaydedilmiştir.¹¹⁷

Mu'tezile ise, “büyük günah işleyen Müslüman cehennemde ebedi kalmaz, umulur ki günahı kadar azap gördükten sonra Allah onu affeder” diyen kimselere Mürcie demekle birlikte, kendilerine muhalif tutum sergileyenlere de Mürcie ithamında bulunmaktan geri durmamıştır.¹¹⁸ Nitekim Şehristânî'den (ö. 548/1153) şöyle nakledilir: “Çok gariptir ki Ebû Hanîfe'nin Mürcie olduğu söylenir. Gerçekten bu, onun aleyhinde söylenmiş bir yalandır. Hatta Ebû Hanîfe ve ashâbının Ehl-i Sünnet Mürciesi olduğu da ifade edilmiştir. Bunun sebebine gelince onlar, Ebû Hanîfe'nin ‘iman kalp ile tasdikdir, artmaz ve eksilmez’ sözünden, ameli imandan geri bıraktığını zannettiler. Hâlbuki amel konusundaki içtihatlarında gayet titiz davranan bir kimse, nasıl olur da amelin terkine dair fetva verebilir? Öte yandan Mu'tezile ve Kaderiyye grupları zuhur ettiğinde, Ebû Hanîfe'nin onlara karşı muhalif tavır sergilemesi de kendisine Mürcie lakabının takılmasının bir başka sebebi olmuştur. Çünkü Mu'tezile ve Kaderiyye, kendilerine karşı kader konusunda her kim muhalefet ederse ona Mürcie yaftası yapıştırmaktan çekinmemişlerdir.¹¹⁹ Dolayısıyla Ebû Hanîfe başta olmak üzere hocası Hammâd'a ve talebelerine, muhaddislerin dışında Mu'tezile mensuplarının da siyasi sebeplerle Mürcie ithamında bulunduğu anlaşılmaktadır.

Şehristânî *Milel*'de Mürcie maddesini sonlandırırken irca' ile itham edilenlerin şu kimseler olduğunu kaydetmektedir: “Hasan b. Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib, Saîd b. Cübeyr, Mükâtil b. Süleyman, Hammâd b. Ebû Süleyman, Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, Ebû Muhammed vd.” Devamında ise bu şahsiyetlerin muhaddis ulemânın önde gelenlerinden olup, kesinlikle büyük günah işleyenleri tekfir etmediklerini ve ebedi cehennemde kalacaklarını hükmetmediklerini eklemektedir.¹²⁰ Dolayısıyla müellif, bu şahsiyetlerin Ehl-i bid'at olan Mürcie zümresine dâhil olmadıklarını ve onların görüşlerini benimsemediklerini açıkça zikretmektedir. Ayrıca Zehebî, Mis'ar b. Kidâm (ö. 155/772) maddesinde, başta Mis'ar olmak üzere

¹¹⁶ Ahmet Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2021), 110.

¹¹⁷ Buhârî, *et-Târih*, 9/471.

¹¹⁸ Talat Koçyiğit, *Münakaşalar*, 57.

¹¹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/141.

¹²⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/146.

Hammâd b. Ebû Süleyman, Ebû Hanîfe, Ebû Muâviye gibi isimlerin Mürcie olduklarının ileri sürüldüğünü, ancak bu zatların söylendiği gibi Mürcie mezhebine mensubiyetlerinin bulunmadığını ve büyük âlimlerinin çoğunun irca' yolunu benimsediği ifade eder.¹²¹

Netice itibariyle rical ve tabakât kitaplarında Hammâd b. Ebû Süleyman hakkında “كان مُرْجِيًّا” gibi ifadelere bakarak cerh etme hususunda acele edilmemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bunu söyleyen kimsenin iyice tahlil edilerek, Mu'tezilî olup olmadığı veya fukahâ ircası yolunu tutan Hammâd'ın¹²² ameli imandan saymaması sebebiyle ona muhalefet etme amacı güdüp gütmeyeceğinin araştırılması gerekmektedir. Çünkü Hammâd daha hayattayken bu itham sebebiyle ashâbı onunla münakaşa etmeye başlamış, ondan uzaklaşmış hatta A'meş ve Sevrî gibi şahsiyetler ona selam vermeyi bile terk etmişlerdir.¹²³ Hâlbuki Hammâd iman konusunda itidalli davranmış ve Ehl-i Sünnet dışındaki görüşleri benimsememiştir.¹²⁴

1.1.11. Vefatı

Kaynaklarda Hammâd b. Ebû Süleyman'ın vefat tarihi hakkında bir ittifaktan söz etmenin mümkün olmadığı müşahede edilmektedir. Çünkü Hammâd'ın vefat tarihi ile ilgili hicrî 119, 120, 121 ve 122 olmak üzere muhtelif dört rivayetin varlığından bahsedilmektedir.

Zehebî şahısları vefat tarihlerine göre sıraladığı *el-İber* isimli eserinin bir bölümünde Hammâd'ın hicrî 119 senesinde vefat ettiğini ifade etmektedir. Devamında ise başka bir görüşe yer vererek Kûfe fakihi ve müftüsü Habîb b. Ebî Sâbit el-Kûfî ve Hammâd'ın hicrî 122'de vefat ettiğini aktarmaktadır.¹²⁵ Aynı eserin başka bir bölümünde ise Hammâd'ın vefat tarihinin hicrî 120 olduğunu söylemektedir.¹²⁶

¹²¹ Zehebî, *Mîzân*, 4/99; Polat, *Hadis Araştırmaları*, 69; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 179.

¹²² Zehebî, *Siyer*, 5/233; Kal'aci, *Mevsûatü fîkhi 't-Taberî ve Hammâd*, 10.

¹²³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/17; Zehebî, *Mîzân*, 1/595; Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/791.

¹²⁴ Aras, *Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammâd*, 110.

¹²⁵ Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 1/115; Ayrıca bk. Ebû Süleymân Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed er-Rabaî, *Târîhu Mevlidi'l-Ulemâ ve Vefeyâtihim*, (Riyad: Daru'l-Âsime, 1989), 1/287; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 2/87; Mizzî, *Tehzîb*, 7/279; Safedî, *el-Vâfî*, 13/85.

¹²⁶ Zehebî, *el-İber*, 1/116; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 2/89.

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) Hammâd'ın vefat tarihi ile ilgili Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'den (ö. 235/849) rivayetle hicrî 119 ve onun dışındakilerin ise hicrî 120 olduğunu söylediklerine dair iki görüşe yer vermektedir. Akabinde ise bu iki görüşün İbn Hibbân'ın¹²⁷ (ö. 354/965) ve Buhârî'nin¹²⁸ de eserlerinde yer aldığını ekleyerek,¹²⁹ kanaatimizce Hammâd'ın vefat tarihi ile ilgili muhtelif rivayetleri göz önünde bulundurmuş, aralarında en isabetli olanın bu iki rivayet olduğunu düşünmüş ve bu düşüncesini muteber kaynaklarla da desteklemiştir.

Yaşadığı dönem itibariyle Hammâd'a en yakın olan İbn Sa'd (ö. 160/777-230/845) *Tabakât'*ında, Hammâd b. Ebû Süleyman'ın Halife Hişam b. Abdülmelik'in hilafeti döneminde hicrî 120'de vefat ettiğini ifade etmektedir.¹³⁰ Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) de aynı görüşe katılmış, ayrıca Hammâd'ın orta yaşlarda vefat ettiğini de eklemiştir.¹³¹

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın vefatı ile ilgili olarak yukarıda farklı rivayetler aktarıp bir takım eklemelerde bulunanlar dışında, kaynakların çoğu onun hicrî 120'de vefat ettiğini belirtmektedir.¹³² Bununla birlikte İbn Hacer *Tehzîbu't-Tehzîb*'de hicrî 120'de vefat ettiğine dair ulemâ arasında ittifakın vaki olduğunu söylemektedir.¹³³

Ayrıca Mehmet Özgü Aras tarihçiler arasında Hammâd b. Ebû Süleyman'ın vefat tarihinin hicrî 121 olduğunu söyleyenlerin varlığından bahsetmektedir.¹³⁴ Ancak hem isnad edilen kaynaklarda hem de tarafımızca incelenen kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanmamıştır.

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın vefatıyla ilgili varid olan rivayetler arasında cem ve telifin mümkün olmaması sebebiyle tercihe gidilmesi gerektiğinden ve

¹²⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/160.

¹²⁸ Buhârî, *et-Târih*, 3/356.

¹²⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/17.

¹³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/452.

¹³¹ Zehebî, *Siyer*, 5/237.

¹³² İbnü'l-Esir, *Kâmil fi't-Târih* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1415/1994), 4/255; Ebû's-Şeyh, *Tabakât*, 1/326; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/350; Ebû Nuaym, *Târihu İsbahân*, 1/340; Suyûtî, *Tabakât*, 55; Zehebî, *Târih*, 7/349; Mizzî, *Tehzîb*, 7/278; İbn Ebû'l-Vefa, *el-Cevâhir*, 1/226; Temîmî, *et-Tabakât*, 3/265; Fesevî, *el-Ma'rife*, 3/348; Zehebî, *Mizân*, 1/596; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 11/69; İbn Hacer, *Takrîb*, 178; Şîrâzî, *Tabakât*, 83; Ali b. el-Ca'd, *Müsned*, 68.

¹³³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/17.

¹³⁴ Aras, *Ebu Hanîfe'nin Hocası Hammâd*, 103.

ulemânın ekserisinin sahip olduğu kanaatten dolayı, Hammâd'ın vefat tarihinin hicrî 120 olduğu kanaati ağır basmaktadır.

1.2. İlmî Kişiliği

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın yaşadığı zamanda Kûfe'de devlet eliyle teşekkül eden okullar yoktu. Dersler mescitlerde ve en önemli ilim halkalarının bulunduğu Kûfe Mescidi'nde işleniyordu. Bu ilim halkaları da kendi içerisinde başlıca üç gruba ayrılıyordu: Birincisi, akaid-kelam derslerinin okutulduğu ve müzakere edildiği halkalardır. İkincisi, hadis halkalarıdır ki buralarda Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadisleri rivayet edilir ve bunun üzerine dersler bina edilerek müzakereler yapılırdı. Üçüncüsü ise, fıkıh etrafında şekillenen Kitap ve Sünnet'ten hüküm istinbat etme usûlü, karşılaşılan meselelere karşı fetva verme ve farazî meselelerin mütâlaa edildiği halkalardır.¹³⁵

Hammâd işte bu halkalarda Nehaî'den fıkıh ve hadis dersleri okumuş onun rahle-i tedrisatından geçmiştir.¹³⁶ Hammâd'ın talebeliğinden fazlasıyla memnun kalan hocası, onu kendi makamına layık görerek, kendisinden sonra fetva vermeye ehil kimse arayanların müracaat edecekleri doğru adresin Hammâd olduğunu işaret ettiği yukarıda ifade edilmişti. Hatta Nehaî, talebesinin kendisine sorduğu soruların yekûn tuttuğunu, yeterli olduğunu ve kendisinden alması gereken ilmi aldığı düşüncesine kani idi ki buna işâreten, Şuayb b. Habbâb (ö. 121-739) İbrahim en-Nehaî'nin şöyle dediğini işittiğini aktarmaktadır: “Gerçekten söylüyorum ki insanların bana sorduğu soruların benzerini Hammâd da bana sormuştur,”¹³⁷ *Târîhu'l-Kebîr*'de ise aynı tarikile gelen rivayet “insanların sorduğu soruların hepsini bana sormuştur”¹³⁸ şeklindedir.

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın ilmî kişiliğinin teşekkülünde önemli rol oynayan hocası Nehaî'nin yanında hadis yazdığı da yine kaynaklarda geçmektedir. Ancak Nehaî hadislerin yazılmasından ziyade ezberlenmesini önemseydiğinden “ben

¹³⁵ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe* (b.y.: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1947) ,23-24; Aras, *Ebu Hanîfe'nin Hocası Hammâd*, 81.

¹³⁶ Buhârî, *et-Târih*, 3/356; Zehebî, *Siyer*, 5/231; Zehebî, *Mîzân*, 1/595; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/3; Temîmî, *et-Tabakât*, 3/187; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/16.

¹³⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/3.

¹³⁸ Buhârî, *et-Târih*, 3/356.

asla bir şey yazmam/yazmadım”¹³⁹ diyordu. Çünkü o, ilim yolunda olan bir kişinin defter tutup da öğrendiklerini yazması durumunda, ezberinde/hafızasında olana güvenmek yerine defterinde olana güveneceğini, oradaki yazıya dayanacağını düşündüğünden kitabeti hoş karşılamıyordu.¹⁴⁰ Bir gün Hammâd elinde etraf¹⁴¹ kitaplarıyla hocasının yanına geldi ve bu kitaplardan hocasına sorular sormaya başladı. Kitapları gören Nehaî:

“-Nedir bunlar? Ben seni bu kitaplardan nehyetmedim mi? deyince Hammâd:

-Muhakkak ki bunlar etraf kitaplarıdır,” dedi.

Kaynaklarda her ne kadar Nehaî'nin kitabete sıcak bakmadığı ifade ediliyorsa da talebesi Mansûr b. Mu'temir, Nehaî'nin etraf kitaplarını bundan istisna ettiğini ve bu kitaplarda bir beis görmediğini ifade etmektedir.¹⁴²

Buraya kadar anlaşılıyor ki Hammâd b. Ebû Süleyman hocasının yanında ilmini kemale erdirmiş, hadis ve fıkhıta arzu edilen konuma gelmiştir. Hammâd'ın ilmî kişiliğini ve ilmî geleneğinin dayandığı mercî göstermesi açısından da meşhur olmuş şu ifadeyi zikretmek yerinde olacaktır: “ Kûfe ehlinin en fakih kimseleri Hz. Ali (r.a) (ö. 40/661) ve İbn Mes'ûd'dur (r.a) (ö. 32/652-53). İkisinin ashabından en fakih olanı Alkame (ö. 62/682), onun ashabının en fakihi İbrahim en-Nehaî, onun ashabının en fakihi Hammâd, onun ashabının en fakihi Ebû Hanîfe (ö. 150/767), onun ashabının en fakihi ise Ebû Yusuf'tur (ö. 182/798).”¹⁴³

1.2.1. Fıkıh İlmindeki Yeri

Hammâd b. Ebû Süleyman genel olarak fıkhıta, özel olarak ise Hanefî fıkhında önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü o, fıkhı, sahâbe ve tâbiîn büyüklerinden alarak gelecek nesillere aktarmıştır. Nitekim halk arasında meşhur

¹³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/388; Zehebî, *Siyer*, 4/522; Aras, *Ebu Hanîfe'nin Hocası Hammâd*, 83.

¹⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/389.

¹⁴¹ “Etraf kitapları: Taraf, kenar, kısım gibi manalara gelen etraf kitapları hadis metninin tamamı olmaksızın hadisin tamamına işaret etmeye yetecek kadar baş tarafından bir kısmı veya diğer hadislerden ayırt edilebilecek önemli bir bölümünü verip ilgili hadisin isnadlarını aktarırlar.” Bk. Salahattin Polat, Hâbil Nazlıgöl, Süleyman Doğanay, *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 117.

¹⁴² Ali b. el-Ca'd, *Müsned*, 65; Zehebî, *Siyer*, 5/232.

¹⁴³ Mizzî, *Tehzîb*, 7/278; Zehebî, *Siyer*, 5/236; Muhammed Abdü'r-Reşîd Nûmânî Pakistânî, *Mekânâtü'l-İmam Ebû Hanîfe fi'l-hadis*, (Halep: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslamiyye, 1995), 37.

olan şu söz manidardır: “*Fıkhı Abdullah b. Mes’ûd ekti, Alkame biçti, İbrahim harman etti, Hammâd öğüttü, Ebû Hanîfe yoğurup pişirdi.*”¹⁴⁴

Hammâd’ın fakîhliği ve fıkhıta imameti âlimlerin ittifakıyla sabittir. “Fakih” kelimesi âdetâ onun lakabı haline gelmiştir. Hatta tabakat kitaplarında Hammâd’dan bahsedilirken fakîhliği onun bir vasfı olarak zikredilmektedir.¹⁴⁵

Hammâd, fıkhıta daima hocası Nehaî’nin yolunda yürümüştür. Kaynaklarda hep onun fıkhıta güvenilir, saygın, dosdoğru bir kimse olduğundan bahsedilmektedir.¹⁴⁶ Öte yandan Hammâd üstün bir mukayese yapma yeteneği, hüküm istinbat etme ve illetleri tespit etmedeki mahareti, Şâri’ Teâlâ’nın koyduğu hükümlerdeki makâsıdları tespit etmedeki çabası, farazî olaylar üzerinde ictihad ve akıl yürütme faaliyetleri ve meseleleri geniş çaplı ele almasıyla devrin önde gelen şahsiyetlerindendir.¹⁴⁷ Dahası Hammâd’ın çağdaşı Ebû İshak eş-Şeybânî (ö. 141/759), ilk olarak Hammâd’ın Şa’bî’den (ö. 104/722) daha fakih olduğunu söyledikten sonra “ben Hammâd’dan daha fakih bir kimse görmedim” diyerek de Hammâd’ın fıkhıtaki üstün konumunu beyan etmektedir.¹⁴⁸ Aynı rivayetin diğer kaynaklardaki varyantında ise Ebû İshak eş-Şeybânî “ben Hammâd’dan daha fakih bir kimse görmedim” dedikten sonra ona: “Şa’bî’den de mi?” diye hayretle sorulunca “evet Şa’bî’den de” diye cevap vermiştir.¹⁴⁹

Hammâd b. Ebû Süleyman’ın fıkıh açısından Kûfe’de önemli bir konumu vardı. Kûfe’liler için Hammâd eşsiz bir değerdi. Çünkü o, Kûfe’nin fakihî olarak anılıyordu.¹⁵⁰ Hatta onun ilmî üstünlüğü sadece Kûfe ile sınırlı da değildi. Tüm Irak bölgesinde o, fakihliği ve ilmî fazileti ile şöret bulmuştu. Bu sebeple ona Irak’ın

¹⁴⁴ Aras, *Ebu Hanîfe’nin Hocası Hammâd*, 13.

¹⁴⁵ Safiyyuddin Ahmed b. Abdillâh el-Ensârî el-Hazrecî, *Hulâsatu tezhîbi tezhîbi’l-kemâl*, (Halep: Mektebetü’l-Matbûatü’l-İslamiyye, 1995), 92; Mizzî, *Tehzîb*, 7/270; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/16; a.mlf., *Ta’rîfu ehli’t-takdîs bi-merâtibi’l-mevsûfîne bi’t-tedlîs (Tabakâtü’l-müdelîsîn)* (Umman: Mektebetü’l-Menar, 1983), 30; Yâfî, *Mir’âtü’l-cenân*, 1/201; Suyûtî, *Tabakât*, 55; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/349; Hacîlî, *Fıkhı Hammâd*, 53.

¹⁴⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/17; Zehebî, *Mîzân*, 1/596; a.mlf., *Tehzîb*, 3/17; a.mlf., *Târîh*, 7/348; Mizzî, *Tehzîb*, 7/276; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/147.

¹⁴⁷ Kal’acî, *Mevsûa*, 15; Hacîlî, *Fıkhı Hammâd*, 55.

¹⁴⁸ Zehebî, *Siyer*, 5/234. a.mlf., *el-Kâşif*, 1/349.

¹⁴⁹ Suyûtî, *Tabakât*, 55; Mizzî, *Tehzîb*, 7/274; Zehebî, *Tezhîbü Tehzîb*, 3/16; a.mlf., *Târîh*, 7/348; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/146.

¹⁵⁰ Zehebî, *Târîh*, 7/341; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, 2/89.

allâmesi, imamı, fakihî de deniliyordu.¹⁵¹ Nitekim Tirmizî'nin *Sünen*'inde naklettiği şu rivayet Hammâd'ın Kûfe'de fakihliği yönünden mihenk taşı görevi gördüğünü ve fakihliğinin ne derecede olduğunu göstermesi açısından önemlidir: “Câbir el-Cû'fî (ö. 125/746) olmasaydı Kûfe ehli, hadissiz, Hammâd olmasaydı Kûfe ehli, fıkıhsız kalırdı.”¹⁵²

Hammâd'ın ilme rağbetinin ve çalışkanlığının hocası Nehaî'nin gözünden kaçmadığı, onu adeta hocasının gözdesi haline getirdiği kaydedilmiştir. İclî (ö. 261/875) de *Sikât*'ında bu sebeple Hammâd için “İbrahim en Nehaî'nin ashabının en fakihî'dir”¹⁵³ demiştir. Ebû'l-Vefâ el-Kureşî (ö. 775/1373) ve Temîmî (ö. 1010/1601) ise eserlerinde Hammâd'ı anlatırken “Hammâd b. Ebû Süleyman fukahânın imamıdır” kaydını düşmüşlerdir.¹⁵⁴

Hammâd'a on sekiz sene talebelik eden ve başka hocalardan da fıkıh ve hadis dersi alan büyük imam Ebû Hanîfe'ye bir gün: “Görmüş olduğun en fakih kimse kimdir?” denilince o da: “Ben Hammâd'dan daha fakih bir kimse görmedim” demiştir.¹⁵⁵

İbn Uyeyne'den rivayetle (ö. 198/814) Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) “ben Zührî (ö. 124/742), Hammâd b. Ebû Süleyman ve Katâde'den (ö. 117/735) daha fakih hiç kimseyi görmedim” dediği ifade edilir.¹⁵⁶ Yine aynı tarikle aktarılmış olan rivayette Ma'mer, icmâlen söylediğinin tafsîli cihetinden, bahsettiği âlimlerin hangi yönlerinin kuvvetli olduğunu şöyle vuzuha kavuşturmuştur: “Ben hadis yönünden Zührî'nin benzerini, fıkıh yönünden de Hammâd'ın benzerini görmedim.”¹⁵⁷ Aynı zamanda kaynak eserlerde Ma'mer'in Hammâd hakkında fikhî yönüne değinmeksizin “Ben Hammâd gibisini görmedim”¹⁵⁸ dediği de aktarılmaktadır.

¹⁵¹ Zehebî, *Siyer*, 5/231.

¹⁵² Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1417/1996), “Salât”, 38.

¹⁵³ İclî, *es-Sikât*, 1/320; Zehebî, *Târîh*, 7/348; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/17.

¹⁵⁴ İbn Ebû'l-Vefâ, *el-Cevâhir*, 1/226; Temîmî, *et-Tabakât*, 3/186.

¹⁵⁵ Affî, *Hayatü'l-İmam*, 27.

¹⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, 5/232; ; a.mlf, *Tezhîb*, 3/16; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/147; Mizzî, *Tehzîb*, 7/275; Ali b. el-Ca'd, *Müsned*, 66; İbn Hacer *Tehzîb*, 3/16.

¹⁵⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/637.

¹⁵⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 7/275; Zehebî, *Târîh*, 7/348; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/147.

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın haram-helal konusunda da kendisini iyi yetiştirdiği müşahede edilmektedir. Hakikaten kendi zamanının fıkıh otoritesi haline gelmiş İbrahim en-Nehâî'nin¹⁵⁹ de daha yaşarken kendi makamına Hammâd'ı layık görmesi, Hammâd'ın bu husustaki liyakatini gözler önüne sermektedir. Nitekim nakledilen şu rivayet de bu hususa ışık tutmaktadır: Ebû Bekr b. Ayyâş (ö. 193/809), Mugîre b. Miksem ed-Dabbî'nin (ö. 133/751) şöyle dediğini rivayet etti: “İbrahim en-Nehâî vefat edince biz onun yerine A'meş'in geçeceğini düşündük de onun yanına gittik ve ona helal ve haramlar hakkında sual ettik. Bir de ne görelim A'meş'in bu hususta her hangi bir bilgisi yok. Sonra ona ferâiz bahislerinden sorular sorduk da, o konuda malumatı vardı. Bunun üzerine biz Hammâd'ın yanına gittik ve ilk olarak ona ferâiz meselelerinden sorduk. Bir de ne görelim onun da ferâiz meseleleriyle ilgi bir bilgisi yoktu. Sonra ona helal ve haramlardan sorduk. Gördük ki Hammâd'ın haram ve helallere dair vukûfiyeti vardı. Artık biz ferâizi A'meş'ten, helal ve haramı da Hammâd'dan aldık.”¹⁶⁰

Hammâd'ın fıkıh ilmindeki konumu ele alınınca kaynaklarda karşılaşılan en önemli husus onun re'yi ile ictihad etmesidir. Nitekim Osmân el-Bettî'den (ö. 143/760) “Hammâd re'yi ile konuştuğunda (ictihad ettiğinde) isabet ederdi”¹⁶¹ dediği aktarılmaktadır. Ancak bu hususta her zaman da müspet yorumlar yapılmamış, ictihadda re'yi kullanması sebebiyle ağır eleştirilere tabi tutulmuştur. Araştırmamanın kapsamını aşmaması açısından bu hususta bir örnek vermekle yetinilmesi uygundur. Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Bizim yanımızda ehl-i Irak'tan insanlar vardı da onlar içerisinden kendisine Hammâd b. Ebû Süleyman denilen şahıs din hususunda re'yi ile konuşarak dine muhalefet etti/karşı çıktı.”¹⁶²

Buraya kadar anlaşıldığına göre Hammâd b. Ebû Süleyman devrinin büyük fakihlerindendi. Hadise nazaran fıkıh ile meşguliyeti fazla olması sebebiyle de o, alana hâkim ve fikhî yönü kuvvetli bir âlimdi. Ömrü boyunca fıkıhta istikamet üzere

¹⁵⁹ Şükrü Özen, “Nehâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/535-538.

¹⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/451.

¹⁶¹ Mizzî, *Tehzîb*, 7/276; Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/793; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/17; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/452.

¹⁶² İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/18.

yürümeye devam etti. Nasıl ki o Kûfe'nin fakihi olarak yaşadığıysa dâr-ı bekaya irtihal ettiğinde de “Kûfe'nin fakihi vefat etti”¹⁶³ denildi.

1.2.2. Hadis İlimindeki Yeri

Hammâd b. Ebû Süleyman'a bir fakih olarak müspet yaklaşım devrinin otoritesi gören ulemânın, öbür yandan hadisçiliği hakkında ihtilaf ettiği ve müspet kanaatler mevcut olsa da menfî tutumların azımsanamayacak derecede olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim sika, sadûk olduğu ifade edilmekle birlikte, zayıf görüldüğü ve bunun sebebinin başta Mürcie olmakla itham edilmesi ve müptela olduğu sara hastalığı olduğu ileri sürülmektedir. Hammâd'ın cerh ta'dîl durumu detaylı bir şekilde ele alınmadan, onun yaptığı ilmî seyahatlere değinip elde ettiği ve aktardığı kazanımları incelemek yerinde olacaktır.

1.2.2.1. İlmî Seyahatleri/Rihleleri

Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra ashâbın geniş coğrafyaya yayılması, beraberinde hadislerin de uzak diyarlara dağılmasına sebebiyet vermiş; nihayetinde hadisleri ilk kaynağından alma hassasiyeti meşakkatli yolculuklara kapı aralamıştır. Bu uğurda hadis öğrenimi için yapılan yolculuklara “rihle”, bir başka ifadeyle “talebü'l-hadîs” denmiştir.¹⁶⁴

Muhaddislerin hadis talebi için yaptıkları seyahatlerin ilk durağı, hadislerin ashâb tarafında şifâhî olarak telkin edilmek suretiyle ilk nüvelerini verdiği Hicaz toprakları olmuştur. Zira hac vazifesini îfâ için Mekke'ye gelen ziyaretçiler, akabinde istikametlerini Medine'ye çeviriyorlardı ki Rasûlullah'tan (s.a.v) işitilenleri bizzat ilk ağızdan dinleyebilsinler ve rivayetinde teferrüd eden râviler ile mülaki olup hadis tahammül edebilsinler.¹⁶⁵ Nitekim Medinelilerin -hadislerin ilk tezahürleri esnasında- sünnetin çoğunu ihata etme salahiyetine sahip olmaları hasebiyle Sünen külliyatında genellikle (هذا الحديث مما تفرد به أهل المدينة) “bu hadis, Medinelilerin teferrüd ettiklerindedir”¹⁶⁶ ibaresiyle karşılaşılır. Diğer taraftan başka bölgelerin de bazı hadisleri rivayet etmekte hususiyet kazandıkları görülür ki buna da (هذا مما تفرد)

¹⁶³ Zehebî, *Düvelü'l-islam*, 1/108.

¹⁶⁴ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 272. Ayrıca bk. İbrahim Hatipoğlu, “Rihle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/106-108.

¹⁶⁵ Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev. Yaşar Kandemir, (İstanbul, İFAV Yayınları, 2017), 36-37.

¹⁶⁶ Ebû Dâvud, “Hudûd”, 36.

هذا مما تفرد به أهل (bu (hadis) Basralıların teferrüd ettiklerindendir”¹⁶⁷ (به أهل البصرة (bu (hadis) Yemâmelilerin teferrüd ettiklerindendir”¹⁶⁸ veya (تفرد به أهل مصر) (bu (hadisle) Mısırlılar teferrüd etmiştir”¹⁶⁹ ifadeleriyle işaret edilir.

İlmî seyahatler, ulemâ tarafından önemsenmiş ve değer görmüştür. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) rihleye dair önemli eseri *er-Rihle fî Talebi'l-Hadîs*'te İbrahim b. Edhem'in (ö. 161/778) şöyle dediği kaydedilir: “Muhakkak ki Allah Teâlâ bu ümmetten belayı ashâb-ı hadîs'in rihleleri sebebiyle kaldırmıştır.”¹⁷⁰ Bununla birlikte şayet rihleden gözetilen faydayı, kişinin kendi muhitindeki âlimlerden elde etmesi mümkünse, o takdirde muhaddisler bu kimsenin kendi muhitinde kalmasını tavsiye etmişlerdir. Ancak hadis tâlipleri rivayetinde teferrüd eden râvi ister kendi bölgesinde olsun, ister uzak diyarlarda olsun söz konusu meşakkatli yolculuklardan geri durmayıp, hadisi alabilmek için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir.¹⁷¹ Buna mukabil bir süre sonra rihleler muhaddisler için ayırıcı bir vasıf haline gelmiş ve her muhaddis bunu kendine bir görev addetmiştir.¹⁷²

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın da kaynaklarda üç muhtelif bölgeye seyahat ettiği aktarılmaktadır ki bunlar Hicaz, Basra ve Rakka'dır. Ancak söz konusu seyahatlerine dair malumatın son derece kısıtlı olduğu müşahede edilmiştir.

Hammâd'ın hac farızasını yerine getirmek için ilk olarak Hicaz yolculuğuna çıktığı görülür. Orada Hicaz mektebi ulemâsının büyüklerinden Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725) ve Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) ile görüşmüş, onların fıkıh ile iştigallerini derinlemesine inceleme fırsatı bulmuştur. Kûfe'ye dönünce, fıkıhın Kûfe'de olduğunu ve Hicaz ehlinin fıkihtan nasibi olmadığını anlatmıştır. Söz konusu yolculuk dönüşü yaşananları Mugîre b. Miksem şöyle anlatıyor: “Hammâd b. Ebû Süleyman hacetmek için Hicaz'a gitti. Dönüşünde onu karşılamak için yanına gitmiştik. Bize: ‘Müjdeler olsun size ey Kûfeliler! Ben Hicaz ulemasıyla görüşüm, onlardan Atâ, Tâvûs ve Mücâhid'i gördüm ki sizin

¹⁶⁷ Ebû Dâvud, “Menâsik”, 14.

¹⁶⁸ Ebû Dâvud, “Savm”, 17.

¹⁶⁹ Ebû Dâvud, “Vesâyâ”, 5.

¹⁷⁰ Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*, thk. Nurettin İtr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975), 89.

¹⁷¹ Subhî es-Sâlih, *Hadîs İlimleri*, 38.

¹⁷² Ayrıca bk. Selman Başaran-Ali Sönmez, *Hadîs Usûlü ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 75-77.

çocuklarınız, hatta çocuklarınızın çocukları bile fıkhıta onlardan daha ileridedir' dedi." Devamında Mugîre'nin, Hammâd'ın bu görüşünün çok sert olduğunu ifade ettiği kaydedilmiştir.¹⁷³

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın ifadelerindeki sertliğin, bahsi geçen ulemânın Hicaz mektebi, kendisinin ise re'y mensubu olduğu düşünülüşünde daha anlaşılır olacağı muhakkaktır. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere Hammâd, fıkhıta devrinin otoritesidir ve iyi bir re'yci olduğuna dair ulemânın ittifakı söz konusudur. Hal böyle olunca iyi bir fakih olan Hammâd'ın, kendince yeterli görmediği kişileri itham etmesi tabî karşılanmalıdır.¹⁷⁴

Hammâd'ın diğer seyahati ise Basra'ya olmuştur ki orada Basra valisi Bilal b. Ebû Bürde'nin yanında konaklamıştır. Basra'da Hammâd'dan Hişâm ed-Destüvâî (ö. 154/771) ve Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/784) hadis dinlediği kaydedilir. Söz konusu ziyaret hususunda Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) şöyle diyor: "Âlim ve âbid bir zat olan Eyyûb b. Ebî Temîme (ö. 131/749) Basra'ya gelen âlimlerin yanına gider ve mutlaka onlarla görüşürdü. Ancak Hammâd geldiğinde öyle olmadı. Bunu gören insanlar da Eyyûb'e muvafakat ederek Hammâd'ın yanına gitmeyi terk ettiler."¹⁷⁵ Kaynaklarda Eyyûb'un Hammâd'la görüşmeme sebebine ilişkin bir açıklamaya rastlanmamıştır. Ancak Kal'acî'nin söz konusu nakli, Hammâd'ın Mürcie'ye mensubiyetine dair açıklamalara yer verdiği "Hammâd'ın Akidesi" bölümünde ele almasından, Eyyûb'un Hammâd ile görüşmeme sebebinin onun Mürciî olmakla itham edilmesi kaynaklı olabileceği akla gelmektedir. Öte yandan kaynak eserlerde Hammâd'ın ikinci defa Basra ziyaretinde bulunduğu ve üzerinde bulunan kırmızı üstlük sebebiyle çocukların onunla alay ettiği ifade edilmektedir.¹⁷⁶

Hammâd'ın Basra ziyaretinde edinimlerine, görüştüğü kimselere dair sınırlı bilgiler yer alsa da, asıl önemli olan Hammâd'ın Basralılara kattığı kazanımlardır. Çünkü nakillerden, Hammâd'ın Basra'ya isnad ile hadis rivayeti usûlünü götüren kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususta Hammâd b. Seleme'nin şu anlatımına yer verilir:

¹⁷³ Zehebî, *Siyer*, 5/234-235; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/17; İbn Ebû'l-Vefa, *el-Cevâhir*, 1/226; Kal'acî, *Mevsûa*, 9.

¹⁷⁴ Aras, *Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammâd*, 100.

¹⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/452; Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/791.

¹⁷⁶ İbn Hacer, *Mîzân*, 1/596; Zehebî, *Siyer*, 5/235; Kal'acî, *Mevsûa*, 9-10.

“Biz Katâde b. Diâme’ye (ö. 117/735) hadis dinlemek için giderdik de o, ‘bize Rasûlullah’dan (s.a.v) ulaştı ki...’, ‘bize Hz. Ömer’den (r.a) ulaştı ki...’ veya ‘bize Hz. Ali’den (r.a) ulaştı ki...’ şeklinde hadis rivayet eder ve sened söylemezdi. Ne zaman ki Hammâd b. Ebû Süleyman Basra’ya geldi ve ‘bize İbrahim en-Nehaî, falancadan, o da falancadan rivayet etti’ tertibinde hadisleri sened ile nakletmeye başladı ve bu usûl Katâde’nin kulağına gitti, artık Katâde de, ‘ben Mutarrif’e sordum...’, ‘ben Saîd b. Müseyyeb’e sordum...’, ‘bize Enes b. Mâlik tahdîs etti’ gibi ifadelerle hadisleri senedleri ile rivayet etmeye girişti.”¹⁷⁷

Kaydedilen ilgili nakilden açıkça anlaşıldığına göre Hammâd, Basra’ya bir usûl götürmüş ve derhal benimsenerek tatbikine başlanmıştır. Buradan hareketle rihleler, âlî isnad elde edip hadis hafızlarıyla müzakere etme imkânı sunarken,¹⁷⁸ bir yandan da ilmî gelişmelere kapı aralamakta, hadisleri nakletmeye dair benimsenen usulleri farklı coğrafyalara taşıma imkânı sağlamaktadır. Netice itibariyle de ümmet, muayyen bir usûl benimseyerek etrafında birleşmektedir.

Son olarak da Hammâd b. Ebû Süleyman’ın Rakka’ya yolculuğundan bahsedilir. Nakledildiğine göre Ebû’l-Melîh er-Rakkî (ö. 181/797), Hammâd’ın sakallarını siyaha boyadığını, kırmızı bir üstlük giydiğini ve bu hal üzere Rakka’ya geldiğini görünce ondan uzaklaşmış ve onunla görüşmemiştir.¹⁷⁹ Ebû’l-Melîh’in Hammâd ile görüşmeme sebebinin, onun bu haliyle Rasûlullah’ın (s.a.v) sünnetine muhalif davranması olduğu zikredilmiştir.¹⁸⁰

1.2.2.2. Cerh-Ta’dîl Durumu

“*Râvilerin adâlet ve zabt sıfatlarını taşıyıp taşımama yönlerinden durumlarını araştırmayı konu edinen hadis bilgi koluna ‘cerh ta’dîl ilmi’ denir.*”¹⁸¹ Ricâl ve tabakât kitaplarında Hammâd b. Ebû Süleyman’ın cerh ta’dîl yönünden ele alınması sonucunda, muhaddis yönüne ilişkin ihtilafın söz konusu olduğu gözlemlenmektedir. Münekkit ulemâdan Hammâd’ın sika olduğunu ifade ederek ta’dîl edenlerin yanında, ona müptela olan sara hastalığı, Mürcie’ye mensup olduğu

¹⁷⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 9/230; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, 261; Aras, *Ebû Hanîfe’nin Hocası Hammâd*, 99.

¹⁷⁸ Bağdâdî, *el-Câmi’ li-ahlâkı’r-râvî*, thk. Mahmud Tahhân (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, t.y.), 2/223.

¹⁷⁹ İbn Hacer, *Mîzân*, 1/596; Zehebî, *Siyer*, 5/235-236.

¹⁸⁰ Kal’acî, *Mevsûa*, 10.

¹⁸¹ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 51.

ithamı, hıfzının yetersizliği, yalancılıkla itham gibi sebeplere dayanarak zayıf görüp cerh edenlerin de çoğunlukta yer aldığı müşahede edilmektedir.

Kaynaklarda Hammâd'ı ta'dîl ederek "sika" olduğunu ifade edenlerin Yahya b. Maîn (ö. 233/848)¹⁸², İclî¹⁸³, Nesâî¹⁸⁴ ve İbn Hibbân (ö. 354/965)¹⁸⁵ olduğu zikredilir. Ebû Hâtim er-Râzî, onun "sadûk" olduğunu ifade etmiş ancak peşi sıra "hadisleriyle ihticâc edilmeyeceğini çünkü sünnet konusunda çokça şaşırıldığını" da eklemiştir.¹⁸⁶ Nitekim Ebû Hâtim'in, tek başına "sadûk" lafzını kullanmasının râvinin zayıf olduğuna delalet ettiği aktarılmaktadır ki¹⁸⁷ Hammâd hakkında ayrıca hadislerinin delil olmayacağını da kaydettiği görülür. Bununla birlikte çağdaş araştırmacılardan Nureddin İtr, hakkında "sadûk" ifadesinin kullanıldığı râvinin, rivayetinin delil olmayacağına görüş birliği bulunduğunu, ancak hadisi zabt edip etmediğine dair araştırma yapıldıktan sonra delil olarak kullanılabilmesinin mümkün olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁸ Bunun yanı sıra İbn Hacer de, Hammâd'ın cerh ta'dîl durumuna ilişkin "sadûk" yorumu yapmakla birlikte, onda vehm olduğunu da vurgulamıştır.¹⁸⁹

Münekkit ulemânın Hammâd b. Ebû Süleyman'ı cerh etmesinin başlıca sebepleri arasında, onun Mürcîî olmakla itham edilmesi yer alır. Nitekim bu husus detaylı bir şekilde yukarıda ele alınmış ve Hammâd'ın görüşlerinin Ehl-i Sünnet'e muvafık olduğu ve söz konusu ithamın siyasi olabileceği neticesine varılmıştır.¹⁹⁰ Bununla birlikte kaynaklarda Hammâd'ın, dört başlık altında ele alınabilecek sebebe binaen, rivayetlerinin terk edilip cerh edildiği ifade edilebilir:

¹⁸² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve'ta'dîl*, 3/147, 4/390; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/6; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afa'*, 1/233; Cemmâîlî, *el-Kemâl*, 4/295; Mizzî, *Tehzîb*, 7/276; Zehebî, *Mizân*, 1/595; Kuraşî, *el-Cevâhir*, 1/226; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/16; Temîmî, *et-Tabakât*, 265.

¹⁸³ İclî, *es-Sikât*, 1/320; Mizzî, *Tehzîb*, 7/276-277.

¹⁸⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 7/277; Zehebî, *Siyer*, 5/234; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/17; Safedî, *el-Vâfi*, 13/85.

¹⁸⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/159-160.

¹⁸⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve'ta'dîl*, 3/147; Cemmâîlî, *el-Kemâl*, 4/295; Zehebî, *Mizân*, 1/595; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/16.

¹⁸⁷ Yücel, *Tenkit Terimleri*, 133.

¹⁸⁸ Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs* (Dîmeşk: Daru'l-Fikir, 1981), 111; Yücel, *Tenkit Terimleri*, 133.

¹⁸⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 178.

¹⁹⁰ Ayrıca bk. "1.1.10. İtikadı"

Sara Hastalığı:¹⁹¹ Hammâd b. Ebû Süleyman'ın, hadis rivayeti esnasında sara nöbeti geçirdiğinde hadisleri karıştırdığına ve bayılması durumunda dersi baştan aldığına yer verilmektedir.¹⁹² Buradan hareketle Şerîk b. Abdullah (ö. 177/794), hastalığının, hıfzına menfî manada tesir ettiği düşüncesiyle ondan rivayeti terk etmiştir.¹⁹³ Nitekim Hammâd'dan rivayet etmeme sebebi kendisine sorulduğunda, Hammâd'ın rahatsızlığını ileri sürerek: “Ben (sara nöbeti sebebiyle) bayılan kimselerden rivayet etmiyorum” demiştir.¹⁹⁴

Yalancılıkla İtham: Mugîre b. Miksem, yalan söylediğini; A'meş ise doğru söylemediğini zikrederek Hammâd'ın rivayetlerini terk etmişlerdir.¹⁹⁵

Bu bağlamda Mugîre'ye, Hammâd'ın İbrahim en-Nehaî'den rivayet ettiği bir hadis okunmuş ve o da tereddütsüz “Hammâd yalan söyledi” diyerek karşılık vermiştir.¹⁹⁶ Söz konusu nakille ilgili Muhammed Ravvâs Kal'acî, Mugîre'nin, Hammâd'ın öğrendiği rivayete henüz vakıf olmaması sebebiyle böyle söylediğini, yoksa kastının Hammâd'a yalan isnad etmek olmadığını ifade etmiş ve bunun Hammâd'ın cerh edilmesine gerekçe olamayacağını söylemiştir.¹⁹⁷ Bununla beraber Mugîre'nin Hammâd'dan rivayette bulunması da¹⁹⁸ Kal'acî'yi desteklemektedir.

Ebû Bekir b. Ayyâş (ö. 193/809), bir defasında A'meş'in: “Bana Hammâd, en-Nehaî'den hadis rivayet etti. Ancak o, sika değildir” ifadesini naklederken, akabinde yine A'meş'ten “Biz Hammâd'ı doğru sözlü olarak görmüyoruz” dediğini rivayet etmiştir.¹⁹⁹ Kal'acî, A'meş'in söz konusu ifadelerinden yola çıkılarak Hammâd'ın cerh edilemeyeceğini, çünkü cerhin müfesser olması gerektiğini, burada ise A'meş'in “tasdik etmiyoruz” sözünün bunun için yeterli olmadığını

¹⁹¹ Ayrıca bk. “1.1.4. Hastalığı”

¹⁹² Zehebî, *Siyer*, 5/234; a.mlf, *Mizân*, 1/595; Temîmî, *et-Tabakât*, 265; Kuraşî, *el-Cevâhir*, 1/226; Cemmâîlî, *el-Kemâl*, 4/295; Mizzî, *Tehzîb*, 7/277.

¹⁹³ Kal'acî, *Mevsûa*, 12.

¹⁹⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/652.

¹⁹⁵ Kal'acî, *Mevsûa*, 13.

¹⁹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/4; Zehebî, *Siyer*, 5/234.

¹⁹⁷ Kal'acî, *Mevsûa*, 13.

¹⁹⁸ Ayrıca bk. “2.1.3. Elbiseye Bulaşan Meni”

¹⁹⁹ Zehebî, *Mizân*, 1/595; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/17.

kaydetmiştir.²⁰⁰ Zira A'meş'in, Hammâd hakkında kötü fikirlere sahip olduğuna da yer verilmektedir.²⁰¹

Hıfz/Ezber Yetersizliği, İhtilat²⁰² ve Çok Hata Yapma: Münekkit âlimler, Hammâd'ın adalet vasfına özellikle vurgu yaparak onun doğru sözlü olduğunu vurgulamışlar ancak peşi sıra zabtı ile ilgili kusurunu dile getirmişlerdir. Ebû Hâtim'in, sadûk olduğunu bildirmesiyle birlikte rivayetleri karıştırdığını, başka bir nakilde hıfzının yetersiz olduğunu²⁰³ söylediği gibi, Şu'be b. Haccâc da, Hammâd'ın doğru sözlü olduğunu ifade etmiş ancak hadis ezberinin yetersiz olduğunu, hadis hıfzıyla meşgul olmadığını da ilave etmiştir.²⁰⁴ Buna karşılık Müzenî (ö. 264/878) "ona fıkıh ile iştigâli galip gelmiştir (ağır basmıştır) da bu sebeple hadis hıfzıyla meşgul olamamış ve hadisten nasiplenememiştir"²⁰⁵ diyerek açıklama getirmiştir.

İbn Sa'd, Hammâd b. Ebû Süleyman'ın hadis konusunda zayıf olduğunu ve ömrünün sonlarına doğru ihtilat kusuruna müptela olduğunu ifade ederken,²⁰⁶ Yahyâ b. Abdillâh ez-Zühî (ö. 258/872), Hammâd'ın çokça hata yapan bir kimse olduğuna dikkat çekmiş, ayrıca onda vehm olduğunu ileri sürmüştür.²⁰⁷ Osman el-Bettî, Hammâd'ın hata yapması konusunda Zühî'ye muvafakat etmiş, ancak İbrahim en-Nehâf'den aktardığı nakiller hususunda tashîhe giderek, "İbrahim dedi ki..." suretinde yaptığı aktarımların doğruluğuna ve hata barındırmadığına işaret etmiştir.²⁰⁸

Netice itibariyle Hammâd'ın, hüküm istibat etme, illetleri tespit etme gibi fikhî meselelere ağırlık vermesi, fikir yürütmeye dayalı zihni faaliyetlerini

²⁰⁰ Kal'acî, *Mevsûa*, 13.

²⁰¹ Ebû Ahmed el-Hâkim el-Kebîr - Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. İshak en-Neysâbü'rî, *el-Esmâ ve'l-künâ*, thk. Ebû Amr Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: Dâru'l-Faruk, 1436/2015), 1/141; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/17; Kal'acî, *Mevsûa*, 13.

²⁰² "Yaşlanma, aniden bir felaketle karşılaşma gibi sebeplerle hafıza bozukluğuna uğramak." Aydın, *Hadis İstihlâları Sözlüğü*, 140.

²⁰³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/147.

²⁰⁴ Zehebî, *Siyer*, 5/234; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/16; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/7; Suyûtî, *Tabakât*, 55; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/147.

²⁰⁵ Suyûtî, *Tabakât*, 55; Zehebî, *Târîh*, 7/348; Mizzî, *Tehzîb*, 7/275

²⁰⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/452; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/17.

²⁰⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/17.

²⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/452.

güçlendirirken, diğler taraftan killet-i isti'mâlden dolayı ezbere dayalı melekelerini de zayıflattığı anlaşılmaktadır.²⁰⁹

²⁰⁹ Kal'acî, *Mevsûa*, 14.

İKİNCİ BÖLÜM

HAMMÂD B. EBÛ SÜLEYMAN'IN RİVAYETLERİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Hammâd b. Ebû Süleyman, fakîhliği yanında devrin genel bir özelliği olarak muhaddis kimliği de olan, hadis rivayet eden bir âlimdir. Bu açıdan tâbiîn nesli içerisinde Hammâd'ın hadis ilmine katkılarını ortaya koymak önem arz etmektedir. Çünkü hadis ilminde rivayetlerin değerlendirilmesiyle doğrudan bağlantılı iki önemli unsur bulunmaktadır: Sened ve Metin. Hadisin sıhhat değerlendirilmesi hususunda ise senede öncelik verilmektedir. Dolayısıyla senedde yer alan râvîleri kapsamlı şekilde ele almak, tanımak, durumlarını bilmek hadis ilmine doğrudan katkı sağlamaktır.

Bu bölümde Hammâd b. Ebû Süleyman'ın rivayetleri araştırmaya konu edilerek bu rivayetlerin tahrîc ve tahliline yer verilecektir. Ebü'l-Hasan el-İclî (ö. 261/875) *es-Sikât*'ında Hammâd'ın rivayet ettiği hadislerin 200'den az olduğunu söylemiş,²¹⁰ dolayısıyla onun rivayetlerinin sayısının çok fazla olmadığına dikkat çekmiştir. Nitekim bu çalışmada da Hammâd'ın rivayetlerinin toplamda 118'e ulaştığı sonucuna varılmıştır.

2.1. Tahâret Bahsi

Taharet sözlükte temizlik demektir. İstılahta ise “habes, necaset denilen maddeten pis şeylerin veya hades denilen şer'î bir maniin giderilmesi, bulunmaması haline” denir.²¹¹

İslam, dünya üzerinde insanoğlunun inşa ettiği beşeri-ictimâî sistemler ve dini nizamlar içerisinde temizliğe en çok önem atfeden dindir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) ilâhî vahye muhatap olur olmaz kendisine gelen ikinci mesajdan²¹² hareketle “Temizlik imanın yarısıdır”²¹³ buyurarak temizliği iman ile ilişkilendirmiştir. Çünkü dini hayat ve ibadetler temizlik üzerine inşa edilmiştir ki fıkıh kitapları ve Sünen'ler

²¹⁰ İclî, *es-Sikât*, 1/321.

²¹¹ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 534.

²¹² Müddessir 74/4.

²¹³ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Faysal İsa el-Bâbî el-Halebî (Beyrut: Daru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y.), “Taharet”, 1.

de taharet bahsi ile başlamaktadır. Buradan hareketle de bu bölümde Hammâd b. Ebû Süleyman'ın taharet bahsi altında ele alınmaya uygun görülen rivayetleri işlenecektir.

2.1.1. Mestler Üzerine Mesh

1- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ هَمَّامِ بْنِ الْحَرْثِ: أَنَّهُ رَأَى جَرِيرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ الْبَجَلِيَّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ "تَوَضَّأَ، وَمَسَحَ عَلَى خُفَّيْهِ، فَسَأَلَهُ عَنْ ذَلِكَ، فَقَالَ: إِنِّي رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَصْنَعُهُ، وَإِنَّمَا صَحْبَتُهُ بَعْدَ مَا نَزَلَتِ الْمَائِدَةُ"²¹⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → **İbrahim** → **Hemmâm b. el-Hars'den** şöyle rivayet edildi: Hemmâm, **Cerîr b. Abdullah el-Celî'nin (r.a)** abdest alırken mestleri üzerine mesh yaptığını gördü ve ona bunun gerekçesini sordu. Cerîr de: "Gerçekten ben Hz. Peygamber'in (s.a.v) böyle yaptığını gördüm. Nitekim ben Mâide Suresi nazil olduktan sonra O'nun ashabından oldum" diye açıkladı.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Ele alınan rivayet Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde "Taharet" bahsinde yer almaktadır. Mevzubahis rivayet, senesinde Hammâd b. Ebû Süleyman'ın bulunduğu tarîk ile *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarında tespit edilememiştir. Ayrıca ilgili kaynaktaki rivayetin lafız farklılıklarıyla beraber ma'nevî şahidi²¹⁵ yani başka sahâbîden gelen tarihi de bulunmaktadır. Lafız farklılığı aşağıda tabloda gösterilecek olan rivayetin senedi şöyledir:

Hammâd → Şa'bî [Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl] → İbrahim b. Ebî Musa el-Eşârî → Mugîre b. Şu'be → Rasûlullah (s.a.v).²¹⁶

Benzer ve ilgili rivayetler Abdürrezzâk'ın (ö. 211/826-27) *Musannef*'inde "Taharet" bahsinde 1, Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'inde 3 ve *el-Mu'cemü'l-evsat*'ında 2 yerde mervîdir.

Abdürrezzâk'ın Musannef'inde yer alan rivayetin senedi şöyledir:

²¹⁴ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *Müsnedü'l-İmâmi'l-Âzam me'a şerh-i tensiku'n-nizâm fi Müsnedi'l-İmâm* (Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2010), 99 (59).

²¹⁵ "Hadisin lafzen olmaksızın, manen azizleşmesine denir." Bk. Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, 194.

²¹⁶ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 99-101 (60). İlgili kaynaktaki benzer rivayet 61 numarada "Hammâd → Şa'bî → Mugîre b. Şu'be → Rasûlullah (s.a.v)" isnadıyla yer alırken, senesinde inkıtâ' tespit edilmiştir. Ancak lafız farklılığına ayrıca tabloda işaret edilecektir.

Yâsîn → Hammâd b. Ebû Süleyman → Rib'î b. Hirâş → Cerîr b. Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).²¹⁷

Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'inde geçen rivayetin senedi şunlardır:

Muhammed b. Abbas el-Ehrem el-İsbahânî → Habîb b. Bişr → Hammâd b. Mes'ade → Şu'be [b. Haccâc] → Hammâd → İbrahim → Hemmâm b. el-Haris → Cerîr b. Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).²¹⁸

Hüseyn b. İshak et-Tüsterî → Muhammed b. Humejd → Hakem b. Beşir → Amr b. Kays el-Mülâî → Hammâd → İbrahim → Hemmâm → Cerîr → Rasûlullah (s.a.v).²¹⁹

İshak b. İbrahim ed-Deberî → Abdürrezzâk → Yâsîn → Hammâd b. Ebû Süleyman → Rib'î b. Hirâş → Cerîr b. Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).²²⁰

***el-Mu'cemü'l-evsat*'ta geçen rivayet ise şöyledir:**

Ahmed → Muhammed b. Abdullah b. Yezîd el-Harrânî → Babasından → Abdullah b. Hudeyr → Hammâd → İbrahim → Esved b. Yezîd → Mugîre → Rasûlullah (s.a.v).²²¹

Rivayet, Cerîr b. Abdullah ve Mugîre b. Şu'be olmak üzere iki sahâbîden aktarılmaktadır. Cerîr (r.a) kanalıyla gelen isnadlarda Hammâd'ın Rasûlullah'a (s.a.v), Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde bulunan 59 numaralı rivayette ve *Mu'cemü'l-Kebîr*'de yer alan 2433 ve 2434 numaralı rivayetlerde "İbrahim → Hemmâm b. el-Haris" tariki üzerinden ulaştığı göze çarparken; *Musannef*'te ve *Mu'cemü'l-Kebîr* 2490'da varid olan rivayetlerde Rib'î b. Hirâş yoluyla ulaştığı kaydedilir.

Mugîre b. Şu'be yoluyla gelen isnadlardan *Müsned*'in 60 numaralı rivayetinde Hammâd'ın, "Şa'bî → İbrahim b. Ebî Musa el-Eşarî" silsilesine; *el-*

²¹⁷ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef*, thk. Habîbü'r-Rahman el-Âzamî (Beyrut: Meclisü'l-İlmî, 1402/1982), 1/195 (759).

²¹⁸ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, nşr. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.), 2/342 (2433).

²¹⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 2/342 (2434)

²²⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 2/354 (2490); a.mlf, *el-Mu'cemü'l-evsat*, nşr. Tarık b. İvâdullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseyni (Kahire: Daru'l-Haremeyn, t.y.), 3/230 (3004).

²²¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 2/77 (1299).

Mu'cemü'l-evsat'ta ise "İbrahim → Esved b. Yezîd" silsilesine muttali olduğu görülür.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sihat Durumu

Senedleri incelenen rivayetlerin metinleri arasındaki lafız farklılıkları altları çizilerek gösterilmiştir:

<p>Ebû Hanîfe, <i>Müsned</i>, 99-101 (60)</p> <p>عَنِ الْمُعْبِرَةِ بْنِ شُعْبَةَ أَنَّهُ خَرَجَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ، فَانْطَلَقَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى قَضَى حَاجَتَهُ، ثُمَّ رَجَعَ وَعَلَيْهِ جُبَّةٌ رُومِيَّةٌ صَيِّقَةٌ الْكُمَيْنِ، فَرَفَعَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ ضِيْقِ كُمَّهَا، قَالَ الْمُعْبِرَةُ: فَجَعَلْتُ أَصْبُ عَلَيْهِ مِنَ الْمَاءِ مِنْ إِدَاوَةٍ مَعِي، فَتَوَضَّأَ وَضَوَّءَهُ لِلصَّلَاةِ، وَمَسَحَ عَلَى خُفَّيهِ وَلَمْ يَنْزِعْهُمَا، ثُمَّ تَقَدَّمَ وَصَلَّى</p>
<p>Ebû Hanîfe, <i>Müsned</i>, 101 (61)</p> <p>عَنِ الْمُعْبِرَةِ بْنِ شُعْبَةَ، قَالَ "وَصَّأْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَعَلَيْهِ جُبَّةٌ رُومِيَّةٌ صَيِّقَةٌ الْكُمَيْنِ، فَأَخْرَجَ يَدَيْهِ مِنْ تَحْتِهَا، وَمَسَحَ عَلَى خُفَّيهِ"، وَفِي رِوَايَةٍ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَسَحَ عَلَى الْخُفَّيْنِ، وَعَلَيْهِ جُبَّةٌ شَامِيَّةٌ صَيِّقَةٌ الْكُمَيْنِ، فَأَخْرَجَ يَدَيْهِ مِنْ أَسْفَلِ الْجُبَّةِ</p>
<p>Abdürrezzâk, <i>Musannef</i>, 1/195 (759)</p> <p>عَنْ جَرِيرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ وَصَّأْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَمَسَحَ عَلَى خُفَّيهِ بَعْدَمَا أَنْزَلَتْ الْمَائِدَةُ</p>
<p>Taberânî, <i>el-Mu'cemu'l-kebîr</i>, 2/342 (2433)</p> <p>أَنَّه رَأَى جَرِيرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ بِالِ، وَمَسَحَ عَلَى الْخُفَّيْنِ، وَصَلَّى فَسُئِلَ عَنْ ذَلِكَ، فَقَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُمَسِّحُ عَلَيْهِمَا</p>
<p>Taberânî, <i>el-Mu'cemu'l-kebîr</i>, 2/342 (2434)</p> <p>عَنْ جَرِيرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّهُ تَوَضَّأَ، وَمَسَحَ عَلَى خُفَّيهِ فَقِيلَ لَهُ، فَقَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُمَسِّحُ فَمَسَحْتُ</p>
<p>Taberânî, <i>el-Mu'cemu'l-Evsat</i>, 2/77 (1299)</p> <p>عَنِ الْمُعْبِرَةِ قَالَ خَرَجْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ، فَرَأَيْتُهُ قَضَى حَاجَتَهُ، ثُمَّ رَجَعَ فَتَوَضَّأَ، وَمَسَحَ عَلَى خُفَّيهِ</p>

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde yer alan 60 numaralı rivayette Hz. Peygamber'in (s.a.v) üzerine bulunan cübbenin mahiyeti hakkında "جُبَّةٌ رُومِيَّةٌ" kaydı yer almışken 61 numaralı rivayette "جُبَّةٌ شَامِيَّةٌ" ifadesi dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in (s.a.v) giydiği cübbenin/elbisenin yenleri dar olması sebebiyle en dar yerinden kaldırıp da mestler üzerine mesh ettiği için ilk rivayette "فَرَفَعَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ ضِيْقِ كُمَّهَا" ifadesi yer alırken diğerinde

cübbenin/elbisenin altından ellerini çıkarttığına ilişkin “فَأَخْرَجَ يَدَيْهِ مِنْ تَحْتِهَا” ve “فَأَخْرَجَ يَدَيْهِ مِنْ أَسْفَلِ الْجُبَّةِ” kaydı yer almaktadır. Ayrıca ilk rivayette Rasûlullah’ın (s.a.v) def-i hacet giderdiğine dair “قَضَى حَاجَتَهُ” ifadesi, diğer rivayete nazaran durumun geniş perspektiften değerlendirilmesine, abdestsizlik durumunda ayakları yıkamaksızın meshin kâfi geleceğine, dolayısıyla meselenin fikhî açıdan değerlendirilmeye açık olduğuna delalet etmektedir.

Abdürrezzâk’ın *Musannef*’inde “بَعْدَمَا أَنْزَلَتْ الْأَمَانَةَ” ibaresinin diğer rivayetlerde yer almayışı, mestler üzerine mesh meselesinin tarihi boyutuna kaynaklık etmesi açısından önemlidir. Çünkü rivayette sebep-i vürûd açısından tarihi bir kayıt yer almaktadır.

Taberânî’nin *el-Mu’cemu’l-kebîr*’inde yer alan rivayetlerde “وَصَلَّى فَسُنِّلَ عَنْ” ve “ذَلِكَ” ibareleri ise mesele hakkında sahabenin uygulamalarını göstermesi sebebiyle mevkûf hadis örneklerine işaret etmektedir. Ayrıca *el-Mu’cemu’l-Evsat*’ta “فِي سَفَرٍ” ifadesi de olayın seferîlik durumunda vaki olduğunu göstermesine binaen önemli bir kayıttır.

Sihhati hakkında yapılan değerlendirilmeye göre rivayetin mütabi’²²² ve şahid’leri²²³ göz önünde bulundurulduğundan hasen-sahih²²⁴ hükmü verildiği sonucuna ulaşmıştır.²²⁵ Rivayet muttefekun aleyhtir.²²⁶

2.1.2. Mestler Üzerine Mesh Müddeti

²²²“Bir hadisin metin bakımından benzeri olan ve en azından sahâbî râvisi aynı olmak kaydıyla, başka bir sebnedle rivayet edilen hadis.” Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 245.

²²³“Herhangi bir hadise, başka bir sahâbîden gelen tamamen aynı veya benzer muhtevadaki ikinci hadis.” Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 313.

²²⁴“Tirmizî’nin çokça kullandığı bu ıstılah hakkında hadisçiler ihtilaf etmişleridir. Şu manalardan birini veya birkaçını kastettiği tahmin edilmektedir: 1. Hasen iken diğer rivayetlerin desteğiyle sahih derecesine yükselen hadis. 2. İki ve daha fazla senedi olup da bunlardan bazısının hasen bazısının sahih olduğu hadis. 3. Bazı âlimlerce hasen, bazılarınca sahih kabul edilen hadis. 4. Hasenden üstün ama sahih kadar kuvvetli olmayan hadis. 5. Kendisiyle amel edilmiş hadis. 6. Rivayete ehliyeti açısından râvilerinin bir kısmının hasen hadis, bir kısmının sahih hadis râvileri seviyesinde olan hadis. Bunlar arasında, bir hadisin iki muhtelif isnadla rivayet edilmiş olması ve birisinin hasen diğerinin sahih seviyesinde olması tercihe şayan bir tariftir.” Bk. Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 172; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, 126; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 123.

²²⁵ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 100.

²²⁶ Buhârî, “Vudû”, 50; Müslim, “Taharet”, 22.

2- حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ عُمَرَ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ الْحَكَمِ، وَحَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْجَدَلِيِّ، عَنْ خُرَيْمَةَ بْنِ نَابِتٍ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "الْمَسْحُ عَلَى الْخُفَّيْنِ لِلْمَسَافِرِ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ، وَلِلْمُقِيمِ يَوْمٌ وَلَيْلَةٌ" قال أبو داود: رواه منصور بن الْمُعْتَمِر عن إبراهيم التيمي بإسناده، قال فيه: ولو استترذناه لزدنا²²⁷

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hafs b. Ömer → Şu'be → Hakem → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah'tan (s.a.v) şöyle rivayet edilmiştir: “*Mest üzerine meshin müddeti yolcu için üç gün, yolcu olmayan (mukîm) için bir gün bir gecedir.*” Ebû Dâvud şöyle dedi: Bu hadîsi Ebû Mansur b. el-Mu'temir İbrahim et-Teymî'den aynı senetle rivayet etmiştir. İbrahim bu rivayetinde, öncekine ilâve olarak, şunları söylemiştir: “Eğer biz Rasûlullah'tan (s.a.v) süreyi artırmasını isteseydik artıracaktı.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Mevzubahis rivayet Ebû Dâvud'un (ö. 275/889) *Sünen*'inde “Taharet” bahsinde yer almaktadır. Ayrıca benzer rivayetler Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 2, Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *Müsned*'inde 1, Alî b. Ca'd'ın (ö. 230/844-45) *Müsned*'inde 1, İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef*'inde “Taharet” bahsinde 1, Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'inde 19 ve *el-Mu'cemü's-sagîr*'inde 2, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında “Taharet” bahsinde 1 ve Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Taharet” bahsinde 2 yerde tahrîc edilmiştir. Tespit edilen rivayetlerin senedleri şöyledir:

Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde yer alan rivayetlerin senedi aşağıdaki gibidir:

İsmail → Hişam ed-Destüvâî → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah (s.a.v).²²⁸

Muhammed b. Câfer ve İbn Mehdî → Şu'be → Hakem → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah (s.a.v).²²⁹

²²⁷ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Şuay Arnaût (b.y.: Daru'l-Risaleti'l-Alemiyye, 1440/2019), “Tahâret”, 58.

²²⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned*, thk. Şuayp Arnaût, Âdil Mürşid (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001), 36/170 (21851).

Veki' → Süfyan → Hammâd → Mansur → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah (s.a.v).²³⁰

Affân [b. Müslim] → Şu'be → Hakem ve Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah (s.a.v).²³¹

Ebû Hanîfe'nin Müsned'inde bulunan riayetin senedi şöyledir:

Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah (s.a.v).²³²

Tayâlisî ve Alî b. Ca'd'ın Müsned'lerinde yer alan rivayetin senedi şu şekildedir:

Ebû Dâvud → Şu'be → Hakem ve Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî → Rasûlullah (s.a.v).²³³

İbn Ebû Şeybe'nin Musannef'inde yer alan rivayetin senedi şöyledir:

İbn Ali → Hişam ed-Destüvâî → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah (s.a.v).²³⁴

Taberânî'nin el-Mu'cemü'l-kebir'inde 19 muhtelif sened rivayet yer almaktadır. Çalışmanın hacmini gereğinden fazla geniş tutmamak amacıyla aralarında “kâsır mutâba'at”²³⁵ ilişkisi bulunan rivayetlerin senedlerini ayrı ayrı vermek yerine sadece işaret etmekle yetinilecektir. Mezkûr rivayetlerin senedleri şöyledir:

İshak b. İbrahim ed-Deberî → Abdü'r-Rezzâk → Sevrî → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah (s.a.v).²³⁶

²²⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/174, (25852).

²³⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/186 (25862)

²³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/200 (25875).

²³² Ebû Hanîfe, *Müsned*, 104.

²³³ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî (Mısır: Daru Hicr, 1420/1999), 2/546 (1315); Ali b. Ca'd, *Müsned*, 47 (178).

²³⁴ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Küfî, *Musannef*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1408/1988), 1/162 (1863).

²³⁵ “Senedleri, mütâba'at yapan yani mütâbi' ile mütâba' aleyh ravilerin hocalarında değil de daha yukarılarda birleşen hadislerdeki mütâbaata kasır mütâbaat denir.” Bk. Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, 194; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 244.

²³⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 4/95 (3762), 4/96 (3769).

Ebû Zura' → Adem b. Ebî İyas → Ömer b. Hafs es-Sedüsî → Asım b. Ali (ع)²³⁷ Ebû Halife → Ebû'l-Velîd (ع) Muhammed b. Abdüs b. Kâmil es-Serrâc → Ali b. Ca'd (ع) Ahmed b. Ali el-Berbehârî → Affân → Şu'be → Hakem → Hammâd → İbrahim et- Teymî → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah (s.a.v).²³⁸

Ebû Müslim el-Kebşî → Müslim b. İbrahim → Hişam ed-Düstüvâî → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah (s.a.v).²³⁹

Abdân b. Ahmed → Ebû'l-Eş'as → Muhammed b. Bekr → Hişam b. Hassân → Amr b. Sâlih → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah (s.a.v).²⁴⁰

Ebû Husayn el-Kâdî → Yahya el-Himmânî → Muhammed b. Ebân → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah (s.a.v).²⁴¹

Hasan b. Abbas er-Râzî ve Hüseyin b. İshak et-Tüsterî → Muhammed b. Muhammed → Hakem b. Beşir → Amr b. Kays → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah (s.a.v).²⁴²

Ahmed b. Züheyr et-Tüsterî → Ali b. Eşkâb → Şücâ' b. Velîd → Ebû Hâlid ed-Dâlânî → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah → Huzeyme → Rasûlullah (s.a.v).²⁴³

el-Mu'cemü's-sagîr'de yer alan mükerrer iki rivayetten tercih edilen sened şöyledir:

²³⁷ “Birden fazla senedi/rivayeti bulunan bir hadisin bu senedleri/rivayetleri bir yerde verilmek istendiğinde bunların arasına konan (ع) işaretine tahvîl denir.” Bk. Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 326.

²³⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 4/95 (3763). Ayrıca bk. Mütâbî-i kâsırası 3765, 3766, 3767, 3768, 3771, 3776, 3777 ve 3780 numaralı rivayetlerdir.

²³⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 4/95, (3764). Ayrıca bk. Mütâbî-i kâsırası 3789 numaralı rivayettir.

²⁴⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 4/96, (3770). Ayrıca bk. Mütâbî-i kâsırası 3773 numaralı rivayettir.

²⁴¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 4/96, (3772).

²⁴² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 4/97, (3775).

²⁴³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 4/98, (3779).

Muhammed b. Abdurrahman Ebû Cafer el-Merzubânî → Ahmed b. Mihrân el-Yezdî → Huneys b. Bekr b. Hubeys → Mis'ar b. Kidâm → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit → Rasûlullah (s.a.v).²⁴⁴

Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında yer alan rivayetin senedi şu şekildedir:

Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek → Abdullah b. Cafer → Yunus b. Habîb → Ebû Dâvud → Şu'be → Hakem → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî → Rasûlullah (s.a.v).²⁴⁵

Rivayetin i'tibâr araştırması sonucunda sadece Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî (r.a) tarafından nakledildiği tespit edildiği için, ferd hadis in aksamından İbn Hacer'e göre olan ferd-i mutlak²⁴⁶ kapsamında değerlendirilmesi isabetli gözükme ktedir.

Mu'cemü'l-Kebîr'de aktarılan senedlerde farklılığın sadece Taberânî'nin hocalarından kaynaklı olmayıp Hammâd b. Ebû Süleyman'dan hadisi nakleden ravilerin de muhtelif kimseler olması dikkat çekerken, diğer kaynaklarda genellikle Hammâd'dan sonraki tabakada Hakem b. Uteybe el-Kindî, onu takiben Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) yer almaktadır. Ancak Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i 25875 numaralı rivayette, Tayâlisî ve Ali b. Ca'd'ın *Müsned*'lerinde Hakem ve Hammâd'ın ikisinin de Şu'be'den hadisi aldığı ifade edilir

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Rivayetlerin metinleri arasındaki lafız farklılıkları aşağıda altları çizilerek gösterilmiştir:

²⁴⁴ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sagîr*, thk. Muhammed Şekûr (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985), 2/220 (1061), 2/273 (1154).

²⁴⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî, Merkezi Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2011, 2/325-326 (1336)

²⁴⁶ İbn Hacer'e göre râvinin teferrüd ettiği kısım senedin müntehasında ise -ki o buna senedin aslı diyerek sahâbe ve tâbiîni kastetmektedir- buna "ferd-i mutlak", şayet senedin orta kısımlarında bulunuyorsa "ferd-i nisbî" denir. Bazı âlimler ise İbn Hacer'in görüşüne muhalif olarak teferrüd senedin her neresinden olursa olsun bir râvinin başka bir râviden münferiden rivayetine mutlak ferd demişleridir. Bk. İbn Hacer, *Nüzhe*, 55-57; Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahâti ehli'l-eser*, thk. Muhammed Nezzâr Temîm, Heysâm Nezzâr Temîm (Beyrut: Daru'l-Erkâm, t.y.), 232-240; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, thk. Ebû Kuteybe (b.y.: Daru Tîbe, ts.) 1/291; Yücel, *Hadis Usûlü*, 153-155.

Ahmed b. Hanbel, Müsned, 36/170 (21851)
أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "يَمْسَحُ الْمُسَافِرُ عَلَى الْخُفَّيْنِ ثَلَاثَ لَيَالٍ وَالْمُقِيمُ يَوْمًا وَلَيْلَةً"
Ahmed b. Hanbel, Müsned, 36/200 (25875)
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَنَّهُ رَخَّصَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ وَلَيَالِيَهُنَّ لِلْمُسَافِرِ، وَيَوْمًا وَلَيْلَةً لِلْمُقِيمِ"
İbn Ebû Şeybe, Musannef, 1/162, (1863)
جَعَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِلْمُسَافِرِ يَمْسَحُ ثَلَاثًا
Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebîr, 4/95 (3763)
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لِلْمُسَافِرِ ثَلَاثَةُ أَيَّامٍ وَلَيَالِيَهُنَّ، وَلِلْمُقِيمِ يَوْمٌ وَلَيْلَةٌ»
Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebîr, 4/ 97 (3775)
أَمَرَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمَسْحِ لِلْمُقِيمِ يَوْمًا وَلَيْلَةً، وَلِلْمُسَافِرِ ثَلَاثًا
Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebîr, 4/98 (3779)
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَالَ: «لِلْمُسَافِرِ ثَلَاثَةُ أَيَّامٍ وَلَيَالِيَهُنَّ، وَلِلْمُقِيمِ يَوْمٌ وَلَيْلَةٌ لَا يَنْزَعُ
Ebû Hanîfe, Müsned, 104
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَنَّهُ قَالَ فِي الْمَسْحِ عَلَى الْخُفَّيْنِ: "لِلْمُقِيمِ يَوْمًا وَلَيْلَةً، وَلِلْمُسَافِرِ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ وَلَيَالِيهَا، لَا يَنْزَعُ خُفَّيْهِ إِذَا لَبَسَهُمَا وَهُوَ مُتَوَضِّئٌ"

Seferî ve mukîm bir kimsenin mesih müddeti hakkında Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde yer alan rivayetlerdeki lafız farklılıkları dikkate değerdir. Nitekim *Müsned*'deki rivayetlerden biri "يَمْسَحُ الْمُسَافِرُ" denilerek ibâha bildirmesi muhtemel bir kalıpla gelirken, diğeri "رَخَّصَ" ifadesine yer verilerek ruhsat bildiren bir kalıpla gelmiştir. Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde ise ifadenin "أَمَرَنَا" kaydıyla emir kipine döndüğü görülmektedir. Ayrıca *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de ve Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde diğeri rivayetlerde yer almayan "لا يَنْزَعُ" kaydı meselenin tafsilatına dair önemli bir ayrıntıdır.

Rivayetlerin sıhhati hakkında değerlendirmeye ilişkin ise yukarıda verilen isnadlarda "Hammâd → İbrahim → Ebû Abdullah el-Cedelî → Huzeyme b. Sâbit" ortak râvilerdir ve mezkûr sıralamayla senedlerin hepsinde yer almışlardır. Ancak Tirmizî *Kitâbü'l-ilel*'de bu isnadda inkita' bulunduğunu, Ebû Abdullah el-Cedelî'nin

Huzeyme b. Sâbit'ten (ö. 37/658) semâinın maruf olmadığını, dolayısıyla bu isnadla hadisin sahih olmadığını aktarmaktadır.²⁴⁷

Bununla birlikte Şu'be'den de inkıta' ile ilgili aynı minvalde görüş nakledilmekte ve Şu'be, İbrahim en-Nehaî'nin Ebî Abdullah el-Cedelî'den “mesh hadisini” işitmediğini ifade etmektedir. Beyhakî *Sünen*'inde inkıta' bulunan senedle rivayeti aktardıktan sonra Şu'be'nin bu iddiasını doğrulamakta ve delillendirmektedir. Şöyle ki Ebû Mansur b. el-Mu'temir'in (ö. 132/750) naklettiğine göre bir gün İbrahim en-Nehaî'nin odasında İbrahim et-Teymî ile (ö. 92/710-11) birlikteyken mestler üzerine mesh meselesini konuşmuşlar da İbrahim et-Teymî söz konusu rivayeti şu isnad ile nakletmiştir: “Bize Amr b. Meymûn, o, Ebî Abdullah el-Cedelî'den, o da Huzeyme b. Sâbit'ten nakletti.”²⁴⁸ Böylelikle İbrahim en-Nehaî'nin Ebî Abdullah el-Cedelî'den mesh hadisini işitmediği sabit olmuş oldu ki Hanefi mezhebine göre Nehaî'nin sadece sikalardan rivayeti maruf olduğu için, bu, senedi zedeleyici bir unsur olarak görülmemiştir.²⁴⁹ Nitekim Ali el-Kârî de bir rivayeti, İbrahim en-Nehaî' cihetiyle inkıta' zahir olduğu halde ma'mûl kabul etmiş ve sıhhatine hükmetmiştir.²⁵⁰

Netice itibariyle Huzeyme rivayeti şahid ve mütabi'leri²⁵¹ ile birlikte ele alındığında Şuayb Arnaûd'un yaptığı değerlendirmeye göre sahihtir. Aynı zamanda Yahya b. Maîn, Tirmizî (ö. 279/892) ve İbn Hibbân da rivayeti tashih etmektedirler.²⁵²

2.1.3. Elbiseye Bulaşan Meni

3- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا حَمَادٌ، عَنْ حَمَادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ أَنَّ عَائِشَةَ قَالَتْ: كُنْتُ أَفْرُكُ الْمِيَّ مِنْ ثَوْبِ

رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيُصَلِّي فِيهِ²⁵³

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

²⁴⁷ Tirmizî, *Kitâbü'l-İlel*, thk. Subhî es-Sâmîrî, Mahmud Halil es-Sa'îdî (Beyrut: Mektebetü'n-Nehdatü'l-Arabiyye, 1408/1988), 64.

²⁴⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/325-326; Tirmizî, *Kitâbü'l-İlel*, 64.

²⁴⁹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 373 (Şerh'u Tensîku'n-Nizâm); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/423.

²⁵⁰ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/409.

²⁵¹ Tirmizî, “Taharet”, 71; İbn Mâce, “Taharet”, 86.

²⁵² Ebû Dâvud, “Taharet”, 58 (Muhakkikin dipnotu); Tirmizî, *Kitâbü'l-İlel*, 64.

²⁵³ Ebû Dâvud, “Taharet”, 131.

Musa b. İsmail → **Hammâd [b. Seleme]** → **Hammâd [b. Ebû Süleyman]** → **İbrahim [en-Nehâî]** → **Esved [b. Yezîd]** → **Hz. Âişe (r.anhâ)** şöyle demiştir: “*Ben Rasûlullah’ın (s.a.v) elbisesinden meniği ovalardım. Rasûlullah da o elbisede namaz kılarıdı.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Metni ve senedi aktarılan rivayet *Sünen-i Ebû Dâvud*’un “Tahâre” bahsinde nakledilmektedir. Ayrıca benzer nakiller Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde 3, Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde 2, *Sünen-i Beyhakî*’de 2 ve İbn-i Huzeyme’nin (ö. 311/924) *Sahîh*’inde 1 yerde tahrîc edilmiştir. İlgili rivayetlerin kaynaklarda yer alan senedleri şunlardır:

Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde belirtilen sened şudur:

Affân [b. Müslim] → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).²⁵⁴

Ebû Hanîfe’nin Müsned’in ifade edilen sened aşağıdadır:

Hammâd → İbrahim → Hemmâm b. Hars → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).²⁵⁵

Sahîh-i İbn-i Huzeyme’de saptanan sened şöyledir:

Muhammed b. Yahya → Müsedded [b. Müsehred] → Ebû Avâne [el-Vâsîtî] → Mugîre b. Miksem → Hammâd b. Ebû Süleyman → İbrahim → Esved (ح) Muhammed b. Yahya → Ebû’l-Velîd [Hişam b. Abdülmelik el-Bâhilî] → Hammâd b. Seleme → Hammâd b. Ebû Süleyman → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).²⁵⁶

Sünen-i Beyhakî’de kaydedilen sened şunlardır:

²⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/413 (24936), 41/467 (25008), 42/512 (25778).

²⁵⁵ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 115-119 (77), (78).

²⁵⁶ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbüri, *Sahîh*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî (b.y.: Mektebetü’l-İslâmî, 1424/2003), 1/180 (288).

Ebû Ali er-Ruzbârî → Ebû Bekir b. Dâse → Ebû Dâvud [es-Sicistânî] → Musa b. İsmail → Hammâd [b. Seleme] → Hammâd [b. Ebû Süleyman] → İbrahim → Esved → Hz. Âişe (r.anhâ) → Rasûlullah (s.a.v).²⁵⁷

Ebû Abdullah el-Hafız → Ebû Bekir b. İshak → Ömer b. Hafs → Asım b. Ali → [Muhammed b. Abdurrahman] el-Mes'ûdî → Hakem [b. Uteybe] ve Hammâd → İbrahim → Hemmâm [b. Hâris] → Hâris [b. Abdullah el-Mehzûmî] → Hz. Âişe (r.anhâ) → Rasûlullah (s.a.v).²⁵⁸

Görüldüğü üzere Beyhakî rivayeti, Ebû Dâvud kanalıyla nakledilmekte ve ibtidâu's-sened'den ²⁵⁹ iki tabaka sonra birleşerek aynı vecihle aktarılmaktadır. Ayrıca İbn Huzeyme'nin rivayetinde bulunan tahvil (ح) işareti, hadisin birden fazla tarihi olduğunu ve bu işaretle, tarikler arasında ayrıma gidildiğini gösterir.²⁶⁰ İlgili kaynakta 20 farklı sened tespit edilmiş olup, bunlardan Hammâd b. Ebû Süleyman'ın yer aldığı iki tarik kaydedilmiştir.²⁶¹

d) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sihhat Durumu

Yukarıda verilen rivayetlerden Ebû Dâvud dışında iki kaynakta görülen lafız farklılıkları altı çizilerek gösterilmiştir:

<p>Ebû Hanîfe, Müsned, 116-119 (78)</p> <p>أَنَّ رَجُلًا أَضَافَتْهُ عَائِشَةُ أُمُّ الْمُؤْمِنِينَ، فَأَرْسَلَتْ إِلَيْهِ بِمِلْحَفَةٍ، فَالْتَحَفَ بِهَا اللَّيْلَ فَأَصَابَتْهُ جَنَابَةٌ، فَغَسَلَ الْمِلْحَفَةَ كُلَّهَا، فَقَالَتْ: مَا أَرَادَ بِغَسْلِ الْمِلْحَفَةِ، إِنَّمَا كَانَ يُخْزِيهِ أَنْ يَفْرُكَهُ «لَقَدْ كُنْتُ أَفْرُكُ مِنْ تَوْبِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ يُصَلِّيَ مَعَهُ</p>
<p>Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, 5/89-90 (4225)</p> <p>أَنَّهُ أَضَافَ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا فَذَكَرَ الْحَدِيثَ. وَقَالَتْ: قَدْ رَأَيْتُنِي أَمْسَحُهُ مِنْ تَوْبِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَإِذَا جَفَّ حَسَنُهُ</p>

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'i dışında yer verilen rivayetlerde Hz. Âişe'nin (r.anhâ) Hz. Peygamber'in (s.a.v) elbisesine bulaşan meniye ovaladığı ve

²⁵⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/88 (4221).

²⁵⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/89-90 (No.4225).

²⁵⁹ Senedin müellife bakan tarafına senedin ibtidâsı veya evvelü's-sened denir. Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 133.

²⁶⁰ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 326.

²⁶¹ Ayrıca bk. İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, 1/179-181.

Rasûlullah'ın (s.a.v) da o elbiseyle namaz kıldığı ifade edilir. Ancak *Müsned*'deki rivayet mevzuya geniş açıdan bakılmasına ve siyak-sibak çerçevesinde değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Nitekim *Müsned*'de nakledildiğine göre Hemmâm b. Hâris (r.a) Hz. Âişe'nin (r.anhâ) evinde misafir olmuş ve gece ihtilam olması sebebiyle sabahleyin çarşafı yıkamaya başlamış. Bunu gören Hz. Âişe (r.anhâ) da çarşafı yıkamasına gerek olmadığını, kendisinin böyle durumlarda Hz. Peygamber'in (s.a.v) elbisesini ovalamakla yetindiğini ifade etmiştir. Ayrıca *es-Sünenü'l-kübrâ*'da ise Hz. Âişe'nin (r.anhâ), elbiseyi yıkadığı o günü hatırlayarak yâd ettiği nakledilir. Dolayısıyla farklı kaynaklarda aktarılan rivayetlerin bir araya getirilerek incelenmesi, hadise bütüncül bakışı sağlaması sebebiyle önem arz etmektedir.

Elbiseye bulaşan meninin fikhî hükmü konusunda ulemânın ihtilaf ettiği görülmekte ve fıkıh kitapları başta olmak üzere meselenin hadis kitaplarında da geniş şekilde ele alındığı saptanmaktadır. Kaynaklarda rivayetin mütabi' ve şahidleri çokça yer alırken,²⁶² sıhhati hakkında yapılan değerlendirmelere göre başta Tirmizî olmak üzere rivayetin tashih edildiği görülür.²⁶³

2.1.4. Ayakta Bevetmek

4- ثنا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُبَارَكِ الْمَخْرَمِيُّ، ثنا يُونُسُ بْنُ مُحَمَّدٍ، ثنا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ أَبِي سَلِيمَانَ، وَعَاصِمِ بْنِ بَهْدَلَةَ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنِ الْمُغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ، «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَتَى عَلَى سُبَّاطَةِ بَنِي فُلَانٍ، فَفَرَجَ رِجْلَيْهِ وَبَالَ قَائِمًا»²⁶⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Muhammed b. Abdullah b. Mübarek el-Müharimî → Yunus b. Muhammed → Hammâd b. Seleme → Hammâd b. Ebû Süleyman ve Asım b. Behdele → Ebû Vâil [Şakîk b. Seleme] → Mugîre b. Şu'be'nin (r.a) rivayet ettiğine göre: “Rasûlullah (s.a.v) falanca oğullarının çöplüğünden geçerken ayaklarını açarak ayakta bevletti.”

²⁶² Müslim, “Taharet” 32; Tirmizî, “Taharet” 42; İbn Mâce, “Taharet” 82.

²⁶³ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 115-119 (Muhakkikin dipnotu); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/513 (Muhakkikin Dipnotu); Ebû Dâvud, “Taharet”, 131 (Muhakkikin dipnotu); Tirmizî, “Taharet” 42.

²⁶⁴ İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, 1/36 (63).

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hız. Peygamber'in (s.a.v) ayakta bevletmesine ilişkin rivayet İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'inde "Vudu" bahsinde kaydedilir. Benzer rivayetler Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde ve Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde ifade edilmektedir.

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde nakledilen rivayetin senedi şu şekildedir:

Affân [b. Müslim] → Hammâd b. Seleme → Asım b. Buhdele ve Hammâd b. Ebû Süleyman → Ebû Vâil → Mugîre b. Şu'be → Rasûlullah (s.a.v).²⁶⁵

el-Mu'cemu'l-kebîr'de aktarılan sened şöyledir:

Mikdâm b. Dâvud → Esed b. Musa (ع) Ali b. Abdülaziz ve Haccâc b. Minhâl → Hammâd b. Seleme (ع) Muhammed b. Fadl es-Sekatî → Saîd b. Süleyman → Ebû Bekir b. Ebî Şeybe → Asım b. Buhdele ve Hammâd b. Ebû Süleyman → Ebû Vâil → Mugîre → Rasûlullah (s.a.v).²⁶⁶

Görüldüğü üzere *El-Mu'cemu'l-kebîr* rivayetinde tahvil (ع) işaretiyle, Asım b. Buhdele (ö. 127/745) ve Hammâd b. Ebû Süleyman'dan itibaren rivayetin, üç ayrı tarike ayrıldığı ifade edilir. Dolayısıyla Buhdele ve Hammâd'dan Esed b. Musa (ö. 212/828), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ve Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (ö. 235/849) hadisi nakletmişler, onlardan da farklı raviler rivayette bulunmuşlardır. Bununla birlikte ilgili konuya dair üç ayrı kaynaktan yapılan rivayet aktarımında isnadların üçüncü tabakaya yani Buhdele ve Hammâd'a kadar ortak olduğu tezahür etmektedir.

Öte yandan Mikdâm b. Dâvud (ö. 283/896) hakkında rical kitaplarında, zayıf bir râvi olduğuna ilişkin bilgiler yer alması sebebiyle²⁶⁷ Mikdâm tariki ile isnadın zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ayakta bevletmekle ilgili ulemâ arasında muhtelif kaviller söz konusudur. Fethu'l-Bârî'de ilgili hadislerin mensûh olduğuna dair görüşlerin yer aldığına

²⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/83 (18150).

²⁶⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 20/405 (966).

²⁶⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/303; Zehebî, *Mîzân*, 4/175-176; İbnü'l-Cevzî, *Du'afâ' ve'l-metrûkûn*, thk. Abullah el-Kâdî (Beyrut: Daru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1406/1985), 3/137.

değnilmiş, ancak bunun isabetli olmadığı ve idrar sıçramasından emin olduğunda ayakta bevlın kerahetsiz caiz olduğu belirtilmiştir.²⁶⁸

Şuayb Arnaûd'a göre, Buhârî'de şahid olarak değerlendirilebilecek İbn Hüzeyfe (r.a) vechi²⁶⁹ ile rivayet sahihtir.²⁷⁰

2.1.5. Müslümanın Necis Olmaması

5- حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ، حَدَّثَنَا مِسْعَرٌ، عَنْ وَاصِلٍ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ حُدَيْفَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. وَعَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَحْوَهُ، أَنَّهُ لَقِيَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَخَازَ عَنْهُ فَأَغْتَسَلَ، ثُمَّ جَاءَ قَالَ: «الْمُسْلِمُ لَا يَنْجُسُ»²⁷¹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Vekî' [b. Cerrâh] → Mis'ar [b. Küdâme] → Vâsıl [b. Hayyân] → Ebû Vâil [Şakîk b. Seleme] → Huzeyfe (r.a). Hammâd → "İbrahim [en-Nehaî] Hz. Peygamber'den (s.a.v) benzerini rivayet etti. (Rivayet edildiğine göre) Huzeyfe (r.a), Rasûlullah (s.a.v) ile karşılaştı ve gizlendi. (Gidip) gusül aldı ve sonra geldi. (Bunun üzerine) Hz. Peygamber (s.a.v): "Müslüman necis olmaz" dedi."

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

İlgili rivayet Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 23417 numarada kaydedilmiştir. Müslüman bir kimsenin necis olmayacağına ilişkin meşhur rivayet, Hammâd kanalıyla Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde "Tahâre" bahsinde iki yerde tespit edilmiş ve ayrıca *Kütüb-i Sitte*'de pek çok şahid rivayete ulaşılmıştır.²⁷²

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde bulunan iki rivayetin senedi şu şekildedir:

Hammâd → İbrahim → "Bir Adam" → Huzeyfe → Rasûlullah (s.a.v).²⁷³

Hammâd → Huzeyfe → Rasûlullah (s.a.v).²⁷⁴

²⁶⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî* (Beyrut: Daru'l-Mârifet, 1379/1959), 1/330.

²⁶⁹ Buhârî, "Vudû", 66, "Mezalim", 28.

²⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/83 (Muhakkikin dipnotu).

²⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/418 (23417).

²⁷² Buhârî, "Gusl", 23; Müslim "Hayz", 29; Ebû Dâvud, "Taharet", 89; Tirmizî, "Taharet", 89; Nesâî, "Taharet", 172; İbn Mâce, "Taharet", 81.

²⁷³ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 110 (72).

²⁷⁴ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 110 (73).

Arz edildiği üzere Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde iki senedin varlığı göze çarpmaktadır. Şeyhayn'in şartlarına göre sahih olan ilk senedde Hammâd yer almazken; ikinci senedde Hammâd b. Ebû Süleyman İbrahim'den, o da Rasûlullah'tan (s.a.v) rivayette bulunuyor. Ancak ifade edildiğine göre Mis'ar b. Kudâme (ö. 153/770), Hammâd'dan rivayet ettikten sonra senedin "İbrahim en-Nehaî → Vâsıl → Ebû Vâil → Huzeyfe (r.a)" şeklinde devam etmesi gerekirken rivayet zincirinde peş peşe iki râvi düşmüş ve nihayetinde rivayet, zayıf hadis çeşitlerinden mu'dal²⁷⁵ kısmına dâhil olmuştur.²⁷⁶

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde 72 numaralı rivayetin senedinde ise İbrahim en-Nehaî'nin hadisi kimden tahammül ettiği açıkça zikredilmeksizin "عَنْ رَجُلٍ"²⁷⁷ demekle iktifa edilmiştir. Şerhlerde bu ismin Hemmâm b. Hâris (ö. 65/685) olabileceği üzerinde durulur. İlgili kaynakta 73 numaralı rivayette de inkitâ'a dikkat çekilmiş, yine iki râvinin peş peşe düştüğü ve bunların İbrahim ve Hemmâm olabileceği beyan edilmiştir.²⁷⁸

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

İlgili konunun geniş perspektiften değerlendirilmesine olanak sağlaması açısından, rivayet metinlerinde yer alan muhtelif ifadelerle dikkat çekmek yerinde olacaktır. Tabloda şu farklılıklara değinilmiştir:

Ebû Hanîfe, Müsned, 110 (72)
عَنْ حَدِيثِهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَدَّ يَدَهُ إِلَيْهِ، فَدَفَعَهَا عَنْهُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا لَكَ؟ قَالَ: إِنِّي جُنُبٌ، قَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَرَأَيْتَ يَدَيْكَ، فَإِنَّ الْمُؤْمِنَ لَيْسَ بِنَجِسٍ»
Ebû Hanîfe, Müsned, 110 (73)
عَنْ حَدِيثِهِ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَدَّ يَدَهُ إِلَيْهِ فَأَمْسَكَهَا عَنْهُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ الْمُسْلِمَ لَا يَنْجُسُ»

²⁷⁵ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 209.

²⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/418 (Muhakkikin dipnotu).

²⁷⁷ İbrahim en-Nehaî'nin sadece sikalardan rivayetine ilişkin bk. "2.1.2. Mestler Üzerine Mesh Müddeti."

²⁷⁸ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned Ebû Hanîfe*, thk. Şeyh Halil Muhyiddin (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985), 1/63-64; Ebû Hanîfe, *Müsned*, 110 (Muhakkikin dipnotu).

Huzyefe'nin (r.a) Hz. Peygamber'le (s.a.v) karşılaşması sonucunda gizlenmesi, gidip gusül abdesti alması ve sonra Rasûlullah'ın (s.a.v) yanına gelmesinin sebebinin cünüplükten ileri geldiği, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde kaydedilen “إِنِّي جُنُبٌ” mefhumundan anlaşılmaktadır. Diğer taraftan ilgili hadisi Rasûlullah'ın (s.a.v) ne amaçla söylediği *Müsned* rivayetlerinde netleşmektedir. Nitekim 72 ve 73 numaralı rivayetlerde Hz. Peygamber'in (s.a.v) elini uzatıp dokunmak istemesi ve Huzyefe'nin (r.a) bunu reddetmesinin dile getirilmesiyle, hem mevzunun zımnına vakıf olunabilmekte, hem de Rasûlullah'ın (s.a.v) söz ve fiilinin cem' edildiği müşahede edilebilmektedir.

Müslümanın necis olmayacağıyla ilgili Hammâd isnadlarının zayıf olduğu ifade edilmekle birlikte, sadece *Kütüb-i Sitte*'de yer alan şahid ve mütabi'leri göz önüne alındığında²⁷⁹ ve Şuayb Arnaûd'un açıklamasıyla, rivayetin, sıhhatine ilişkin bir problemin bulunmadığı ortaya çıkmaktadır.²⁸⁰

2.1.6. Hz. Peygamber'in Uyanınca Namaz Kılması

6- أَخْبَرَنَا أَبُو الْحَسَنِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ، حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ الْقَاضِي، حَدَّثَنَا حَجَّاجُ بْنُ مِنْهَالٍ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ أَيُّوبَ وَحَمِيدٍ وَحَمَّادِ الْكُوفِيِّ، عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - نَامَ حَتَّى سَمِعَ لَهُ غَطِيطًا، فَقَامَ فَصَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأْ. قَالَ عِكْرِمَةُ: إِنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - كَانَ مَحْفُوظًا²⁸¹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ebû'l-Hasen b. Abdân → Ahmed b. Ubeyd → İsmail el-Kâdî → Haccâc b. Minhâl → Hammâd b. Seleme → Eyyûb [b. Keysan], Humeyd [b. Ebî Hamîd et-Tavîl] ve Hammâd [b. Ebû Süleyman] el-Kûfî → İkrime → İbn Abbas'tan (r.a) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v), kendisinden horlama sesi gelinceye kadar uyudu. Sonra kalkıp abdest almaksızın namaz kıldı.” İkrime dedi ki: Rasûlullah (s.a.v) (Allah tarafından) korunuyordu.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hz. Peygamber'in (s.a.v) uyanınca abdest almadan namaz kılmasına ve İkrime'nin bu hususa açıklama getirerek Rasûlullah'ın (s.a.v), diğer insanlar gibi

²⁷⁹ Müslim, “Hayız”, 29.

²⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/418 (Muhakkikin dipnotu).

²⁸¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 11/262 (11681).

olmayıp Allah'ın koruması altında olduğunu ifade etmesine ilişkin rivayet, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında "Taharet" bahsinde yer almaktadır. Benzer rivayetlere ise metin ve senedleri aynı olmak kaydıyla Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde iki yerde rastlanmıştır. İlgili kaynakta yer alan rivayetin senedi şu şekildedir:

Ali b. Abdülaziz → Haccâc b. Minhâl → Hammâd b. Seleme → Hammâd [b. Ebû Süleyman] el-Kûfi, Humeyd [b. Ebû Hamîd et-Tavîl] ve Eyyûb [b. Keysan] → → İkrime → İbn Abbas → Rasûlullah (s.a.v).²⁸²

İsnadlarda müşahede edildiği üzere, Hammâd b. Ebû Süleyman, Humeyd (ö. 142/760) ve Eyyûb b. Keysan (ö. 131/749) üçüncü tabakada yer almışlar ve İkrime'den rivayette birbirlerini desteklemişlerdir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Hammâd olmaksızın aynı isnadla nakledilen rivayete ilişkin Şauyb Arnaûd, isnadın sahih olduğunu, ancak rivayetin sonunda İkrime'den nakledilen ifadenin mürsel²⁸³ olduğunu ifade etmektedir.²⁸⁴ Diğer taraftan Rasûlullah'ın (s.a.v) uykusuna dair Sahîhayn'da "benim gözlerim uyur, ancak kalbim uyumaz" mealindeki hadis,²⁸⁵ İkrime'den yapılan nakli destekler mahiyette olup, Hz. Peygamber'in (s.a.v) uykusuyla diğer insanların uykusu arasında fark gözetilmesi gerektiği hususuna dikkat çekmektedir.

2.1.7. Uyurken İhtilam Olan Kadın

7- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: أَخْبَرَنِي مَنْ سَمِعَ أُمَّ سُلَيْمٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّهَا سَأَلَتِ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "عَنِ الْمَرْأَةِ تَرَى مَا يَرَى الرَّجُلُ؟ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تَغْتَسِلُ"²⁸⁶

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → "Ümmü Seleme'den İşiten Kişi" → Ümmü Seleme (r.anhâ) Rasûlullah'a (s.a.v) "Kadın da erkek gibi (rüyasında) ihtilam olursa (ne yapması gerekir)" diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v): "Gusleder" dedi."

²⁸² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 11/262 (11681), 11/333 (11920)

²⁸³ "İsnadında râvi düşmesi veya eksikliği bulunan hadis. Müttekaddimûn ulemâ mürsel terimini genellikle bu manada kullanır." Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 228.

²⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/76 (Muhakkikin dipnotu).

²⁸⁵ Buhârî, "Menâkıb", 23; Müslim "Salâtü'l-Musâfirîn", 17.

²⁸⁶ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 112-114 (75).

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ümmü Seleme'nin (r.anhâ) Hz. Peygamber'e (s.a.v), rüyasında ihtilam olan kadının durumunu sorduğu rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde tespit edilmiştir. İsnadda İbrahim en-Nehaî'nin, rivayeti kendisinden tahammül ettiği kişi mübhem²⁸⁷ olsa da yani bilinmese de, yukarıda da ifade edildiği üzere Hanefî mezhebinde Nehaî'nin ancak sika râvilerden hadis aktardığı kabul edilir.²⁸⁸ Dolayısıyla söz konusu durum, hadisin sıhhatine dair problem teşkil etmeyerek isnadın sahîh olduğu sonucuna varılmaktadır. Bununla birlikte mütabi' rivayetin Müslim tarafından tahrîc edildiği müşahede edilmiştir.²⁸⁹

2.1.8. Ateşte Pişeni Yemekten Dolayı Abdest

8- عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنِ الثَّوْرِيِّ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ: «خَرَجَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِلَى الصَّلَاةِ فَرَأَى بَعْضَ صَبْيَانِهِ مَعَهُ عَرَقٌ، فَأَخَذَهُ فَأَنْتَهَشَ مِنْهُ، ثُمَّ مَضَى فَصَلَّى»²⁹⁰

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Sevrî → **Hammâd** → **İbrahim en-Nehaî'den** şöyle rivayet edildi: “Rasûlullah (s.a.v) namaza çıktı. Yolda yanlarında et olan bazı çocukları gördü.. Etten alıp ısırды ve yoluna devam edip namaz kıldı.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ateşin değdiği yiyeceklerden yeme durumunda abdest almanın gerekli olmadığına ilişkin rivayet, Hammâd b. Ebû Süleyman vechiyle Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde kaydedilmiştir. Senedde görüldüğü üzere tâbiînden olan İbrahim en-Nehaî'nin²⁹¹ doğrudan Hz. Peygamber'den (s.a.v) nakilde bulunması sebebiyle senedin, zayıf hadis çeşitlerinden mürsel kısmında değerlendirilmesi gerekmektedir.²⁹² Ancak cumhur ulemâ Nehaî'nin mürsellerini genel usûl kuralından istisna etmişler ve zayıf görmek bir yana dursun, hüsnü kabul ile telakki ederek

²⁸⁷ “İsim, künye veya lakabı zahiren söylenmeyip, belirsizlik ifadeleriyle zikredilen kimsedir.” Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 204.

²⁸⁸ Bk. “2.1.2. Mestler Üzerine Mesh Müddeti.”

²⁸⁹ Müslim, “Hayız”, 7.

²⁹⁰ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/166 (645).

²⁹¹ Ayrıca bk. Zehebî, *Siyer*, 4/520-529; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/388-402; Cemmâîlî, *el-Kemâl*, 3/188-190.

²⁹² Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 228; Salahattin Polat, “Mürsel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/52-54.

tashih etmişlerdir. Nitekim Yahya b. Maîn “namazda kahkaha atmak” ve “Bahreyn taciri” konusundaki rivayetleri hariç olmak üzere, Nehaî'nin mürsellerinin sahîh olduğunu söyler.²⁹³ İlaveten İbn Abdülber (ö. 463/1071) ise Nehaî'nin mürsellerini tashih etmekle yetinmez bu hususta icmânın varlığından bahseder.²⁹⁴

İbrahim en-Nehaî'nin mürselleri içinde Abdullah b. Mes'ûd'dan yaptığı irsaller ise özel bir konuma sahiptir. Çünkü A'meş ile aralarında geçen diyaloga göre Nehaî'nin bizzat kendisi bu hususa dikkat çekmektedir:

“A'meş anlatıyor: Nehaî'ye “Abdullah b. Mes'ûd'dan nakilde bulunduğun zaman isnadını söyle.” dedim. O, şöyle dedi: “Hadisi sana: “ عن رجل عن عبد الله / falandan, o da Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet etti” şeklinde nakletmişsem o rivayeti, ismini verdiğim kişiden duymuşumdur. “ قال عبد الله / Abdullah şöyle söyledi” dediğimde ise, o rivayeti, Abdullah b. Mes'ûd'dan alan birçok kişiden duymuşumdur.”²⁹⁵

Bununla birlikte her ne kadar Nehaî'nin İbn Mes'ûd'dan semâi olmasa da aralarında vasıta olarak İbn Mes'ûd'un ashabının ileri gelenlerinden Alkame (ö. 62/682), Esved (ö. 75/694), Abdurrahman b. Yezîd (ö. 98/716-17) gibi şahsiyetler bulunuyordu. İbrahim en-Nehaî onlar vasıtasıyla Abdullah b. Mes'ûd'un şahsiyetine, görüşüne ve fetvalarına, en iyi şekilde muttali olabilmisti. Nihayetinde İbn Mes'ûd ve Nehaî her ikisi de sika kimselerden olup, ne itham ne de cerh edilmişlerdir.²⁹⁶

²⁹³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/177; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/423; İbn Hacer, *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdîsi'l-hidâye*, thk. Seyyid Abdullah Haşim el-Yemenî (Beirut: Daru'l-Mârif, t.y.), 1/37; Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîssi's-sahîha ve şey'ün min fikihâ ve fevâ'idihâ* (Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 2002), 5/316-317; Ayrıca bk. Bekir Özudoğru, “İbrahim en-Nehaî'nin İbn Mes'ûd'dan İrsallerine Dair Sözü Bağlamında İlk dönem İrsâl-Şöhret İlişkisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (Mart 2022), 697-724.

²⁹⁴ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstizkâr*, thk. Salim Muhammed Ata, Muhammed Ali (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 6/137.

²⁹⁵ Özudoğru, “İbrahim en-Nehaî'nin İbn Mes'ûd'dan İrsalleri”, 702; Ayrıca bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/390; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Misrî et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayp Arnaût (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1410/1989), 14/519.

²⁹⁶ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/226; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylâî, *Nasbü'r-râye li-tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye*, thk. Muhammed Avvâme (Beirut: Müessesetü'r-Reyyân, 1418/1997), 1/406-407; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-ibâd* (Riyad: Daru Atâati'l-İlim, 2019), 6/290-291.

Konu başlığında ele alınan rivayetin ricalinden Sevrî'nin (ö. 161/778)²⁹⁷ de sika olarak değerlendirilmesi hasebiyle, ilgili isnadın sahîh olduğu düşünülmektedir.

Son olarak ilgili rivayetin Meymûne bint. Hâris (ö. 51/671), Ebû Hureyre (ö. 58/678), Ümmü Seleme (ö. 62/681), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ve Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) tarikleri ile *Kütüb-i Sitte*'de tahrîc edildiği saptanmıştır.²⁹⁸

2.1.9. Hayızın Doğal Karşlanması

9- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ لَهَا: “ نَاوِلِينِي الْخُمْرَةَ، فَقَالَتْ: إِنِّي حَائِضٌ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ حَيْضَتَكَ لَيْسَتْ فِي يَدَيْكَ ”²⁹⁹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Esved [b. Yezîd] → Hz. Âişe'den (r.anhâ) rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v) ona: “*Seccadeyi ver*” dedi. Hz. Âişe (r.anhâ) de “ben hayızlıyım” dedi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Hayız olman senin elinde olan bir durum değildir.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hayız gören bir kadının kendisini necis görerek meşru tasarruflardan bile uzak durmasının gerekli olmadığı ve hayızın kadının elinde olan bir hal olmadığıнын beyan edildiği rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde teşekkül etmektedir. Ricalinden İbrahim en-Nehaî ve Esved b. Yezîd'in³⁰⁰ sika olmaları hasebiyle söz konusu isnadın sahîh olduğu anlaşılmaktadır. Rivayetin *Sahîh-i Müslim* ve *Sünen-i Erba'a'da* bulunmaktadır.³⁰¹

2.1.10. Müstehâza Kadın

²⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/492; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/371.

²⁹⁸ Buhârî, “Vudu”, 52; Müslim, “Hayız”, 3; Tirmizî, “Taharet”, 59; Ebû Dâvud, “Taharet”, 73; Nesâî, “Taharet”, 123; İbn Mâce, “Taharet”, 120.

²⁹⁹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 111-112 (74).

³⁰⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 111; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/31.

³⁰¹ Müslim, “Hayız”, 24; Tirmizî, “Taharet”, 101; Ebû Dâvud, “Taharet”, 101; Nesâî, “Taharet”, 173; İbn Mâce, “Taharet”, 26.

10- أَخْبَرَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، عَنْ هِشَامِ الدُّسْتَوَائِيِّ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: «أَنَّه كَانَ يَقُولُ فِي الْمُسْتَحَاضَةِ: تَغْتَسِلُ عِنْدَ كُلِّ صَلَاةٍ وَتُصَلِّي» قَالَ حَمَّادٌ: «لَوْ أَنَّ مُسْتَحَاضَةً جَهِلَتْ فَتَرَكَتِ الصَّلَاةَ أَشْهُرًا فَإِنَّهَا تَقْضِي تِلْكَ الصَّلَوَاتِ. قِيلَ لَهُ: وَكَيْفَ تَقْضِيهَا؟ قَالَ: تَقْضِيهَا فِي يَوْمٍ وَاحِدٍ إِنْ اسْتَطَاعَتْ» قِيلَ لِعَبْدِ اللَّهِ: تَقُولُ بِهِ؟ قَالَ: إِي وَاللَّهِ³⁰²

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Yezîd b. Harun → Hişâm ed-Destüvâî → Hammâd → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbas'm (r.a) şöyle dediği rivayet edildi: “Müstehâze kadın her namaz için gusül abdesti alır ve namazını kılar.” Hammâd b. Ebû Süleyman'dan rivayet edildiğine göre: “Şayet istihâzel³⁰³ kadın bu durumu bilmiyorsa ve aylarca namazını terk etmişse bu namazlarını kaza etmesi gerekir.” Hammâd'a “Peki nasıl kaza edecek?” denilince o: “Gücü yeterse bir günde kaza edecek” demiştir. Abdullah'a, “bunu sen mi söyledin” diye sorulunca, “evet gerçekten (ben söyledim)” cevabını verdi.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Kadının mazeretli kabul edildiği istihâze durumunda namazlarını nasıl kılacağına ve şayet kılmamışsa nasıl kaza edeceğine ilişkin Hammâd b. Ebû Süleyman'm fikhî tahlilinin de bulunduğu mevzubahis rivayet, Dârimî'nin *Müsned*'inde kaydedilmiş ve muhakkik tarafından ricalinin sikalardan müteşekkil olduğu beyan edilerek isnadın sahih olduğu anlaşılmıştır.³⁰⁴ Diğer tarafında rivayetin Hz. Âişe (r.anhâ) tariki ile Şeyhayn tarafında aktarıldığı tespit edilmiştir.³⁰⁵

2.1.11. Cünüp Olarak Uyumak

11- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» إِذَا أَرَادَ أَنْ يَنَامَ وَهُوَ جُنُبٌ، تَوَضَّأَ وَضُوءَهُ لِلصَّلَاةِ³⁰⁶

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

³⁰² Dârimî, *Müsned*, 1/318 (936).

³⁰³ “Kadından bir hastalık sebebiyle, hayız ve nifas kanı dışında, döl yoluyla cinsel organından gelen özür kanıdır. Böyle kadına müstehâze denir.” Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 264. Ayrıca bk. Salim Ögüt, “İstihâze”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/334-335.

³⁰⁴ Dârimî, *Müsned*, 1/318 (Muhakkikin dipnotu).

³⁰⁵ Buhârî, “Vüdu” 63; Müslim “Hayız”, 14.

³⁰⁶ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 108-110 (71).

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe'den (r.anhâ) rivayet edildiğine göre, “Hz. Peygamber (s.a.v) cünüp olduğu halde uyumak istediğinde namaz abdesti alırdı.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu³⁰⁷

Cünüp olan kimsenin uyumak istediğinde, bu hal üzere uyumak yerine namaz abdesti almasının hayırlı olacağına³⁰⁸ işaret edilen rivayet Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde tespit edilerek konu başlığı alıntıda yer verilmiştir. Ayrıca mütabi' rivayetler *Kütüb-i Sitte* kaynaklarında tahrîc edilmiştir.³⁰⁹

2.2. Salât (Namaz) Bahsi

“Namaz” farsça'da “tâzim için eğilmek, kulluk, ibadet”³¹⁰ manalarına gelmektedir. Türkçeye, sözlükte dua etmek, istiğfar dilemek anlamına gelen “salat” kelimesinden intikal etmiştir. Hakkında pek çok kavil yer alan bu kelimenin sözlükte rahmet, bereket, takarrub, tâzim gibi manalara geldiğine de dikkat çekilir. İstılâhî olarak ise namaz kıyam, rükû' ve secdeden müteşekkil maruf hareketlerle yapılan ibadete anlamına gelmektedir.³¹¹

Dinin direği olarak kabul edilen namaz için fıkıh ve hadis kitaplarında geniş bahisler açılmış, her yönüyle irdelenmiştir. Hanefî mezhebinin tabir caizse omurgasında yer alan Hammâd b. Ebû Süleyman'dan da bu hususta rivayetler varid olmuştur. Bu başlık altında Hammâd'ın genellikle “salât” başlıkları altında değerlendirilen rivayetlerine yer verilecektir.

2.2.1. Teşehhüdün Lafızları

12- أَخْبَرَنَا قُتَيْبَةُ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبَّازٌ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنِ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنِ أَبِي الْأَخْوَصِ، عَنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: “عَلَّمَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ التَّشَهُدَ فِي الصَّلَاةِ وَالتَّشَهُدَ فِي الْحَاجَةِ، فَأَمَّا التَّشَهُدُ فِي الصَّلَاةِ: التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ،

³⁰⁷ Söz konusu senedin değerlendirmesi için bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

³⁰⁸ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/47.

³⁰⁹ Buhârî, “Gusl”, 27; Müslim “Hayz”, 6; Ebû Dâvud, “Taharet”, 84; Tirmizî, “Taharet”, 88; Nesâî, “Taharet”, 164; İbn Mâce, “Taharet”, 99.

³¹⁰ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/350-357.

³¹¹ Bk. İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgaffar (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1987) “slv”, 6/2402-2404; İbn Manzûr, “slv”, 14/464-467.

السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ، أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ “ إِلَى آخِرِ التَّشْهُدِ

أَخْبَرَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى وَهُوَ ابْنُ آدَمَ، قَالَ: سَمِعْتُ سُفْيَانَ، يَتَشَهَّدُ بِهَذَا فِي الْمَكْتُوبَةِ وَالتَّطَوُّعِ، وَيَقُولُ: حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ، عَنْ أَبِي الْأَخْوَصِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ح وَحَدَّثَنَا مَنْصُورٌ، وَحَمَّادٌ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ³¹²

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Kuteybe b. Saîd → Abser [b. Kasım]→ A'meş [Süleyman b. Mihrân]→ Ebû İshak [Amr b. Abdullah b. Abîd]→ Ebû'l-Ahvas [Avf b. Mâlik]→ Abdullah [b. Mes'ûd] (r.a)'tan rivayete göre, şöyle demiştir: Rasûlullah (s.a.v) bize namazdaki ve ihtiyaç anındaki teşehhüdü öğretti. Namazdaki teşehhüd şöyle dir: “*Dilimizle, vücudumuzla ve tüm mallarımızla yapılan ibadetlerin hepsi sadece Allah'a mahsustur. Tüm kulluk ve ibadetler O'ndan başkasına yapılamaz. Ey son Peygamber olan Muhammed, Allah'ın rahmeti, bereketi, selâm ve selâmeti Senin üzerine olsun. Yine Allah'ın selâm ve saadeti bizim üzerimize ve Allah'ın hayırlı ve iyi işler işleyen kullarına olsun. Ben kabul eder ve şahitlik yaparım ki Allah'tan başka gerçek ilâh yoktur yine kabul eder ve şahitlik yaparım ki Muhammed Allah'ın kulu ve Peygamberidir.*”

İshak b. İbrahim → Yahya (b. Adem) → Süfyân [es-Sevrî] → Ebû İshak → Ebû'l-Ahvas → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v) (ح) Mansur [b. Mu'temir] → Hammâd → Ebû Vâil [Şakîk b. Seleme] → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Konu edilen rivayet Hammâd b. Ebû Süleyman'ın bulunduğu senedlerle *Sünen-i Nesâi*'de 5 yerde³¹³ tespit edilmiştir. Bunlardan 1164 numaralı yukarıda metin ile birlikte yer alan rivayet aslında 3 ayrı isnad barındırmaktadır ki buna tahvil (ح) işareti konularak da dikkat çekilmiştir. Geri kalan 4 rivayetten aralarında lafız farklılığı bulunan ve aşağıda tablo halinde metnine yer verilecek olan rivayetin senedi şöyledir:

³¹² Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Muctebâ mine's-Sünen*, thk. Abdü'l-Fettah el-Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1407/1987) “Tatbîk”, 99 (1164,1165).

³¹³ Nesâî, “Tatbîk”, 99 (1167, 1168, 1169, 1170)

İsmail b. Mes'ûd → Halid b. Hâris → Hişam → Hammâd → Ebû Vâil → İbn Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).³¹⁴

Benzer ve ilgili rivayetler *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarından İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'inde "İkâmeti's-Salevâti ve's-Sünneti fiha" bahsinde 1 ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 3 yerde yer almaktadır. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde "Salat" bahsinde 1, Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin *Müsned*'inde 1, Abrürrezzâk'ın *Musannef*'inde "Taharet" bahsinde 1, Ali b. Ca'd *Müsned*'inde 1, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîh*'inde "Salat" bahsinde 2, Taberânî'nin *El-Mu'cemu'l-kebîr*'inde 7, Dârekutnî (ö. 385/995) ve Beyhakî'nin *Sünen*'inde 1'er defa tahrîc edilmiştir. İncelenen rivayetlerin senedleri şöyledir:

İbn Mâce'nin *Sünen*'inde tespit edilen rivayetin senedi şudur:

Muhammed b. Yahya → Abdürrezzâk → Sevrî → Mansur → A'meş → Husayn → Ebû Hâşim → Hammâd → Ebû Vâil → Ebû İshak → Esved → Ebû'l-Ahvas → Abdullah b. Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).³¹⁵

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan rivayetlerin senedi şunlardır:

Abdürrezzâk → Süfyân → A'meş → Mansur → Husayn b. Abdurrahman → Ebû Hâşim [Yahya b. Dînar] → Hammâd → Ebû Vâil → Ebû İshak → Ebû'l-Ahvas → Esved → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³¹⁶

Muhammed b. Cafer → Şu'be → Süleyman → Hammâd → Mugîre → Ebû Hâşim → Ebû Vâil → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³¹⁷

Muhammed b. Cafer → Şu'be → Hammâd → Ebû Vâil → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³¹⁸

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde bulunan rivayetin senedi şudur:

Hammâd → Ebû Vâil Şakîk b. Seleme → Abdullah b. Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).³¹⁹

Tayâlisî'nin *Müsned*'inde yer alan rivayetin senedi şöyledir:

³¹⁴ Nesâî, "Tatbîk", 99 (1169).

³¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk: Şuay Arnaût (b.y.: Daru'l-Risaleti'l-Alemiyye, 1430/2009), "İkâmetü's-Salevâti ve's-Sünnet-i fiha", 24 (899)

³¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/116-117 (4017).

³¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/247 (4189).

³¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/428 (4422).

³¹⁹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 228 (119).

Ebû Dâvud → Hişam → Hammâd → Ebû Vâil → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³²⁰

Abrürrezzâk'ın *Musannef*'indeki sened şöyledir:

Sevrî → Hammâd → Mansur → Husayn → A'meş → Ebû Hâşim → Ebû Vâil → Ebû İshak → Esved → Ebû'l-Ahvas → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³²¹

Ali b. Câd'ın *Müsned*'inde geçen rivayetin senedi şudur:

Şu'be → Hammâd → Ebû Vâil → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³²²

İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'inde yer alan rivayetlerin senedi şu şekildedir:

Ahmed b. Hüseyin el-Cerâdî → İshak b. Züreyk er-Ras'anî → İbrahim b. Halid es-San'ânî → Sevrî → A'meş → Mansur → Huseyn → Ebû Hâşim → Hammâd b. Ebû Süleyman → Ebû Vâil → Ebû İshak → Ebû'l-Ahvas → Esved → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³²³

Ebû Ya'lâ → Ali b. Ca'd → Şu'be → Hammâd → Ebû Vâil → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³²⁴

Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde geçen rivayetlerin senedi şöyledir:

İshak b. İbrahim ed-Deberî → Abdürrezzâk → Sevrî → Hammâd → Mansur → Husayn → A'meş → Ebû Vâil → Esved → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³²⁵

Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe → Kürayb → Süfyân b. Ukbe es-Süvâî → Hamza ez-Zeyyât → Hammâd b. Ebû Süleyman → Ebû Vâil → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³²⁶

Ahmed b. Rüste el-İsbahânî → Muhammed b. Mugîre → Hakem b. Eyyûb → Züfer b. el-Hüzeyl → Ebû Hanîfe → Hammâd → Şakîk b. Seleme → İbn Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).³²⁷

Ali b. Abdi'l-Azîz → Haccâc b. el-Minhâl → Hammâd b. Seleme → Asım b. Behdele → Hammâd → Ebû Vâil → İbn Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).³²⁸

Dârekutnî'nin *Sünen*'inde bulunan rivayeti senedi şudur:

³²⁰ Tayâlisî, *Müsned*, 1/201 (246).

³²¹ Abdürrezzâk es-San'ânî, *Musannef*, 2/199 (3061).

³²² Ali b. Ca'd, *Müsned*, 68 (363).

³²³ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, thk. Şuayp Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1414/1993), 5/285 (1956).

³²⁴ İbn Hibbân, *Sahîh*, 5/278 (1949).

³²⁵ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/49 (9888).

³²⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/49 (9891).

³²⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/51 (9893, 9904, 9091, 9920).

³²⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/51, (9894).

Ebû Bekir b. Ebî Dâvud → Müseyyeb b. Vâdih → Yusuf b. Esbât → Abdullah b. Mübarek → Süfyân → Babasından → Mansur → A'meş → Hammâd → Mugîre → Şakîk → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³²⁹

Beyhakî'nin Sünen'inde yer alan rivayeti senedi şöyledir:

Ebû Muhammed Abdullah b. Yahya b. Abdülcebbar → İsmail b. Muhammed es-Saffâr → Ahmed b. Mansur → Abdürrezzâk → Sevrî → Hammâd, Mansur, A'meş, Ebû Hâşim, Husayn b. Abdurrahman → Ebû Vâil → Abdullah (ح) Ebû İshak → Esved → Ebû'l-Ahvas → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³³⁰

Hammâd b. Ebû Süleyman *Musannef*'te yer alan isnad hariç doğrudan hocası Ebû Vâil Şakîk b. Seleme'den rivayet ederek üçüncü tabakada yer almaktadır. Ancak *Musannef*'te "Hammâd → Mansur → Husayn → A'meş → Ebû Hâşim → Ebû Vâil" tarihi ile Hammâd'ın başka râviler vasıtasıyla hocasına ulaştığı aktarılır. Öte yandan *Sünen-i Beyhakî*'de ise *Musannef*'in aksine, Hammâd da dâhil olmak üzere hocası ile arasında bulunan ravilerin hepsi üçüncü tabakada bulunur.

İsnadların çoğunda Ebû Hâşim'in, hocası Hammâd'dan rivayet ettiği ve sahâbe ile arasında en azından iki tabaka olduğu kaydedilir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i 4189 numaralı rivayette Ebû Hâşim, doğrudan Hammâd'ın hocası Şakîk b. Seleme'den nakilde bulunarak sahâbe ile arasındaki tabaka sayısını bire düşürmüştür. Bu da râvinin ilk kaynağa en az râvi ile ulaşmadaki çabasını göstermesi açısından önemlidir.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Senedleri verilen rivayetlerin metinleri arasındaki lafız farklılıkları altları çizilerek aşağıda gösterilmiştir:

Nesâî, "Tatbîk", 99 (1169).

كُنَّا نَصَلِّي مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَنَقُولُ: السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَى جِبْرِيلَ، السَّلَامُ عَلَى مِيكَائِيلَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " لَا تَقُولُوا: السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ، فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّلَامُ، وَلَكِنْ قُولُوا: التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ، السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ، أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ "

³²⁹ Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayp Arnaût, Hasan Abdü'l-Mun'im Şelbî, Abdüllatif Harezullah, Ahmed Berhûm, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004, 2/160, (1327)

³³⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/615 (4017).

İbn Mâce, “İkâmetü’s-Salevâti ve’s-Sünnet-i fiha”, 24 (899)

كُنَّا إِذَا صَلَّيْنَا مَعَ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قُلْنَا: السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ قَبْلَ عِبَادِهِ، السَّلَامُ عَلَى جِبْرِيلَ وَمِيكَائِيلَ، وَعَلَى فُلَانٍ وَفُلَانٍ - يَعْثُونَ الْمَلَائِكَةَ -، فَسَمِعْنَا رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَقَالَ: “إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّلَامُ، فَإِذَا جَلَسْتُمْ فَقُولُوا: التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ، السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ، فَإِنَّهُ إِذَا قَالَ ذَلِكَ أَصَابَتْ كُلَّ عَبْدٍ صَالِحٍ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ”

Tayâlisî, Müsned, 1/201 (246)

كُنَّا إِذَا صَلَّيْنَا خَلْفَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قُلْنَا: السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَى جِبْرِيلَ، السَّلَامُ عَلَى مِيكَائِيلَ، فَانْتَفَتَ إِلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: لَا تَقُولُوا: السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ، فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ هُوَ السَّلَامُ، وَلَكِنْ قُولُوا: التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ، وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ، السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ، أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ.

Taberânî, el-Mu’cemu’l-kebîr, 10/49 (9888)

كُنَّا لَا نَدْرِي مَا نَقُولُ فِي الصَّلَاةِ، نَقُولُ: السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَى جِبْرِيلَ، السَّلَامُ عَلَى مِيكَائِيلَ، فَعَلَّمَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ التَّشَهُدَ فَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّلَامُ، فَإِذَا جَلَسْتُمْ فِي رُكْعَتَيْنِ فَقُولُوا: التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ، السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ - قَالَ أَبُو وَائِلٍ: فِي حَدِيثِ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِذَا قُلْتُمَا أَصَابَتْ كُلَّ عَبْدٍ صَالِحٍ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، قَالَ أَبُو إِسْحَاقَ: فِي حَدِيثِ عَبْدِ اللَّهِ: إِذَا قُلْتُمَا أَصَابَتْ كُلَّ مَلِكٍ مُقَرَّبٍ أَوْ نَبِيِّ مُرْسَلٍ أَوْ عَبْدٍ صَالِحٍ - أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ

Taberânî, el-Mu’cemu’l-kebîr, 10/ 51 (9893)

كَانُوا يَقُولُونَ: السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَى جِبْرِيلَ، السَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَقُولُوا السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ؛ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّلَامُ، وَلَكِنْ قُولُوا: التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ، السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ، أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ

Taberânî, el-Mu’cemu’l-kebîr, 10/51 (9894)

كُنَّا نَقُولُ فِي الصَّلَاةِ: السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَى جِبْرِيلَ وَمِيكَائِيلَ وَكُلِّ مَلِكٍ نَعْلَمُ اسْمَهُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَقُولُوا السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ؛ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّلَامُ، ثُمَّ عَلَّمَنَا التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ، السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ، أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، فَإِذَا قُلْتُمْ هَذَا فَقَدْ دَخَلَ فِي قَوْلِكُمْ كُلِّ مَلِكٍ وَكُلِّ نَبِيِّ وَكُلِّ عَبْدٍ صَالِحٍ.

Rivayetlerden anlaşıldığına göre Hz. Peygamber (s.a.v) ashâb-ı kirâm’a öğretmezden önce onlar teşehhüdü muhtelif lafızlar ile yapıyorlardı. *Sünen-i Nesâi*’de bu lafızların “السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَى جِبْرِيلَ، السَّلَامُ عَلَى مِيكَائِيلَ” olduğu vurgulanırken, *Sünen-i İbn Mâce*’de “السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ قَبْلَ عِبَادِهِ، السَّلَامُ عَلَى جِبْرِيلَ وَمِيكَائِيلَ،” ve *el-Mu’cemu’l-kebîr*’de “السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَى جِبْرِيلَ،” ve “السَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ” olduğu kaydedilir.

Müsned-i Tayâlisî'de “كُنَّا إِذَا صَلَّيْنَا خَلْفَ رَسُولِ اللَّهِ” ve “فَالْتَفَتَ إِلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ” ibareleri ile Hz. Peygamber'in (s.a.v) ashâbına namaz kıldırıldığı esnada bu lafızları duyduğu da önemli bir ayrıntıdır. Akabinde rivayetlerde, Hz. Peygamber'in (s.a.v) öğrettiği lafızlarla teşehhüdü yapmanın ecrinin büyüklüğüne *Sünen-i İbn Mâce*'de “فَإِنَّهُ إِذَا قَالَ” *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de “إِذَا قُلْتَهَا أَصَابَتْ كُلَّ مَلِكٍ”، *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de “ذَلِكَ أَصَابَتْ كُلَّ عَبْدٍ صَالِحٍ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ” *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de “فَإِذَا قُلْتُمْ هَذَا فَقَدْ دَخَلَ فِي قَوْلِكُمْ كُلِّ مَلِكٍ وَكُلِّ نَبِيٍّ وَكُلِّ عَبْدٍ صَالِحٍ” ve “مُقَرَّبٍ أَوْ نَبِيِّ مُرْسَلٍ أَوْ عَبْدٍ صَالِحٍ” kaydıyla dikkat çekilir. Bununla birlikte teşehhüdün hangi rükünde okunacağına dair *Sünen-i İbn Mâce*'de “فَإِذَا جَلَسْتُمْ” ifadesine yer verilirken, *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de tafsil edilerek “فَإِذَا جَلَسْتُمْ فِي رَكْعَتَيْنِ” ifadesi dile getirilmektedir.

Rivayetin hükmü hakkında değerlendirme yapan Nâsirüddin el-Elbânî sahih hükmünü vermiştir.³³¹ Şuayb Arnaûd da aynı minvalde görüş aktararak *Müsned* rivayetinin senedinde bulunan Hammâd ve Ebû'l-Ahvas dışındaki râvilerin Şeyhayn ricalinden olduğunu ve rivayetin Şeyhayn'in şartlarına göre sahih olduğunu ifade etmiştir.³³²

2.2.2. Vitr Namazının Vakti

13- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُثَنَّى، قَالَ: حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الدُّسْتَوَائِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادٌ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْجَدَلِيِّ، عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ عُقَبَةَ بْنِ عَمْرِو الْأَنْصَارِيِّ، قَالَ: “كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُوتِرُ أَوَّلَ اللَّيْلِ وَأَوْسَطَهُ وَآخِرَهُ”³³³

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Muhammed b. Abdullah b. Müsenna → Hişam b. Ebî Abdullah ed-Destüvâî → Hammâd [b. Ebî Süleyman] → İbrahim [en-Nehâî] → Ebî Abdullah el-Cedelî → Ebî Mes'ûd Ukbe b. Amr el-Ensârî: “Rasûlullah (s.a.v) gecenin başlangıcında, ortasında veya sonunda vitir kıldığı olurdu” demiştir.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde kaydedilen rivayetler ayrıca Ebû Hanîfe ve Tayâlisî'nin *Müsned*'lerinde, İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'inde ve Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*, *el-Mu'cemu'l-Evsat* ve *el-Mu'cemu's-sagîr*'inde yer almaktadır.

³³¹ Nesâî, “Tatbîk”, 99 (Muhakkikin dipnotu).

³³² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/116-117. (Muhakkikin dipnotu).

³³³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28/303 (17071), 36/201 (21877), 37/31 (22341).

İncelenen rivayetlerin senedleri şöyledir:

Ebû Hanîfe'nin Müsned'inde yer alan sened şudur:

Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Ebî Mes'ûd el-Ensârî → Rasûlullah (s.a.v).³³⁴

Musannef'te ve **Tayâlisî'nin Müsned'**inde aktarılan sened:

Yezid b. Harun → Hişam es-Destüvâî → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Ebî Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).³³⁵

el-Mu'cemu'l-kebîr'de nakledilen senedler şöyledir:

Ali b. Abdülaziz → Haccâc b. Minhal → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Abdullah el-Cedelî → Ukbe b. Amr Ebî Mes'ûd el-Bedrî → Rasûlullah (s.a.v).³³⁶

Ahmed b. Rüste el-İsbahânî → Muhammed b. Mugîre → Hakem b. Eyyûb → Züfer [b. el-Hüzeyl] → Ebû Hanîfe → Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Ukbe b. Amr ve Ebî Musa el-Eş'arî → Rasûlullah (s.a.v).³³⁷

el-Mu'cemu'l-Evsat'ta rivayetinin senedi şöyle ifade edilmiştir:

Muhammed b. Ali el-Mervezî → Muhammed b. Ubeydullah el-Kurduvânî → Süleyman b. Ebû Dâvud → Abdülkerim → Ziyad b. Ebî Meryem → Hammâd → İbrahim b. Zeyd → Ebî Abdullah el-Cedelî → Ukbe b. Amr Ebî Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).³³⁸

el--Mu'cemu's-sagîr'de bulunan sened şu şekildedir:

Abdurrahman b. Câbir et-Tâî el-Hımsî el-Buhterî → Abdülaziz b. Musa el-Lâhûnî → Hammâd b. Zeyd → Amr b. Salih → Hammâd → İbrahim → Abdullah el-Cedelî → Ukbe b. Amr Ebî Mes'ûd el-Ensârî → Rasûlullah (s.a.v).³³⁹

³³⁴ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 274 (159).

³³⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2/85 (6766); Tayâlisî, *Müsned*, 2/11 (650).

³³⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 17/244 (680).

³³⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 17/244 (681).

³³⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 7/106 (6989), (6990).

³³⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sagîr*, 2/10 (686).

Aktarılan senedlerin hepsinde İbrahim en-Nehâî, Abdullah el-Cedelî'den rivayette bulunmaktadır. Ancak Nehâî Cedelî'ye mülaki olamamış dolayısıyla da semâ gerçekleşmediğinden inkıta' vaki olmuştur. Buna istinaden söz konusu isnadlarla rivayet zayıftır diyenler varsa da,³⁴⁰ İbrahim en-Nehâî'nin sadece sikalardan rivayet ettiği görüşü hâkim olması sebebiyle cumhur ulemâ bunu makbul addetmiştir.³⁴¹

Ayrıca *el-Mu'cemu'l-kebîr* 681 numaralı rivayette, Abdullah el-Cedelî'nin diğer isnadların aksine sadece Ukbe b. Amr'dan değil aynı zamanda Ebî Musa el-Eş'arî'den de rivayeti naklettiği kaydedilir.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Rivayetlerde metinler arasında görülen lafız farklılıkları altları çizilerek gösterilmiştir:

Ebû Hanîfe, Müsned, 274 (159)
أَوْتَرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَوَّلَ اللَّيْلِ، وَأَوْسَطَهُ، وَآخِرَهُ، لِكَيْ يَكُونَ وَاسِعًا عَلَى الْمُسْلِمِينَ، أَيُّ: ذَلِكَ أَخَذُوا بِهِ كَانَ صَوَابًا، غَيْرَ أَنَّهُ مَنْ طَمِعَ لِقِيَامِ اللَّيْلِ، فَلْيَجْعَلْ وَثْرَهُ فِي آخِرِ اللَّيْلِ، فَإِنَّ ذَلِكَ أَفْضَلُ
İbn Ebû Şeybe, Musannef, 2/85 (6766)
مِنْ كُلِّ اللَّيْلِ قَدْ أَوْتَرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، مِنْ أَوَّلِهِ وَأَوْسَطِهِ وَآخِرِهِ
Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebîr, 17/244 (681)
كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُوتِرُ أَحْيَانًا أَوَّلَ اللَّيْلِ وَوَسَطَهُ، لِيَكُونَ سَعَةً لِّلْمُسْلِمِينَ

Rivayetler Hz. Peygamber'in (s.a.v) vitir namazını gecenin başı, ortası, sonu olmak üzere muhtelif zaman dilimlerinde kıldığını ifade eder. Ancak *Musannef*'te “مِنْ كُلِّ اللَّيْلِ” ifadesiyle Hz. Peygamber'in (s.a.v) hayatı boyunca bu tutumda olduğu kaydedilirken, *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de “يُوتِرُ أَحْيَانًا أَوَّلَ اللَّيْلِ وَوَسَطَهُ” zikriyle Rasûlullah'ın (s.a.v) daima değil, ümmetine kolaylık olsun diye bazen gecenin başında ve ortasında vitri kıldığı rivayet edilmektedir. Nitekim Hz. Âişe de Hz.

³⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37/31 (Muhakkikin dipnotu).

³⁴¹ Bk. “2.1.2. Mestler Üzerine Mesh Müddeti”

Peygamber'in (s.a.v) ömrünün sonlarına doğru vitir namazını daima seher vaktinde kıldığını nakletmektedir.³⁴² Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde ise faziletli olana değinilerek (عَيْرَ أَنَّهُ مِنْ طَمَعٍ لِقِيَامِ اللَّيْلِ، فَلْيَجْعَلْ وَثْرَهُ فِي آخِرِ اللَّيْلِ، فَإِنَّ ذَلِكَ أَفْضَلُ) denilmiş ki gece kalkacağına dair kendine güvenen kimse, vitri gecenin son vaktine bıraksın da daha fazla ecre muttali olsun.

Rivayetin aktarılan isnadlarla zayıf, ancak işaret edilen başta Buhârî ve Müslim'de kaydedilen şahidleri değere alındığında sahîh li-gayrihî derecesine yükseldiği saptanmıştır.³⁴³

2.2.3. Namazda Sağa ve Sola Selam Vermek

14- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُسَلِّمُ عَنْ يَمِينِهِ: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ حَتَّى يُرَى شِقُّ وَجْهِهِ، وَعَنْ يَسَارِهِ مِثْلَ ذَلِكَ"، وَفِي رِوَايَةٍ: «حَتَّى يُرَى بَيَاضُ خَدِّهِ الْأَيْمَنِ، وَعَنْ شِمَالِهِ مِثْلَ ذَلِكَ»³⁴⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Alkame → [Abdullah] b. Mes'ûd'un (r.a) rivayet ettiğine göre "Hz. Peygamber (s.a.v) sağ tarafına (dönüp) es-selâmü aleyküm ve rahmetullâh (Allah'ın selâm ve rahmeti üzerinize olsun) diyerek yanağı görünecek şekilde selam verirdi. Sol tarafına doğru da (aynı şekilde selam verirdi). (Abdullah b. Mes'ûd'dan) nakledilen başka bir rivayete göre: Yanağının beyazı görününceye kadar sağına ve soluna (dönerek selam verirdi)".

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Aktarılan rivayet Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde "Salât" bahsinde yer almaktadır. Benzer rivayetler *Musannef-i Abdürrezzâk*, *el-Mu'cemu'l-kebîr* ve *El-Mu'cemu'l-Evsat*'ta olmak üzere dört farklı kaynaktan tahrîc edilmiştir. İncelenen rivayetlerde tespit edilen isnadlar şunlardır:

³⁴² Buhârî, "Vitr" 2; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn" 17.

³⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37/31 (Muhakkikin dipnotu).

³⁴⁴ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 233 (120)

Musannef-i Abdürrezzâk 'ta ve Taberânî'nin Abdürrezzâk kanalıyla *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de kaydettiği rivayetlerden birisi aynı metin ve senede sahip olarak şöyledir:

Ma'mer [b. Râşid] → [Süfyân] es-Sevrî → Hammâd → Ebî'd-Duhâ [Müslim b. Sabîh] → Mesrûk [b. Ecdâ el-Hemedânî] → Abdullah b. Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).³⁴⁵

Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de aktardığı diğer üç rivayetin, metinleri aynı olmak kaydıyla senedleri şöyle yer almıştır:

Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe → Abdülhamid b. Salih → Muhammed b. Ebân → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³⁴⁶

Hâşim b. Mürsed et-Taberânî → Muhammed b. İsmail b. Ayyâş → Babası [İsmail b. Ayyâş b. Selîm] → Ebû Hanîfe → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³⁴⁷

Ebû Müslim el-Kûşî → Müslim b. İbrahim → Hişam ed-Destüvâî → Hammâd → İbrahim → Esved → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³⁴⁸

***el-Mu'cemu'l-Evsat* 'ta yer alan senedler ise şunlardır:**

Ebû Müslim → Müslim b. İbrahim → Hişam ed-Destüvâî → Hammâd → İbrahim → Esved → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³⁴⁹

Muhammed b. Zekeriyya el-Galâbî → Abdullah b. Muhammed b. Âişe et-Teymî → Hişam b. Abdurrahman el-Kûfî → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³⁵⁰

“Müslim b. İbrahim → Hişam ed-Destüvâî → Hammâd → İbrahim → Esved” tarikiyle gelen isnadlarda Hammâd'ın teferrüt ettiği aktarılmış, devamında Hişam ve Müslim'in de rivayetlerinde tek kaldıkları ifade edilerek³⁵¹ İbrahim en-

³⁴⁵ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 2/218 (3127); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/125 (No.10177).

³⁴⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/126 (No.10187).

³⁴⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/127 (No.10188).

³⁴⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/127 (No.10189).

³⁴⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 3/110 (2636).

³⁵⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 6/177 (6121).

³⁵¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 3/110.

Nehaî'den sonra gelen üç tabakanın her birinde râvi sayısının bire düştüğü anlaşılmıştır. Dolayısıyla rivayet Hammâd b. Ebû Süleyman'a nisbetle ferd-i nisbîdir.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Rivayetlerin metinleri arasındaki lafız farklılıkları altları çizilerek gösterilmiştir:

Abdürrezzâk, Musannef, 2/218 (3127) مَا نَسِيْتُ فِيْمَا نَسِيْتُ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، اَنَّهُ كَانَ يُسَلِّمُ عَنْ يَمِيْنِهِ السَّلَامَ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ حَتَّى تَرَى بَيَاضَ خَدِّهِ، وَعَنْ يَسَارِهِ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ حَتَّى تَرَى بَيَاضَ خَدِّهِ اَيْضًا
Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebîr, 10/127 (No.10188) اَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُسَلِّمُ عَنْ يَمِيْنِهِ وَعَنْ يَسَارِهِ

Musannef'te *el-Mu'cemu'l-kebîr*'e nispeten ziyade malumatların yer alması hadise bütüncül bakışın önemini yansıtmakta ve “حَتَّى تَرَى بَيَاضَ خَدِّهِ اَيْضًا” ifadesinden, namazda selam verme esnasında ashâb-ı kiramın, Hz. Peygamber'in (s.a.v) yanağındaki beyazlığı fark edecek kadar O'nu dikkatle izleyip bunu nakletmeleri, Rasûlullah'ın (s.a.v) tutum ve davranışlarına karşı gösterdikleri titizliği göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca *el-Mu'cemu'l-kebîr* rivayetini tafsil sadedinde *Musannef*'te aktarılan ifadeler, selam vermede başın ne kadar çevrilmesi gerektiği hususunda fikhî tahlile de imkân vermektedir.

Rivayet başta *Sahîh-i Müslim* olmak üzere pek çok kaynakta mütabi ve şahidi bulunmasıyla birlikte sahih olarak değerlendirilmiştir.³⁵²

2.2.4. Kur'ân'ı Güzel Sesle Okumak

15- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ أَبِي طَالِبٍ الْمَدَنِيُّ، ثنا أَبُو صَالِحٍ الْحَرَّانِيُّ، ثنا سَعِيدُ بْنُ زُرَيْبٍ، حَدَّثَنِي حَمَّادُ بْنُ أَبِي سَلِيمَانَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ قَيْسٍ قَالَ: كُنْتُ رَجُلًا قَدْ أَعْطَانِي اللّٰهُ حُسْنَ الصَّوْتِ بِالْقُرْآنِ، فَكَانَ ابْنُ مَسْعُودٍ يُرْسِلُ إِلَيَّ فَأَقْرَأُ عَلَيْهِ

³⁵² Müslim, “Kitâbu'l-Mesâcid” 22; Ebû Dâvud, “Kitâbu's-Salât”, 188;

الْقُرْآنَ، فَكُنْتُ إِذَا فَرَعْتُ مِنْ قِرَائَتِي قَالَ: زِدْنَا مِنْ هَذَا فِدَاكَ أَبِي وَأُمِّي؛ فَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ:
“حَسُنُ الصَّوْتُ زِينَةُ الْقُرْآنِ”³⁵³

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Yahya b. Eyyûb el-Allâf el-Mısırî → Ebû Salih el-Harrânî → Saîd b. Zerbî → Hammâd b. Ebû Süleyman → İbrahim → Alkame b. Kays: “Ben, Kur’ân okurken Allah’ın güzel ses verdiği bir kimseydim. Nitekim (bir gün) İbn Mes’ûd beni huzuruna çağırdı ve ben de ona Kur’ân okudum. Kıraati bitirdiğim anda şöyle dedi: Anam babam sana feda olsun biraz daha oku. Çünkü ben Rasûlullah’ı (s.a.v) şöyle derken işittim: “*Güzel ses, Kur’ân’ın süsüdür.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

İlgili rivayet Taberânî’nin *el-Mu’cemu’l-kebîr*’inde nakledilmektedir. Benzer rivayet ise İbn Ca’d’ın *Müsned*’inde yer almaktadır ki senedi şöyledir:

Ali b. Ca’d → Ebû Muaviye [Saîd b. Zerbî el-Huzâî] → Hammâd → İbrahim → Alkame → Rasûlullah (s.a.v).³⁵⁴

el-Mu’cemu’l-kebîr ve *Müsned* hadisleri incelendiğinde Ali b. Ca’d rivayeti ile Ebû Salih el-Harrânî rivayeti arasında, tam mutâba’at vardır. Dolayısıyla Ebû Sâlih el-Harrânî, mezkûr rivayeti Saîd b. Zerbî’den aynı senedle rivayet etmekle Ali b. Ca’d’ı tam desteklemiştir.

Rivayetlerin sıhhat durumu irdelendiğinde, bu isnadlarla şiddetli zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü Saîd b. Zerbî hakkında kaynaklarda “munkeru’l-hadîs, leyse bi-şey’in,³⁵⁵ acâib³⁵⁶ vb. cerh lafızları kullanıldığı müşahede edilmiştir.³⁵⁷ Öte

³⁵³ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, 10/82 (10023).

³⁵⁴ İbn Ca’d, *Müsned*, 496 (3456)

³⁵⁵ “Bir şey değil” manasına gelen cerh lafzı, hakkında kullanılan râvinin rivayetinin terk edilmesine sebep olur. Ancak Yahya b. Maîn tarafından bazen râvinin az hadis rivayetinde bulunmasına ilişkin kullanıldığı da görülür.” Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 176; Yücel, *Tenkit Terimleri*, 55.

³⁵⁶ “İbn Ebû Hâtim’in cerhe dair kullanımlarında görünüp ‘tuhaf rivayet’ manasına gelen ilgili terim, evleviyetle mevzu hadisler veya metrûk râviler hakkında kullanılır.” Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 14; Yücel, *Tenkit Terimleri*, 89.

³⁵⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/24; İbnü’l-Cevzî, ed-Du’afâ, 1/318; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/399-400.

yandan rivayetin şahidi, Ebû Hureyre kanalıyla *Sünen-i Ebû Dâvud*'da sahih isnadla yer almaktadır.³⁵⁸

2.2.5. Hz. Peygamber'in Hastalandığında Cemaate İmam Tayin Etmesi

16- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنِ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَّا مَرِضَ الْمَرَضَ الَّذِي قُبِضَ فِيهِ خَفَّ مِنَ الْوَجَعِ، فَلَمَّا حَضَرَتِ الصَّلَاةَ، قَالَ لِعَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: “ مُرِّي أَبَا بَكْرٍ، فَلْيُصَلِّ بِالنَّاسِ، فَأَرْسَلَتْ إِلَى أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْمُرُكَ أَنْ تُصَلِّيَ بِالنَّاسِ، فَأَرْسَلَتْ إِلَيْهَا: يَا بِنْتَاهُ، إِنِّي شَيْخٌ كَبِيرٌ رَفِيقٌ، وَإِنِّي مَتَى لَا أَرَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَقَامِهِ أَرِقُ لَدَيْكَ، فَاجْتَمِعِي أَنْتِ وَحَفْصَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَيُرْسِلُ إِلَى عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، فَلْيُصَلِّ بِهِمْ، فَفَعَلْتُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَنْتَنْ صَوَاحِبُ يَوْسُفَ، مُرِّي أَبَا بَكْرٍ، فَلْيُصَلِّ بِالنَّاسِ، فَلَمَّا نُودِيَ بِالصَّلَاةِ، يَسْمَعُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمُؤَدِّنَ، وَهُوَ يَقُولُ: حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ارْزُقُونِي، فَقَالَتْ عَائِشَةُ: قَدْ أَمَرْتُ أَبَا بَكْرٍ أَنْ يُصَلِّيَ بِالنَّاسِ، وَأَنْتِ عَدِيْرٌ، قَالَ: ارْزُقُونِي، فَإِنَّهُ جَعَلَتْ قِرَّةً عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ. قَالَتْ عَائِشَةُ: فَرَفَعَ بَيْنَ اثْنَيْنِ، وَقَدَمَاهُ تَحْدَانِ الْأَرْضَ، فَلَمَّا سَمِعَ أَبُو بَكْرٍ بِحَسْرٍ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَأَخَّرَ، فَأَوْمَأَ إِلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَجَلَسَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ يَسَارِ أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِدَاءَهُ يَكْبُرُ، وَيُكْبِرُ أَبُو بَكْرٍ بِتَكْبِيرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَيُكْبِرُ النَّاسُ بِتَكْبِيرِ أَبِي بَكْرٍ حَتَّى فَرَغَ، ثُمَّ لَمْ يُصَلِّ بِالنَّاسِ غَيْرَ تِلْكَ الصَّلَاةِ حَتَّى قُبِضَ، وَكَانَ أَبُو بَكْرٍ الْإِمَامَ، وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَجَعَ حَتَّى قُبِضَ³⁵⁹ “

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe'den (r.anhâ) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) vefatına sebep olan hastalığa yakalandığında ağrıdan halsiz düşmüştü. Namaz vakti geldiğinde Hz. Âişe'ye (r.anhâ): “*Git Ebû Bekir'e söyle de insanlara namaz kıldırın*” dedi. Bunun üzerine Hz. Âişe (r.anhâ) Hz. Ebû Bekir'e birini göndererek, Rasûlullah'ın (s.a.v) ona insanlara namazı kıldırmasını emrettiğini ilettili. Hz. Ebû Bekir cevaben bir haber göndererek şöyle dedi: “Kızcağızım! Ben yaşlı ve hassas (yufka yürekli) bir kimseyim. Hz. Peygamber'i (s.a.v) makamında göremezsem yüreğim buna dayanmaz. (En iyisi) sen, Hafsâ (r.anhâ) ile birlikte Rasûlullah'a (s.a.v) git, Ömer'e (r.a) haber etsin de namazı o

³⁵⁸ Ebû Dâvud, “Salât”, 353.

³⁵⁹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 239-240 (129); Ebû Hanîfe, *Müsned*, 521 (361, 362).

kıldırın” deyince Hz. Âişe (r.anhâ) gereğini yaptı. Hz. Peygamber (s.a.v) durumu haber alanınca Hz. Âişe’ye (r.anhâ): “Siz Yusuf’un (a.s) zamanındaki kadınlar gibisiniz. Git Ebû Bekir’e (r.a) söyle namazı kıldırın” dedi. Derken ezan okunmaya başladı. Hz. Peygamber (s.a.v) müezzinin “hayye ala’s-salâ” dediğini duydu da (yattığı yerden) “beni ayağa kaldırın” dedi. Hz. Âişe (r.anhâ) ise Rasûlullah’a (s.a.v) (endişeyle): “Ben Ebû Bekir’e namazı kıldırmasını söyledim. Sen hastasın, özrün var” deyince Hz. Peygamber (s.a.v): “Beni ayağa kaldırın. Çünkü namaz benim göz aydınlığım kalmıştır” dedi. Hz. Âişe (r.anhâ) şöyle dedi: Ben iki kişinin (yardımıyla) Rasûlullah’ı (s.a.v) ayağı kaldırdım da O, ayakları yere sürtünerek (mescide gitti). Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir (r.a) O’nun (ayak seslerini duyup da geldiğini) anlayınca (mihraptan) geri çekilmek istedi de hemen Hz. Peygamber (s.a.v) ona (yerinde kalmasını) işaret etti ve onun sol tarafına oturdu. (Namaz başlayınca) Rasûlullah (s.a.v) Hz. Ebû Bekir’in hizasında tekbir aldı. Hz. Peygamber’in (s.a.v) tekbiriyle Hz. Ebû Bekir (insanların duyması için) tekbir alıyor, Hz. Ebû Bekir’in tekbiriyle de insanlar tekbir alıyordu. Namaz bitene kadar böylece devam etti. Nihayetinde bu, Rasûlullah’ın (s.a.v) insanlara kıldıracağı son namaz oldu. (Bundan sonraki namazlarda) Hz. Peygamber (s.a.v) hasta olduğu halde vefat edinceye kadar Hz. Ebû Bekir imamlık yaptı.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

İlgili rivayet Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde 129 numarada yer almaktadır. Toplamda beş yerde tahrîc edildiği, bunların 127, 128, 129, 361 ve 362 numaralı rivayetler olduğu ve bunların arasında yalnızca iki muhtelif senedin mevcut olduğu tespit edilmiştir. İlk senedin konu başlığında yer alması sebebiyle, ikinci senedin verilmesi kâfi gelecektir. *Müsned*’de yer alan ve nisbî farklılığa sahip ikinci sened şöyledir:

Hammâd → İbrahim → Alkame → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).³⁶⁰

Görüldüğü üzere iki sened arasında ikinci tabakada bulunan râviler farklılık arz etmektedir ki, 129, 361 ve 362 numaralı rivayetlerin senedinde ikinci tabakada Esved, 128 ve 129 numaralı rivayetlerin senedinde ise Alkame bulunmaktadır.

³⁶⁰ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 238-239 (127, 128);

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Konu başlığı olarak nakledilen *Müsned* rivayetinin mefhumu ile 127 ve 128 numaralı rivayetler arasında benzerlik bulunduğundan, ayrıca değerlendirilmeye ihtiyaç görülmemiştir. Ancak 361 ve 362 numaralı rivayetler siyak-sibak itibarıyla hadisin bir bütün olarak ele alınmasına yardımcı olabilecek niteliktedir. Metinler arasındaki farklılıklara tabloda altları çizilerek yer verilmiştir:

Ebû Hanîfe, Müsned, 521 (361)
عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: «كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى بَيَاضِ قَدَمَيْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حَيْثُ أَتَى الصَّلَاةَ فِي مَرَضِهِ»
Ebû Hanîfe, Müsned, 521 (362)
عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: “ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَّا مَرَضَ الْمَرَضَ الَّذِي قُبِضَ فِيهِ، اسْتَحَلَّ أَنْ يَكُونَ فِي بَيْتِي، فَأَحْلَلَنَ لَهُ، قَالَتْ: فَلَمَّا سَمِعْتُ ذَلِكَ قُمْتُ مُسْرِعَةً فَكَتَسْتُ بَيْتِي، وَلَيْسَ لِي خَادِمٌ، وَفَرَشْتُ لَهُ فِرَاشًا حَشَوُ مِرْفَقَيْهِ الْإِذْخِرُ، فَأَتَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يُهَادِي بَيْنَ رَجُلَيْنِ، حَتَّى وُضِعَ عَلَى فِرَاشِي “

Yukarıda metin ve tercümesiyle ifade edilen rivayet, konuyu geniş çaplı ele almaktadır. *Müsned* 361 numaralı tarikte ise Hz. Âişe'nin (r.anhâ), Rasûlullah'ın (s.a.v) hasta olduğu halde mescide namaz kılmaya gitmesi sonucunda ayaklarında meydana gelen beyazlıkları görür gibi olduğu aktarılırken, 362 numaralı rivayette ise Hz. Peygamber'in (s.a.v) hastalığının ağırlaşması sonucunda, diğer eşlerinden müsaade isteyerek Hz. Âişe'nin (r.anhâ) evine nakledilme sürecinden bahsedilir.

Konu edilen hadis başta *Sahîhayn* olmak üzere birçok kaynakta mervîdir. Şahid ve mütabi rivayetlerle birlikte değerlendirildiğine sahih olduğu anlaşılmaktadır.³⁶¹

2.2.6. İftitah Tekbiri Dışında Elleri Kaldırmamak

17- حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَبِي إِسْرَائِيلَ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَابِرٍ، عَنْ حَمَادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: صَلَّيْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَأَبَى بَكْرٍ، وَعُمَرُ، فَلَمْ يَرْفَعُوا أَيْدِيَهُمْ إِلَّا عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلَاةِ، وَقَدْ قَالَ مُحَمَّدٌ: فَلَمْ يَرْفَعُوا أَيْدِيَهُمْ

بعد التكبيرة الأولى³⁶²

³⁶¹ Buhârî, “Ezan”, 46; Müslim “Salât” 21; İbn Mâce, “İkâmetü’s-Salât” 142; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 4/274 (3399); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/133 (11188); Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 98-101. Ayrıca başlık altında verilen senedin değerlendirilmesi hakkında bk. “2.1.2. Mestler Üzerine Mesh Müddeti.”

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

İshak b. Ebî İsrail → Muhammed b. Câbir → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah [b. Mes'ûd] şöyle dedi: “Ben Rasûlullah (s.a.v) ile, Ebû Bekir (r.a) ile, Ömer (r.a) ile namaz kıldım ancak onlardan hiçbiri namazda iftitah tekbiri dışında ellerini kaldırmadılar. Muhammed dedi ki: İlk tekbirden sonra onlar ellerini kaldırmadılar.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Konu başlığından da anlaşılacağı üzere rivayet, Hanefiler ve cumhur arasında ihtilaf bulunan konulardan meşhur “raf'ul-yedeyn” meselesiyle alakalıdır.³⁶³ Konuya ilişkin hadislerde Hammâd b. Ebû Süleyman, Abdullah b. Mes'ûd rivayetinin râvilerindedir. Burada sadece Hammâd'ın bulunduğu rivayetler incelenecek ve bu kapsamın dışına çıkılmadan meseleye son verilecektir.

Metin ve senediyle kaydedilen rivayet Mevsilî'nin *Müsned*'inde bulunmaktadır. *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarında Hammâd tarikiyle rivayete rastlanmamıştır. Benzer rivayetler Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde, Dârekutnî'nin *Sünen*'inde ve Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında “Salât” bahislerinde tahrîc edilmiştir.

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde yer alan rivayetin senedi şudur:

Hammâd → İbrahim → Alkame ve Esved → Abdullah [b. Mes'ûd] → Rasûlullah (s.a.v).³⁶⁴

***Sünen-i Dârekutnî*'de kaydedilen sened şöyledir:**

Ebû Osman Saîd b. Muhammed b. Ahmed el-Hannât ve Abdülvehhâb b. İsa b. Ebî Hayye → İshak b. Ebî İsrail → Muhammed b. Câbir → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).³⁶⁵

Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında nakledilen sened ise şu şekildedir:

³⁶² Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, thk. Saîd b. Muhammed es-Sinnârî (Kahire: Daru'l-Hadîs, 1434/2013), 7/218 (5038).

³⁶³ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Ru'ûsü'l-mesâ'il*, thk. Abdullah Nezâr Ahmed (Midyat: Mektebetü'l-İslamiyye, t.y.), 156-157.

³⁶⁴ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 155-174 (97).

³⁶⁵ Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/52 (1133).

Ebû Abdullah el-Hafız → Muhammed b. Salih b. Hânî → İbrahim b. Muhammed b. Mahled ed-Darîr → İshak b. Ebî İsrail → Muhammed b. Câbir → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).³⁶⁶

Aktarılan senedlerde bulunan Muhammed b. Câbir'in rivayetinde teferrüd ettiği, zayıf bir râvi olup mürsel rivayetlerde bulunduğu³⁶⁷ ve bazı kaynaklarca “münkeru'l-hadîs”³⁶⁸ olduğu ifade edilmiş, hatta İbnü'l-Cevzî, Câbir'i *el-Mevzûât* 'ında zikretmiştir.³⁶⁹ Dolayısıyla bu isnadlarla rivayetin mevzû olduğuna hükmedilmiştir. Öte yandan Muhammed b. Câbir'in her ne kadar hadiste “leyyin”³⁷⁰ olduğu söz konusu olsa da, rivayet ettiği hadisin mevzû olduğu iddiası reddedilmiş, bilakis rivayetin hasen olduğu da belirtilmiştir.³⁷¹

2.2.7. Namazlarda Kunut Yapmak

18- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمْ يَقْنُتْ فِي الْفَجْرِ إِلَّا شَهْرًا وَاحِدًا، لَمْ يَرُقْ قَبْلَ ذَلِكَ، وَلَا بَعْدَهُ يُدْعُو عَلَيَّ أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ»³⁷²

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a) rivayet edildiğine göre “Hz. Peygamber'in (s.a.v) bir ay sabah namazlarında yaptığı hariç, ne öncesinde ne de sonrasında kunut yaptığı görülmedi. (Rasûlullah (s.a.v) o ayda müşriklerden bazı kimselere beddua ediyordu.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Başlığa müteallik rivayet Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Salât” bahsinde mevcut olup, sabah namazında kunutun okunmadığını bildiren alt başlıkta yer

³⁶⁶ Beyhakî, *es-Sünen*, 3/496 (2570).

³⁶⁷ Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/52 (1133), Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/496.

³⁶⁸ “Münkeru'l-hadîs terimi, genellikle metrûk râviler hakkında kullanılırken, bazen zayıf veya rivayetinde teferrüd eden râviler ile ilgili kullanılmıştır. Böyle bir râvinin rivayeti hiçbir surette alınmaz görüşü hâkimken, itibar için alınır diyenler de vardır.” Yücel, *Tenkît Terimleri*, 84; Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 227.

³⁶⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhine mine'l-muhaddisîn*, thk. Hamedî Abdü'l-Mecid es-Selefi (Arabistan: Daru's-Samiî, 1420/2000), 2/270; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1386/1966), 2/97.

³⁷⁰ “Zayıf râvilerle ilgili kullanılan ta'dîl lafızlarından ‘leyyin’ kelimesi, râvinin hadiste gevşek davrandığına ve rivayetlerinin itibar için kullanılabileceğine delalet etmektedir.” Bk. Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 177; Yücel, *Tenkît Terimleri*, 118.

³⁷¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 159 (Muhakkikin dipnotu).

³⁷² Ebû Hanîfe, *Müsned*, 221-222 (113).

almaktadır. Öte yandan Taberânî'nin *el-Mu'cemu's-sağir*'inde, yine Abdullah b. Mes'ûd'dan naklen Rasûlullah'ın (s.a.v) sadece vitirde kunut yaptığı, bunun dışında namazlarda kunut yapmadığına ilişkin rivayet nakledilmektedir. Hammâd'ın zikredilen meseleye dair iki rivayetinin mefhumu birbiriyle nispeten örtüşmektedir. Ancak metinler arasındaki farklar ve ziyade bazı ifadelerin müşahede edilmesi için *el-Mu'cemu's-sağir* rivayetinin metnine değinilecektir. İlgili eserde kaydedilen rivayetın senedi şöyledir:

Muhammed b. Şuayp → Ya'kûb ed-Deştekî → Hişam b. Ubeydullah es-Sebtî → Muhammed b. Câbir → Hammâd → İbrahim → Alkame ve Esved → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³⁷³

Aktarılan senedde yer alan Muhammed b. Câbir'in ağır ithamlarla cerh edilen zayıf bir râvi olmasına ilişkin açıklamalara bir önceki başlıkta yer verildi.³⁷⁴ Bu sebeple isnadın zayıflığına hükmetmenin isabetli olacağı düşünülmektedir.

c) Rivayetın Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sihhat Durumu

Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağir*, 7/274 (No.7483)

مَا قَنَتَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي شَيْءٍ مِنَ الصَّلَاةِ إِلَّا فِي الْوُتْرِ، وَإِنَّهُ كَانَ إِذَا حَارَبَ يَفْتُنُ فِي الصَّلَاةِ كُلِّهِنَّ يَدْعُو عَلَى الْمُشْرِكِينَ «وَمَا قَنَتَ أَبُو بَكْرٍ، وَلَا عُمَرُ، وَلَا عُثْمَانُ، حَتَّى مَاتُوا» وَلَا قَنَتَ عَلِيٌّ، حَتَّى حَارَبَ أَهْلَ الشَّامِ، وَكَانَ يَفْتُنُ فِي الصَّلَاةِ كُلِّهِنَّ، وَكَانَ مُعَاوِيَةُ، يَدْعُو عَلَيْهِ أَيْضًا، يَدْعُو كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا عَلَى الْآخَرِ

Müsned rivayetinde Hz. Peygamber'in (s.a.v) sadece bir ay sabah namazında kunut yaptığı dile getirilirken, *el-Mu'cemu's-sağir* rivayetinde vitir namazları dışında kunut yapmadığı, ancak savaş durumunun bundan istisna tutulduğu nakledilmektedir. İbn Mes'ûd akabinde, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin de kunut yapmadığını, yalnızca Hz. Ali'nin Şamlılara karşı savaştığı esnada onlara beddua ettiğini ve buna karşılık Hz. Muaviye'nin de mukabelede bulunduğunu rivayet etmektedir. Ayrıca İbn Mes'ûd, her birinin savaş durumunda kunut yaptığını ilave etmektedir.

³⁷³ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağir*, 7/274 (No.7483).

³⁷⁴ Ayrıca bk. "2.2.6. Namazda İftitah Tekbiri Dışında Elleri Kaldırmamak"

Görüldüğü üzere *Müsned* rivayeti sabah namazında kunutun varlığından, *el-Mu'cemu's-sağir* rivayeti vitir dışında kunutun söz konusu olmadığından bahsetmektedir. Dolayısıyla Hammâd rivayetleri açıklığa kavuşturulması gereken hususlar barındırmaktadır

Kaynaklarda Hz. Peygamber'in (s.a.v) bir ay boyunca Ri'l, Zekvân ve Benî Usayya'ya kunut yaptığı ve bir ay sonunda bunu terk ettiği *Sahîh-i Müslim*, *Sünen-i Ebû Dâvud*, *Sünen-i İbn Mâce* ve Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında dile aktarılmaktadır.³⁷⁵ Sözü edilen rivayetler ve zikri geçen Hammâd rivayetiyle Hanefiler istidlâl etmişlerdir. Ancak Rasûlullah'ın (s.a.v) terkine binaen, vitir dışında kunut yapıldığına dair varid olan rivayetlerin belli bir süre ile kısıtlı olduğuna ve mensûh olduğuna hükmetmişlerdir.³⁷⁶ Nihayetinde sabah namazında kunutun varlığına ilişkin *Müsned* rivayeti mensûh olduğuna göre Hammâd'ın *el-Mu'cemu's-sağir* rivayeti de vuzuha kavuşmuş olmaktadır. Öte yandan Ehl-i Hadîs'ten bazı âlimler bu rivayetlere dair nesih görüşüne katılmayarak, sabah namazında kunutun değil, ismi geçen kabilelere bedduanın terkedildiğini savunmuşlardır.³⁷⁷

Şahid ve mütabi rivayetlerle değerlendirildiğinde Şuayb Arnaûd hadisin sahih olduğuna hükmetmiştir.³⁷⁸

2.2.8. Sehih Secdesi

19- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى صَلَاةً إِذَا الظُّهْرُ وَإِنَّمَا الْعَصْرُ، فَزَادَ أَوْ نَقَصَ، فَلَمَّا فَرَغَ وَسَلَّمَ، فَقِيلَ: أَحَدَتْ فِي الصَّلَاةِ شَيْءٌ أَمْ نَسِيتَ؟ قَالَ: «إِنِّي أَنْسَى كَمَا تَنْسُونَ، فَإِذَا نَسِيتُ فَذَكِّرُونِي، ثُمَّ حَوَّلَ وَجْهَهُ إِلَى الْقِبْلَةِ، فَسَجَدَ سَجْدَتَيْنِ وَتَشَهَّدَ فِيهَا، ثُمَّ سَلَّمَ عَنْ يَمِينِهِ وَعَنْ شِمَالِهِ»³⁷⁹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

³⁷⁵ Müslim, “İman”, 54; Ebû Dâvud, “Vitir”, 343; İbn Mâce, “İkâmetü's-Salât”, 145; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/341 (670)

³⁷⁶ Aynî, *Nuhabü'l-efkâr fî tenkihi mebâni'l-ahbâr*, thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim (Katar: Vizâratü'l-Efkâr ve Şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008), 4/334; Ebû Hanîfe, *Müsned*, 221-222 (Muhakkikin dipnotu); Ayrıca bk. Taha Çelik, *Hadis Mezhep İhtilaf* (Konya: Palet Yayınları, 2019), 94-96.

³⁷⁷ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/107; Necati Yeniel - Hüseyin Kayapınar, *Sünen-i Ebu Davud Tercüme ve Şerhi* (İstanbul: Şamil Yayınları, 2003) 5/390.

³⁷⁸ Ebû Dâvud, “Vitir”, 343 (Muhakkikin dipnotu)

³⁷⁹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 274-275 (160).

Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) öğle veya ikindi namazını, (bir rekât) fazla yahut eksik kıldırmıştı. Namaz bitince selam verdi. Denildi ki: (Ya Rasûlullah) Namazla ilgili bir değişiklik mi oldu yoksa unuttun mu? (Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v): “*Ben de sizin gibi unutabiliyorum. Ne zaman unutursam bana hatırlatın*” dedi ve kibleye doğru dönerek iki secde yapıp teşehhüde oturdu. Sağa ve sola selam verdi.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ele alınan rivayet Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Salât” bölümünde aktarılmaktadır. Benzer rivayetler Taberânî'nin üç *Mu'cem*'inde de yer almaktadır. Nitekim *El-Mu'cemu'l-Evsat* ve *el-Mu'cemu's-sağir*'de birer rivayet bulunurken, *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de metinleri aynı olmak kaydıyla iki muhtelif senede haiz rivayet tahrîc edilmiştir.

el-Mu'cemu'l-kebîr 9839 numarada ve *el-Mu'cemu'l-Evsat*'ta kaydedilen rivayetin senedi şöyledir:

Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî → Hasen b. Ömer b. Şakîk → Yezîd b. Züray' → Şu'be [b. Haccâc] → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).³⁸⁰

el-Mu'cemu'l-kebîr 9840 numarada ve *el-Mu'cemu's-sağir*'de ifade edilen sened şu şekildedir:

Muhammed b. Abdûs b. Kâmil es-Serrâc → Ebû Bekir b. Ebî Şeybe → Muhammed b. Bişr el-Abdî → Mis'ar b. Kidâm → Hammâd b. Ebû Süleyman → İbrahim en-Nehâî → Alkame b. Kays → Abdullah b. Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).³⁸¹

El-Mu'cemu'l-Evsat'ta aktarılan senedde Şu'be b. Haccâc'dan Yezîd b. Züray' dışında kimsenin rivayet etmediği, peşi sıra Hasen b. Ömer b. Şakîk'in de rivayetinde teferrüd ettiği ifade edilir.³⁸² Dolayısıyla Şu'be'ye nispetle rivayet ferd kapsamında değerlendirilip, teferrüdün senedin orta kısmında meydana gelmesi

³⁸⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/29 (9839); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 3/341 (3342).

³⁸¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/29 (9840); Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağir*, 2/64 (789).

³⁸² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 3/341 (3342).

sebebiyle ferd-i nisbî olarak isimlendirilebilir. İlaveten *el-Mu'cemu'l-kebîr* 9840 numaralı rivayette Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, Muhammed b. Bişr el-Abdî ve Mis'ar b. Kidâm'ın da rivayetlerinde teferrüdü söz konusudur.³⁸³ Yapılan araştırmaya göre rivayetin Abdullah b. Mes'ûd tarikiyle Sahîhayn'de yer aldığı tespit edilmiştir.³⁸⁴

2.2.9. Kişinin Kadına Doğru Namaz Kılması

20- حَدَّثَنَا عَفَّانُ، قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادٌ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، أَنَّ عَائِشَةَ، قَالَتْ: “ جَعَلْتُمُونَا بِمَنْزِلَةِ الْكَلْبِ وَالْحِمَارِ، لَقَدْ رَأَيْتُنِي وَأَنَا تَحْتَ كِسَائِي بَيْنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَبَيْنَ الْقِبْلَةِ، فَأَكْرَهُ أَنْ أَسْنَحَ بَيْنَ يَدَيْهِ، حَتَّى أُنْسَلَ مِنْ تَحْتِ الْقَطِيفَةِ انْسِلَالًا ”³⁸⁵

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Affân [b. Müslim] → Hammâd [b. Seleme] → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe'dan (r.anhâ) rivayet edildiğine göre o şöyle diyor: “Biz (kadınları) köpek ve merkeple eşit (mi) tuttunuz! Hâlbuki ben örtümün altındayken (namaz kılan) Rasûlullah (s.a.v) ile kible arasında olduğumu bilirim. Nitekim (ayağa kalkmak istediğimde) O'nun önüne geçmek istemediğim için, kadife (örtünün) altından süzülerek çıkardım.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde iki yerde tahrîc edilen rivayetlerden 24937 numaralı rivayet tercih edilerek konu başlığı haline getirilmiştir. İlgili kaynakta yer alan 25007 numaralı rivayet mükerrer olup, metin ve sened itibariyle farklılık arz etmemektedir. Benzer rivayetler Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde bulunmakla birlikte, Taberânî'nin *El-Mu'cemu'l-Evsat*'ında iki yerde nakledilmektedir.

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'in kaydedilen rivayetin senedi şöyledir:

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).³⁸⁶

***El-Mu'cemu'l-Evsat*'ta aktarılan senedler şu şekildedir:**

³⁸³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/29 (9840).

³⁸⁴ Buhârî, “Sehv”, 2; Müslim “Mesâcid”, 19; Ebû Hanîfe, *Müsned*, 274-275 (Muhakkikin dipnotu).

³⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/414 (24937), 41/467 (25007).

³⁸⁶ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 278 (165).

Ahmed [b. Sadaka el-Bağdâdî] → Ahmed b. Bekkâr el-Bâhilî → Fadl b. Alâ → Eş'as b. Sevvâr → Hakem [b. Uteybe] → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).³⁸⁷

Mikdâm [b. Dâvud] → Ali b. Ma'bed → Abdullah b. Ömer → Zeyd b. Ebî Üneyse → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).³⁸⁸

İsnad şemalarında görüldüğü üzere, dördüncü tabakada bulunan Hammâd b. Ebû Süleyman'a kadar râviler aynı iken, beşinci tabakada *Müsned*'de Hammâd b. Seleme, *El-Mu'cemu'l-Evsat* 1287 numaralı rivayette Hakem b. Uteybe, 8968 numarada Zeyd b. Ebî Üneyse ve Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde de müellifin kendisi yer almaktadır.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Rivayetlerde metinler arasında önemli lafız farklılıkları tespit edilmiş olup, tabloda altları çizilerek gösterilmiştir:

Ebû Hanîfe, <i>Müsned</i> , 278 (165)
عَنِ الْأَسْوَدِ بْنِ يَزِيدَ أَنَّهُ سَأَلَ عَائِشَةَ عَمَّا يَقْطَعُ الصَّلَاةَ، فَقَالَتْ: يَا أَهْلَ الْعِرَاقِ، تَزْعُمُونَ أَنَّ الْجِمَارَ وَالْمَرْأَةَ وَالْكَلْبَ وَالسِّنَّوْرَ يَقْطَعُونَ الصَّلَاةَ، فَرَنُثْمُونَا بِهِمْ، اذْرَأْ مَا اسْتَطَعْتَ، «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي وَأَنَا نَائِمَةٌ إِلَى جَنْبِهِ، عَلَيْهِ نَوْبٌ جَانِبُهُ عَلِيٌّ»
Taberânî, <i>el-Mu'cemu'l-Evsat</i> , 9/10 (8968)
«أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُصَلِّي، وَإِنَّهَا لِأَمَامَهُ، بَيْنَ نَبِيِّ اللَّهِ وَبَيْنَ الْقِبْلَةِ»

Rivayetlerin, namaz kılan birinin önünden geçen kadının, namazı ifsad edip etmediğine ve böyle bir meselenin gündeme gelmesi sebebiyle Hz. Âişe'nin (r.anhâ) hiddetlendiğine ilişkin olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde rivayet daha kapsamlı ele alındığından, meseleyi ihata etmek kolaylaşmaktadır. Çünkü diğer rivayetler ihtisar³⁸⁹ edilmiş ve sadece bahsin ilgili kısmına yer verilmiştir. Söz konusu kaynakta anlatıldığına göre Esved b. Yezîd (ö. 75/694), kişi namaz kılarken

³⁸⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, 2/72 (1287).

³⁸⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, 9/10 (8968).

³⁸⁹ “Manasını bozmadan, hadisin, ele alınan konuya dair ilgili kısmının hazfedilerek rivayet edilmesi veya diğer deyişle hadisi kısaltmak.” Bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 141.

önünden geçen merkep, kadın, köpek veya kedinin; Ahmed b. Hanbel rivayetinde köpek, merkep veya kadının namaza etki edip etmeyeceğinden sormaktadır. Ancak bahsi geçen unsurlar içinde kadının zikredilmesi, üstelik hayvanlarla müsavi tutulması, Hz. Âişe'nin (r.anhâ) Irak ehline karşı hiddetlenmesine ve güçleri yetiyorsa namaz kılarken bu hayvanları engellemelerine ilişkin serzenişte bulunmasına sebep olmaktadır. Akabinde namaz kılan kimsenin önünden kadın geçmesi durumunda, kişinin namazının bozulmayacağına Rasûlullah'ın (s.a.v) uygulamasını misal getirmektedir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v) gece hücre-i saadetlerinde namaz kılarken Hz. Âişe (r.anhâ), *Müsned* tarikinde “بَيْنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَبَيْنَ الْقِبْلَةِ وَإِنَّهَا لِأَمَامَةٍ” kaydından anlaşıldığına göre tam olarak da önünde bulunduğunu rivayet etmektedir. Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde ise “وَأَنَا نَائِمَةٌ” (إِلَى جَنْبِهِ) anlatımından, Hz. Âişe'nin (r.anhâ) Rasûlullah'ın (s.a.v) önünde değil de, yan tarafında uyuduğu ifade edilir.

Şuayb Arnaûd'un rivayetini sıhhati hakkında yaptığı değerlendirme neticesinde, Hammâd b. Ebû Süleyman isnadıyla rivayetinin mutaba'at için uygun olduğu, onun dışındaki râvilerin sika olup Hammâd b. Seleme dışında Şeyhayn ricâlinden oluştuğu ve hadisin sahih olduğu kaydedilir.³⁹⁰

2.2.10. İstihare Yapmak

21- حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ خَالِدٍ بْنُ عَمْرٍو السُّلَمِيُّ، بِحِمَصَ ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْعَلَاءِ الرُّبَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عِيَّاشٍ، عَنِ الْمَسْعُودِيِّ، عَنِ الْحَكَمِ بْنِ عُتَيْبَةَ، وَحَمَّادِ بْنِ أَبِي سُلَيْمَانَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ النَّخَعِيِّ، عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ قَيْسٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: “ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: يُعَلِّمُنَا الْإِسْتِخَارَةَ كَمَا يُعَلِّمُنَا السُّورَةَ مِنَ الْقُرْآنِ يَقُولُ: “ إِذَا أَرَادَ أَحَدُكُمْ أَمْرًا فَلْيَقُلْ: اللَّهُمَّ ، إِنِّي أَسْتَخِيرُكَ بِعِلْمِكَ ، وَأَسْتَقْدِرُكَ بِقُدْرَتِكَ ، وَأَسْأَلُكَ مِنْ فَضْلِكَ الْعَظِيمِ؛ فَإِنَّكَ تَقْدِرُ وَلَا أَقْدِرُ ، وَتَعْلَمُ وَلَا أَعْلَمُ ، وَأَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ ، اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا الْأَمْرُ خَيْرًا لِي فِي دِينِي وَدُنْيَايَ وَعَاقِبَةِ أَمْرِي فَقَدِّرْهُ لِي ، وَإِنْ كَانَ ذَلِكَ خَيْرًا فَسَهِّلْ لِي الْخَيْرَ حَيْثُ كَانَ وَاصْرِفْ عَنِّي الشَّرَّ حَيْثُ كَانَ ، وَرَضِّنِي بِقَضَائِكَ “³⁹¹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

³⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/414 (Muhakkikin dipnotu).

³⁹¹ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağir*, 1/316 (524).

Osman b. Halid b. Amr es-Sülefî el-Hımsî → İbrahim b. Alâ ez-Zübeydî → İsmail b. Ayyâş → [Abdurrahman b. Abdullah] el-Mes'ûdî → Hakem b. Uteybe ve Hammâd b. Ebû Süleyman → İbrahim en-Nehâî → Alkame b. Kays → Abdullah b. Mes'ûd (r.a) şöyle dedi: “Allah Rasûlü (s.a.v), bize Kur'an'dan bir sûre öğretir gibi istihareyi öğretiyordu da şöyle diyordu: “Sizden biriniz bir şey yapmak istediğinde şöyle desin: Allah'ım! İlmin ile hakkımda hayırlı olanı senden istiyorum. Kudretinle bana güç vermeni istiyorum. Senin Azîm olan lütfundan istiyorum. Çünkü sen güç yetirirsin, ben güç yetiremem. Sen bilirsin, ben bilemem. Sen gaybı da en iyi bilersin. Allah'ım! Şayet yapmak istediğim iş benim dinim, dünyam ve işimin neticesi açısından hayırlı ise, onu benim için takdir eyle. Şayet bu iş hayırlı ise, her nasıl olursa olsun bana kolaylaştır ve her halükarda benden şerri uzaklaştır. Senin ilahi takdirinle benim (gönlümü) hoşnut kıl.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Müslümanların karşılaştıkları işlerde istihare yapmalarını tavsiye eden Hz. Peygamber (s.a.v), ashâbına Kur'an öğretir gibi büyük bir ihtimamla istiharenin nasıl yapılacağını öğrettiği Taberânî'nin *el-Mu'cemu's-sağir*'inde 524 numarada ifade edilen rivayet, Hammâd tariki ile *El-Mu'cemu'l-Evsat*'ta ve Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Salât” bahsinde tespit edilmiştir. *el-Mu'cemu'l-Evsat*'ta kaydedilen ve Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde zikrettiği tarik ile birleşen rivayetin senedi şöyledir:

Osman b. Halid b. Amr → İbrahim b. Alâ → İsmail b. Ayyâş → Ebû Hanîfe → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah (r.a) → Rasûlullah (s.a.v).³⁹²

Rivayetlerin isnad zinciri irdelendiğinde, dördüncü tabakada bulunan Hammâd b. Ebû Süleyman'a kadar ortak râviler yer alırken, beşinci tabakada Ebû Hanîfe ve Abdurrahman b. Abdullah el-Mes'ûdî (ö. 160/777) tarafından rivayetin nakledildiği ve *Müsned* rivayetinin metninde farklılığın olduğu göze çarpmaktadır. Öte yandan Ebû Hanîfe'den, İsmail b. Ayyâş (ö. 181/798) dışında hiç kimsenin rivayette bulunmaması sebebiyle,³⁹³ Ebû Hanîfe'ye nispetle isnad, ferd-i nisbî olarak değerlendirilir.

³⁹² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 4/106 (3723); Ebû Hanîfe, *Müsned*, 282-283 (169).

³⁹³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 4/106.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Müsned'de önemli farklılığın bulunduğu rivayet metninin ilgili kısmı şu şekildedir:

Ebû Hanîfe, *Müsned*, 282-283 (169)

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " إِذَا أَرَادَ أَحَدُكُمْ أَمْرًا، فَلْيَتَوَضَّأْ، وَلْيَرْكَعْ رَكَعَتَيْنِ مِنْ غَيْرِ الْفَرِيضَةِ، ثُمَّ لِيَقُلْ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَخِيرُكَ بِعِلْمِكَ... "

el-Mu'cemu's-sağır rivayetinde istiharede yapılacak duanın tarifi mervî iken, *Müsned* rivayetinde "فَلْيَتَوَضَّأْ، وَلْيَرْكَعْ رَكَعَتَيْنِ مِنْ غَيْرِ الْفَرِيضَةِ" anlatımıyla, duanın öncesinde abdest alıp iki rekât nafîle namazın da kılınması gerektiği dile getirilmektedir.

İlgili rivayetin şahid ve mütabi'leri mütâlaa edildiğinde, Şuayb Arnaûd ve Elbânî'nin tahkik ve tahlilleri sonucunda, sahih olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.³⁹⁴

2.2.11. Binek Üzerinde Nafîle Namaz Kılmak

22- قَالَ مُحَمَّدٌ ، أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبَانَ بْنِ صَالِحٍ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ أَبِي سُلَيْمَانَ، عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالَ: " صَحِبْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ مِنْ مَكَّةَ إِلَى الْمَدِينَةِ، فَكَانَ يُصَلِّي الصَّلَاةَ كُلَّهَا عَلَى بَعِيرِهِ نَحْوَ الْمَدِينَةِ، وَيَوْمَئِذٍ بِرَأْسِهِ إِيْمَاءٌ، وَيَجْعَلُ السُّجُودَ أَخْفَضَ مِنَ الرَّكُوعِ، إِلَّا الْمَكْتُوبَةَ وَالْوُتْرَ، فَإِنَّهُ كَانَ يَنْزِلُ لُهُمَا، فَسَأَلْتُهُ عَنْ ذَلِكَ فَقَالَ: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْعَلُهُ حَيْثُ كَانَ وَجْهُهُ يَوْمَئِذٍ بِرَأْسِهِ، وَيَجْعَلُ السُّجُودَ أَخْفَضَ مِنَ الرَّكُوعِ»³⁹⁵

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Muhammed [eş-Şeybânî] → Muhammed b. Ebân b. Salih → Hammâd b. Ebû Süleyman → Mücahid [b. Cebr] dedi ki: "Ben, Abdullah b. Ömer'e Mekke'den Medine'ye kadar yol arkadaşlığı yaptım. O, bütün namazlarını bineği üzerinde, başıyla îmâ ederek Medine'ye doğru kılıyordu. Secde yaparken de rükûda eğildiğinden biraz daha fazla eğilmiş, ancak farz ve vitir namazlarını (böyle

³⁹⁴ Buhârî, "Teheccüd", 25, "Deavât" 48; Ebû Dâvud "Fedâilu'l-Kur'ân", 18; Tirmizî, "Vitr", 18; Nesâî, "Nikâh" 27; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 23/55 (14707).

³⁹⁵ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *Muvatta-i Malik bi rivayeti-i Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*, thk. Abdülvehhab Abdüllatif (b.y.: Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.), 84 (212).

yapmadan) bineğinden inip kılmıştı. Ben de ona (neden böyle yaptığını) sorunca şöyle cevap verdi: “Hz. Peygamber’in (s.a.v) yüzü (bineği üzerindeyken) her nereye dönük olursa olsun îmâ ile namazını kılar ve secdede, rükûda eğildiğinden biraz daha fazla eğilirdi” demişti.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hz. Peygamber’in (s.a.v) yolculukta kıldığı namaza ışık tutan bu rivayet, İmam Mâlik’in *el-Muvatta*’sının Şeybânî rivayetinde kaydedilmiştir. Benzer rivayetler Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’i 5826 numarada ve Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde “Salât” bahsinin alt başlığı olan “binek üzerinde namazın açıklanması” bölümünde tespit edilmiştir. Metinler arası mefhumda mübâyenet söz konusu değilken, isnadların farklılığına değinmek isabetli olacaktır.

Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde yer alan rivayetin senedi şudur:

Abdü’l-Vehhâb [b. Atâ] → Hişâm [ed-Destüvâî] → Hammâd → Abdürrahman b. Saîd → Abdullah b. Ömer → Rasûlullah (s.a.v).³⁹⁶

Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde rivayet edilen sened şu şekildedir:

Hammâd → Mücahid → Abdullah b. Ömer → Rasûlullah (s.a.v).³⁹⁷

Görüldüğü üzere Hammâd b. Ebû Süleyman, Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) tarihi ile hadisi, *el-Muvatta* ve *Müsned*’de Hz. Ömer’in mevlâsı Abdürrahman b. Saîd³⁹⁸; Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde ise Mücahid b. Cebr (ö. 103/721) vasıtasıyla rivayet etmiştir. Diğer taraftan Hammâd’dan hadisi tahammül edenler ise Hişâm ed-Destüvâî ve *el-Muvatta* râvisi olup zayıf olarak değerlendirilen Muhammed b. Ebân b. Salih’tir (ö. 175/792).³⁹⁹ Böylece *el-Muvatta* isnadıyla hadisin, Muhammed b. Ebân sebebiyle zayıf olduğu da anlaşılmaktadır.

³⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 10/86 (5826).

³⁹⁷ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 259-261 (152).

³⁹⁸ Ayrıca bk. Buhârî, *et-Târih*, 6/339.

³⁹⁹ Nesâî, *ed-Du’afâ’ ve’l-metrûkûn*, thk. Mahmud İbrahim Zâid (Halep: Dâru’l-Vaî, 1396/1976), 90; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7/199; Buhârî, *et-Târih*, 1/252.

Şuayb Arnaûd'un, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçen rivayete ilişkin hasen yorumu yaptığı ifade edilir.⁴⁰⁰ Rivayete dair itibar araştırması yapıldığında Sahîhain başta olmak üzere *Kütüb-i Sitte*'de yer aldığı tespit edilmiştir.⁴⁰¹

2.2.12. Namazda Selam Almak

23- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّهُ لَمَّا قَدِمَ مِنْ أَرْضِ الْحَبَشَةِ سَلَّمَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهُوَ يُصَلِّي، فَلَمْ يَزِدْ عَلَيْهِ السَّلَامَ، فَلَمَّا انْصَرَفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ: أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ سَخَطِ نِعْمَةِ اللَّهِ، قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: وَمَا ذَاكَ؟ ! قَالَ: سَلَّمْتُ عَلَيْكَ، فَلَمْ تَزِدْ عَلَيَّ، قَالَ: «إِنَّ فِي الصَّلَاةِ لَشُغْلًا» فَلَمْ تَزِدْ السَّلَامَ عَلَيَّ أَحَدٍ مِنْ يَوْمِئِذٍ⁴⁰²

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Ebû Vâil [Şakîk b. Seleme] → Abdullah b. Mes'ûd (r.a) Habeş topraklarından geldiğinde Rasûlullah (s.a.v) namaz kılıyordu. İbn Mes'ûd selam verdi ancak Hz. Peygamber (s.a.v) onun selamını almadı. Nihayet namazı bitti ve İbn Mes'ûd (r.a): “Allah’ın nimetinin gazabından Allah’a sığınırım” dedi. Rasûlullah (s.a.v) de: “*Sana ne oluyor*” deyince, İbn Mes'ûd (r.a) şöyle dedi: “Ben selam verdim ama selamımı almadın.” (Bunun üzerine) Hz. peygamber (s.a.v): “*Muhakkak ki namazın (kendisine ait) bir meşguliyeti vardır*” buyurdu. Artık o günden sonra biz hiç kimsenin selamını almadık.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

İslamiyet’in ilk yıllarında ashâb namazdayken birbirlerine selam verir ve bir ihtiyaçları olup olmadığını sorarlardı.⁴⁰³ Ancak Habeşistan’dan hicretten dönen İbn Mes'ûd’un (r.a), selam alıp-vermenin nesh olduğunu öğrenmesine ilişkin rivayet, Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde “Salât” bahsinin “Namazda Konuşmanın Nesh Olmasının Beyanı” bölümünde yer almaktadır. Benzer rivayet Taberânî’nin *el-Mu’cemu’l-kebir*’inde ve Abdürrezzâk’ın *Musannef*’inde kaydedilmiştir. İsnadlar incelendiğinde Taberânî’nin, Abdürrezzâk tariki ile rivayeti naklettiği görülür.

⁴⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 10/86 (Muhakkikin dipnotu)

⁴⁰¹ Buhârî, “Salât”, 31, “Taksîru’s-Salât”, 7, “Megâzi”, 35; Müslim, “Salâtü’l-Misâfirîn”, 4; Ebû Dâvud, “Salât” 277; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 3; Dârimî, “Salât ve’t-Taharet”, 300.

⁴⁰² Ebû Hanîfe, *Müsned*, 276-277 (126).

⁴⁰³ Ebû Dâvud, “Salât”, 169.

Abdürrezzâk'ın Musannef'inde nakledilen rivayetin senedi şöyledir:

Ma'mer [b. Râşid] → Hammâd → Ebû Vâil → İbn Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).⁴⁰⁴

İlgili senedde “قَالَ: حَسِبْتُ أَنَّهُ عَنْ أَبِي وَائِلٍ، أَوْ عَنْ إِبْرَاهِيمَ، شَكَّ مَعْمَرٌ” anlatımıyla Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Hammâd b. Ebû Süleyman'ın İbrahim en-Nehaî'den mi, yoksa Ebû Vâil Şakîk b. Seleme'den (ö. 82/701) mi rivayet ettiği hususunda tam emin olamadığını ifade etmektedir. Buna istinaden Ma'mer'in şüpheye düştüğü notu ilave edilmiştir.

Ma'mer b. Râşid'in şüphesine dair husus incelendiğinde şayet Ebû Vâil senedde yer almadan, Hammâd'ın İbrahim'den, onun da Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet ettiği düşünülürse isnadda inkıta ortaya çıkar ki bu makbuldür.⁴⁰⁵ Çünkü İbrahim en-Nehaî'nin İbn Mes'ûd'dan (r.a) semâi maruf değildir.⁴⁰⁶ Öte yandan muhadramûndan⁴⁰⁷ olan Ebû Vâil'in, İbn Mes'ûd'dan hadis dinlediği sabittir.⁴⁰⁸ Dolayısıyla isnad zincirinin Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde de aktarıldığı üzere “Hammâd → İbrahim → Ebû Vâil → Abdullah b. Mes'ûd (r.a)” şeklinde olması gerektiği düşünülmektedir. Nitekim *Sahîh-i Buhârî*'de yer alan söz konusu rivayetin “...İbrahim → Alkame → İbn Mes'ûd (r.a)”⁴⁰⁹ tariki ile nakledilmesi de bunu doğrular niteliktedir. Bununla birlikte mütabi' rivayetlerin ayrıca *Sahîh-i Müslim* ve *Sünen-i Ebû Dâvud* gibi sahih kaynaklarda mervî olduğu da saptanmıştır.⁴¹⁰

2.2.13. Kûsûf Namazı

24- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: انْكَسَفَتِ الشَّمْسُ يَوْمَ مَاتَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَحَطَبَ فَقَالَ: “إِنَّ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ آيَاتَانِ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ، لَا يُنْكَسِفَانِ لِمَوْتِ أَحَدٍ وَلَا لِحَيَاتِهِ، فَإِذَا رَأَيْتُمْ

⁴⁰⁴ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 2/334 (3591); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/110 (10124).

⁴⁰⁵ Bk. “2.1.8. Ateşte Pişen Şeyleri Yemek Abdesti Gerektirmez”

⁴⁰⁶ Cemmâilî, *el-Kemâl*, 3/188; Zehebî, *Siyer*, 4/520-521.

⁴⁰⁷ “Cahiliyye dönemi veya İslam'ın zuhurundan sonra yaşamış olmasına rağmen müslüman olarak Hz. Peygamber'i (s.a.v) görememiş kimse.” Ayrıca bk. Mehmet Efendioğlu, “Muhadramûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/393-394.

⁴⁰⁸ Cemmâilî, *el-Kemâl*, 5/423; İbn Hacer, *Takribü't-Tehzîb*, 268.

⁴⁰⁹ Buhârî, “Amel fi's-salât” 2, 15.

⁴¹⁰ Müslim, “Mesâcid”, 7; Ebû Dâvud, “Salât” 169; İbn Mâce, “İkâmetu's-Salevât”, 59; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/28 (3563).

ذَلِكَ فَصَلُوا، وَاحْمَدُوا اللَّهَ وَكَبِّرُوهُ، وَسَبِّحُوهُ حَتَّى يَنْجَلِيَ: أَيُّهُمَا انْكَسَفَ، ثُمَّ نَزَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَصَلَّى
رَكَعَتَيْنِ“⁴¹¹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah'ın [b. Mes'ûd] şöyle dediği rivayet edildi: “Hz. Peygamber (s.a.v), oğlu İbrahim'in vefat ettiği günde güneş tutulunca, (yüksekçe bir yere veya minbere çıkarak etrafındakilere) şöyle seslendi: “Muhakkak ki güneş ve ay Allah'ın alametlerindedir. Her hangi bir kimsenin ölümü veya doğumu sebebiyle tutulmazlar. Bunu (tutulmayı) gördüğünüzde namaz kılınız, Allah'a hamd edip, O'nu (tekbirlerle) yüceltiniz. İkisinden (ay veya güneş) hangisi tutulmuşsa, ortaya çıkıncaya kadar Allah'ı tesbîh ediniz.” Sonra Rasûlullah (s.a.v) (minberden) indi ve iki rekât namaz kıldı.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

İbrahim, Hz. Peygamber'in (s.a.v) Mısırlı eşi Mâriye'den dünyaya gelen oğludur. İbrahim'in vefat ettiği gün tesadüfen güneş tutulunca, bir cahiliye dönemi alışkanlığı olarak insanlar, güneş ve ay tutulmasının ancak önemli bir kişinin ölümü veya doğumuna binaen gerçekleştiği düşüncesine sahip olduklarından, o günün güneş tutulmasını da İbrahim ile ilişkilendirdiler.⁴¹² Konu başlığında Rasûlullah'ın (s.a.v) Müslümanları uyarmasına ilişkin rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde tespit edilmiştir. Hammâd tariki ile benzer rivayet İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'inde bulunmaktadır. İlgili rivayetin senedi şu şekildedir:

Muhammed b. Abdullah b. Bezî' → Ebû Bahr Abdurrahman b. Osman el-Bekrâvî → Saîd b. Ebî Arûbe → Hammâd → İbrahim → Alkame → İbn Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).⁴¹³

Kaynaklarda Ebû Bahr Abdurrahman b. Osman el-Bekrâvî'nin (ö. 195/811) zayıf bir râvi olduğu ifade edilmiş,⁴¹⁴ buna binaen ilgili kaynağın muhakkiki Elbânî

⁴¹¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 279 (166).

⁴¹² Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/40-41.

⁴¹³ İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, 2/309 (1372).

⁴¹⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/264-265; Buhârî, *et-Târih*, 6/425; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/27; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 2/97; Nesâî, *ed-Du'afâ*, 66; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/483.

de bu isnadla rivayetin zayıf olduğuna hükmetmiştir.⁴¹⁵ Ancak şahid rivayetlerin başta Sahîhayn olmak üzere muteber kaynaklarda olduğu tahrîc edilmiştir.⁴¹⁶

2.2.14. Secde ve Rükûunda Çok Beklenen Namaz

25- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّهُ صَلَّى صَلَاةً فَخَفَّفَهَا، وَأَكْفَرَ الرُّكُوعَ وَالسُّجُودَ، فَلَمَّا انصَرَفَ، قَالَ لَهُ الرَّجُلُ: أَنْتَ صَاحِبُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتُصَلِّي هَذِهِ الصَّلَاةَ؟ فَقَالَ أَبُو ذَرٍّ: أَلَمْ أُتِمَّ الرُّكُوعَ وَالسُّجُودَ؟ قَالَ: بَلَى، قَالَ: فَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: “مَنْ سَجَدَ لِلَّهِ سَجْدَةً رَفَعَ بِهَا دَرَجَةً فِي الْجَنَّةِ»، فَأَخْبَيْتُ أَنْ تُؤْتَى دَرَجَاتٌ، أَوْ تُكْتَبَ لِي دَرَجَاتٌ،

وَفِي رِوَايَةٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ مَنْ حَدَّثَهُ: أَنَّهُ مَرَّ بِأَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ بِالرَّبِذَةِ، وَهُوَ يُصَلِّي صَلَاةً خَفِيفَةً، يُكْثِرُ فِيهَا الرُّكُوعَ وَالسُّجُودَ، فَلَمَّا سَلَّمَ أَبُو ذَرٍّ، قَالَ لَهُ الرَّجُلُ: تُصَلِّي هَذِهِ الصَّلَاةَ، وَقَدْ صَحِبْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ ! فَقَالَ أَبُو ذَرٍّ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: “مَنْ سَجَدَ لِلَّهِ سَجْدَةً رَفَعَهُ اللَّهُ تَعَالَى بِهَا دَرَجَةً فِي الْجَنَّةِ» فَلِذَلِكَ أَكْثِرُ فِيهَا السُّجُودَ⁴¹⁷

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Abdullah [b. Mes'ûd] → Ebû Zer (r.a) rükû ve secdesinde uzun kaldığı, ancak (diğer rükûnlarını) hafif tuttuğu (nafile) bir namaz kıldı. Nihayet namazı bitirince bir adam ona şöyle dedi: “Sen Rasûlullah’ın (s.a.v) ashâbindansın ve böyle namaz kılıyorsun (öyle mi?) deyince, Ebû Zer (r.a): “Rükû ve secdeleri tam yapmadım mı?” diye sordu. Adam: “Evet. (Tam yaptın)” dedi. Bunun üzerine Ebû Zer (r.a) Rasûlullah’tan (s.a.v) şöyle işittiğini söyledi: “*Kim Allah’a secde ederse, o secdesi sebebiyle cennette derecesi yükseltilir.*” Benim de derecelerimin yükselmesi veya bana dereceler yazılması çok hoşuma gidiyordu.

Başka bir rivayette İbrahim en-Nehaî, bir râviden şöyle rivayet etti: “Birisi Rabze (denilen yerde) Ebû Zer’e (r.a) uğradı. O esnada Ebû Zer (r.a) namazı biraz hızlıca kılıyorken, rükû ve secdelerini uzun yapıyordu. Ne zaman ki selam verdi, adam ona: “Sen Rasûlullah’ın (s.a.v) ashabından olduğun halde böyle mi namaz kılıyorsun?” dedi. Bunun üzerine Ebû Zer (r.a) Hz. Peygamber’den (s.a.v) şöyle

⁴¹⁵ İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, 2/309 (Muhakkikin dipnotu).

⁴¹⁶ Buhârî, “Küsûf”, 2; Müslim, “Küsûf”, 1; Ebû Dâvud, “Salât”, 261; Nesâî, “Küsûfu’l-Şems ve’l-Kamer, 1; İbn Mâce, “İkâmetu’s-Salavât”, 152.

⁴¹⁷ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 124-125 (81).

işittiğini söyledi: “Kim Allah’a secde ederse, Allah Teâlâ o secdesi sebebiyle onu bir derece yükseltir.” İşte bu sebeple namazda secdeleri uzun tutuyorum”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Namazın ta’dîl-i erkânı başta olmak üzere rükû ve secdelerine ihtimam gösterilmesinin tavsiye edildiği ilgili rivayet, Hammâd b. Ebû Süleyman tariki ile sadece Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde aktarılmaktadır. Rivayetin iki isnadla nakledildiği müşahede edilirken, ilkinde İbrahim en-Nehaî’nin Abdullah b. Mes’ûd’dan rivayet etmesi sebebiyle inkıta’ durumu göze çarpmaktadır. Çünkü İbrahim en-Nehaî’nin tâbîinden olduğu ittifakla kabul edilmesine rağmen, sahabeden hadis işitip işitmediği ihtilafıdır. Her ne kadar Kûfe’de, onun döneminde yaşamış olan ashâb-ı kirâmı görmesi muhtemelse de usûl kriterlerine göre hadis semâ ettiği tespit edilememektedir.⁴¹⁸ Ancak İbrahim en-Nehaî’nin Abdullah b. Mes’ûd’dan irsallerinin ulemâ tarafından tashih edildiği sabittir.⁴¹⁹

Diğer isnadda ise Nehaî’nin “عَنْ مَنْ حَدَّثَهُ” diyerek, ismini zikretmediği bir râviden hadisi tahammül ettiği görülür. Rivayet zincirinde ismi zikredilmeksizin belirsizlik ifadeleriyle yer verilen râviye “mübhem” denilirken, isnadında söz konusu râvinin bulunduğu hadise ise “mübhem hadis” denir.⁴²⁰ İbn Hacer’e göre mübhem râvinin kim olduğu açıklanmadıkça, belirsizlik sebebiyle hadis zayıftır ve kabul edilemez.⁴²¹ Ancak râvinin kim olduğu araştırılıp belirsizlikten kurtulunca zayıf olma durumu ortadan kalkacaktır.⁴²² Nitekim ilgili rivayette aktarılan ilk senedde Nehaî’nin Abdullah b. Mes’ûd’dan rivayet etmesi, sahâbe râvisinin Ebû Zer (r.a) olup, ilgili kaynakta hadisin aynı mefhuma sahip olarak art arda getirilmesi, ikinci senedde de mübhem râvinin Abdullah b. Mes’ûd olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. Ancak ilgili rivayete dair kaynaklarda kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Diğer taraftan Hanefî mezhebinde Nehaî’nin sadece sikalardan rivayet ettiği görüşünün hâkim olması sebebiyle söz konusu mübhemliğin hadisin

⁴¹⁸ Özen, “Nehaî”, 32/535-538; Zehebî, *Siyer*, 4/520-521.

⁴¹⁹ Bk. “2.1.8. Ateşte Pişen Şeyleri Yemek Abdesti Gerektirmez”

⁴²⁰ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni’s-salâh*, thk. Nurettin İtr (Suriye: Daru’l-Fikr, 1406/1986), 57; Suyûtî, *Tedrib*, 1/123; İbn Hacer, *Nüzhe*, 101; Kutluay, *Hadiste Sened Tenkidi*, 182.

⁴²¹ İbn Hacer, *Nüzhe*, 102.

⁴²² Kutluay, *Hadiste Sened Tenkidi*, 183.

sıhhatine zarar vermediği, bilakis ilgili isnadın sahih olduğu ifade edilebilir.⁴²³ Son olarak da sahih kaynaklarda rivayetin şahidleri tespit edilmiştir.⁴²⁴

2.2.15. Namazda Bismelenin Hafî Okunması

26- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَأَبُو بَكْرٍ، وَعُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا “لَا يَجْهَرُونَ بِبِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ”⁴²⁵

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → **Enes’in [b. Mâlik] (r.a)** şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Hz. Peygamber (s.a.v), Hz. Ebû Bekir (r.a) ve Hz. Ömer (r.a) (namazda) besmeleyi cehrî okumuyorlardı.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Namazın başlangıcında bismelenin cehrî okunmadığına dair Enes’ten (r.a) Hammâd b. Ebû Süleyman’ın naklettiği rivayet, Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde yer almaktadır. Hammâd’ın Enes b. Malik’ten semâının sabit olduğuna⁴²⁶ ilişkin ittifak halinde olan ulemaya karşın *Tevsîku’n-Nizâm* sahibi, konu edilen rivayetin mevsûl veya munkatî’ olabileceğini ifade etmektedir. Bununla beraber Hammâd’ın ittifakla tâbiînden olduğunu ve vefat eden son sahâbîlerden Enes’e (r.a) yetişmesinin mümkün olduğunu da eklemektedir.⁴²⁷ Öte yandan *Sahîh-i Müslim*’de Enes b. Malik’ten nakille ilgili rivayetin mütabi’i tahrîc edilmiştir.⁴²⁸

2.2.16. Kâbe’de Namaz

27- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: أَنَّ رَجُلًا سَأَلَهُ عَنْ صَلَاةِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْكَعْبَةِ يَوْمَ دَخَلَهَا فَقَالَ: “ صَلَّى فِي الْكَعْبَةِ أَرْبَعَ رَكَعَاتٍ، فَقَالَ لَهُ: أَرِنِي الْمَكَانَ الَّذِي صَلَّى فِيهِ، قَالَ: فَجَعَتْ مَعَهُ ابْنَتُهُ، ثُمَّ ذَهَبَ

⁴²³ Bk. “2.1.2. Mestler Üzerine Mesh Müddeti”

⁴²⁴ Müslim, “Salât”, 43; Tirmizî, “Salât”, 170; Nesâî, “Salât”, 80.

⁴²⁵ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 183 (100).

⁴²⁶ Zehebî, *Siyer*, 5/231; Mizzî, *Tehzîb*, 7/270; Cemmâîlî, *el-Kemâl*, 4/294; İbn Ebû'l-Vefa, *el-Cevâhir*, 1/226; Hacîlî, *Fıkhu Hammâd b. Ebû Süleyman*, 7-9; Aras, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, 17/484-486.

⁴²⁷ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 183.

⁴²⁸ Müslim, “Salât”, 13.

تَحْتَ الْأُسْطُوَانَةِ بِحِجَالِ الْجِدْعَةِ“، وَفِي رِوَايَةٍ: أَنَّ ابْنَ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: “ صَلَّى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْكَعْبَةِ أَرْبَعَ رَكَعَاتٍ قُلْتُ لَهُ: أَرْنِي الْمَكَانَ الَّذِي صَلَّى فِيهِ، فَبَعَثَ مَعَهُ ابْنَهُ، فَأَرَانِي الْأُسْطُوَانَةَ الْوُسْطَى تَحْتَ الْجِدْعَةِ“⁴²⁹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → Saîd b. Cübeyr → “İbn Ömer (r.a) Kâbe’ye girdiği gün, bir adam gelip Rasûlullah’ın (s.a.v) Kâbe’de içine girip orada kıldığı namaz hakkında sordu. İbn Ömer: “Hz. Peygamber (s.a.v) Kâbe’de dört rekât namaz kıldı” deyince adam, nerede kıldığını göstermesini istedi. Bunun üzerine İbn Ömer, (göstermesi için) oğlunu o adamla gönderdi. Sonra oğlu, hurma kütüğünün hizasında bulunan sütunun altına gitti.”

İbn Ömer’den nakledilen başka bir rivayete göre şöyle dedi: “Nebî (s.a.v) Kâbe’de dört rekât namaz kıldı.” Bilahare ben (Saîd b. Cübeyr), İbn Ömer’den Rasûlullah’ın (s.a.v) nerede kıldığını göstermesini istedim. Bunun üzerine İbn Ömer, (göstermesi için) oğlunu onunla birlikte gönderdi. Sonra oğlu bana, hurma kütüğünün altında bulunan orta sütunu gösterdi.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hz. Peygamber’in (s.a.v) Kâbe’de kıldığı namaza ilişkin rivayet Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde yer almaktadır. *Müsned* şârihlerinden Ali el-Kârî, Şeyhayn rivayetlerini kaynak göstererek⁴³⁰ Kâbe’ye İbn Ömer’in girmediğini, bilakis İbn Ömer’in, Kâbe’ye Hz. Peygamber’le (s.a.v) birlikte girenlerden Bilâl-i Habeşî’ye sorarak ilgili haberde yer alan bilgileri aktardığını zikretmektedir.⁴³¹ İsnadda bulunan Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) hakkında güvenilir râvilere nispetle kullanılan ta’dîl lafızlarından “ثِقَّةٌ” (güvenilirdir), “ثَبَّتَ” (sağlamdır),⁴³² terimlerinin kullanıldığı görülür.⁴³³ Netice itibariyle ilgili isnadın sahih olduğu ifade edilebilir.

2.2.17. Cenaze Namazında Tekbir Sayısı

⁴²⁹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 294 (183).

⁴³⁰ Buhârî, “Salât”, 96; Müslim, “Hac”, 68.

⁴³¹ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/79.

⁴³² Yücel, *Tenkit Terimleri*, 116.

⁴³³ İbn Hacer, *Takrîb*, 234; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/374-387.

28- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ غَيْرِ وَاحِدٍ، أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ جَمَعَ أَصْحَابَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَسَأَلَهُمْ عَنِ التَّكْبِيرِ، فَقَالَ لَهُمْ: انظُرُوا آخِرَ جَنَازَةِ كَبَّرَ عَلَيْهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَوَجَدُوهُ قَدْ كَبَّرَ أَرْبَعًا حَتَّى فُضِّنَ، قَالَ عُمَرُ: «فَكَبَّرُوا أَرْبَعًا»⁴³⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → **İbrahim** → “**Birçok Kimseden**” rivayet edildiğine göre Hz. Ömer (r.a) ashâb-ı kirâmı bir araya topladı. Onlara Rasûlullah’ın (s.a.v) cenaze namazında kaç tekbir aldığını sordu ve (bu konuda) araştırma yapmalarını istedi. Nihayetinde onlar, vefatında kadar Hz. Peygamber’in (s.a.v), cenaze namazlarında dört tekbir aldığını tespit ettiler. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a): “Siz de dört tekbir alın” dedi.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Cenaze namazında alınan tekbir adedine ilişkin rivayet, Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde “Salât” bahsinin “Cenaze Ahkâmı” isimli alt başlığında yer almaktadır. Rivayet zincirinde İbrahim en-Nehaî’nin, “عَنْ غَيْرِ وَاحِدٍ” denilerek birçok kimseden rivayet ettiği kaydedilmiştir. Ali el-Kârî ilgili rivayetin şerhinde bunların “tâbiünden birçok kimse” olduğunu zikrederken,⁴³⁵ *Tensîku’n-Nizâm* sahibi “birçok sika râvi” ifadesine yer vererek, isnadın sahîh olduğuna işaret etmiştir.⁴³⁶

2.2.18. Hz. Peygamber’in Rükû ve Secdede Yaptığı Dua

29- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَلِيدٍ قَالَ: نا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرِ الرَّقِيِّ قَالَ: نا عُبيدُ اللَّهِ بنُ عمرو، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَبِي أَنَيْسَةَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ أَبِي الصُّحَيْ، عَنْ مَسْرُوقٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ قَالَ: كَانَ نَبِيُّكُمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا كَانَ رَاكِعًا أَوْ سَاجِدًا قَالَ: «سُبْحَانَكَ وَيَحْمَدُكَ، أَسْتَغْفِرُكَ وَأَتُوبُ إِلَيْكَ»⁴³⁷

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ahmed b. Huleyd → **Abdullah b. Ca’fer er-Rikkî** → **Ubeydullah b. Amr**
ve Zeyd b. Ebî Üneyse → **Hammâd** → **Ebî’-d-Duhâ** [Müslim b. Sabîh el-

⁴³⁴ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 301 (190).

⁴³⁵ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/130. Ayrıca Nehaî’nin sika râvilerden rivayetine ilişkin bk. “2.1.2. Mestler Üzerine Mesh Müddeti.”

⁴³⁶ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 301.

⁴³⁷ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-ıvsat*, 1/124 (394).

Hemedânî] → **Mesrûk [el-Ecde' el-Hemedânî]** → **Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a)** şöyle dediği rivayet edildi: “Sizin Peygamberiniz (s.a.v) rükû ve secde ettiği zaman şöyle derdi: “*Sübhanek ve bihamdike (seni her türlü noksan sıfattan tenzih ederim ve sadece sana hamd ederim Ya Rabbi). Sana tövbe edip beni bağışlamayı istiyorum.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hz. Peygamber'in (s.a.v) rükû ve secdede yaptığı duaya ilişkin rivayet, Taberânî'nin *El-Mu'cemu'l-Evsat*'ında bulunmaktadır. Rivayetin metin ve sened itibariyle aynısı olan mükerrerleri ise *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de tahrîc edilmiştir.⁴³⁸ Şuayb Arnaûd'un sahih hükmünü verdiği hadis, ayrıca şahid rivayetlerinin başta *Sahîh-i Müslim* olmak üzere muteber kaynaklarda yer aldığı müşahede edilmiştir.⁴³⁹

2.2.19. Safların Sık Tutulması

30- فَأَخْبَرَنَا أَبُو الْفَضْلِ الْحَسَنُ بْنُ يَعْقُوبَ، ثنا يَحْيَى بْنُ أَبِي طَالِبٍ، ثنا عَبْدُ الْوَهَّابِ بْنُ عَطَاءٍ، ثنا سَعِيدُ بْنُ زُرَيْبٍ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ طَلْحَةَ الْهَمْدَانِيِّ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْسَجَةَ، عَنِ الْبَرَاءِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْتِينَا إِذَا أَقِيَمَتِ الصَّلَاةُ فَيَمْسَحُ عَوَاتِقَنَا وَيَقُولُ: “أَقِيمُوا صُفُوفَكُمْ، وَلَا تَتَخْتَلِفُوا فَتَخْتَلِفَ قُلُوبُكُمْ، وَلِيَلِيَّيْ مِنْكُمْ أَوْلُو الْأَخْلَامِ، وَالنُّهَى، وَرَبَّنَا الْقُرْآنَ بِأَصْوَاتِكُمْ إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى الصَّفِّ الْمُقَدَّمِ”⁴⁴⁰

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ebû'l-Fadl Hasan b. Yakub → **Yahya b. Ebû Tâlib** → **Abdü'l-Vehhâb b. Atâ** → **Saîd b. Zerbî** → **Hammâd** → **Talha el-Hemedânî** → **Abdurrahman b. Avsece** → **Berâ'nın [b. Âzib]** (r.a) şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Namaza duracağımızda Hz. Peygamber (s.a.v) gelirdi ve bizim omuzlarımıza dokunarak şöyle buyururdu: “*Saflarınızı sıkı tutun. Saflarınızın arasını açmayın ki, kalplerinizin de arası açılmasın. Sizden yaşı ilerlemiş akli başında kimseler benim arkamda saf tutsun. Seslerinizle Kur'ân'ı süsleyiniz. Muhakkak ki Allah Teâlâ ve melekleri ön safta olanlara salât ve selâm eder.*”

⁴³⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/155 (10302).

⁴³⁹ Müslim, “Salat”, 42; Ebû Dâvud, “Edep”, 32; Tirmizî, “Deavât”, 38; İbn Mâce, “İkâmetü's-Salavât”, 20.

⁴⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990), 1/756 (2113).

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Cemaatle namazda safların sıkı tutulmasının tavsiye edildiği rivayet, Hâkim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Müstedrek*'inde bulunmaktadır. Rivayet zincirinde yer alan Saîd b. Zerbî hakkında, münkeru'l-hadis ve zayıf bir râvi olduğu, ayrıca mevzu haberler naklettiğine yönelik bilgiler kaydedilmiştir.⁴⁴¹ Buna dayanarak söz konusu isnadla rivayetin zayıf olduğu düşünülmektedir. Öte yandan itibar araştırması neticesinde mütabî' ve şahid rivayetlerin *Kütüb-i Sitte*'de yer aldığı saptanmıştır.⁴⁴²

2.2.20. Seferde Namazı Kısaltmak

31- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّهُ أَتَى فَقِيلَ: صَلَّى عُثْمَانُ بِمَنَى أَرْبَعًا، فَقَالَ: إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ، “ صَلَّىتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَكْعَتَيْنِ، وَمَعَ أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ رَكْعَتَيْنِ، وَمَعَ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ رَكْعَتَيْنِ، ثُمَّ حَضَرَ الصَّلَاةَ مَعَ عُثْمَانَ، فَصَلَّى مَعَهُ أَرْبَعَ رَكْعَاتٍ، فَقِيلَ لَهُ: اسْتَرْجَعْتَ، قُلْتَ مَا قُلْتَ، ثُمَّ صَلَّىتُ أَرْبَعًا قَالَ: الْخِلَافَةُ، ثُمَّ قَالَ: وَكَانَ أَوَّلَ مَنْ أَتَمَّهَا أَرْبَعًا بِمَنَى ”⁴⁴³

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a) rivayet edildiğine göre ona, Hz. Osman'ın (r.a) Mina'da namazı (kasretmeden) dört rekât olarak kıldırıldığı söylendi. (Bunu duyan İbn Mes'ûd şaşırarak) “Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a (c.c) aidiz ve şüphesiz O'na döneceğiz”⁴⁴⁴ (mealindeki ayetle istirca' ederek) şöyle dedi: “Ben Rasûlullah (s.a.v) ile iki, Hz. Ebû Bekir (r.a) ile iki ve Hz. Ömer (r.a) ile de iki rekât olarak kıldım.” Bir müddet sonra Hz. Osman'ın (r.a) imamlık yaptığı bir namazı dört rekât kıldı. (İbn Mes'ûd'a): “Hani sana söylenenden dolayı istirca' etmiştin (ne oldu? Sonra da gidip dört rekât kıldın!)” dendi. Bunun üzerine İbn Mes'ûd (r.a): “Hilafet (bunu gerektirdi) deyip, (Hz. Osman (r.a)) Mina'da namazı dörde tamamlayan ilk kişi oldu” dedi.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

⁴⁴¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/24; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1/318; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/399-400.

⁴⁴² Buhârî, “Ezan”, 70; Müslim “Salât”, 28; Ebû Dâvud, “Salât”, 94; Tirmizî, “Salât”, 54; Nesâî, “İmâme”, 25; İbn Mâce, “İkâmetu's-Salavât”, 51.

⁴⁴³ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 257-259 (151).

⁴⁴⁴ Bakara 2/156.

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde, yolculukta namazın kısaltılıp iki rekât kılınacağına dair iki rivayet, "Seferde Namazın Kısaltılması" bahsinde peş peşe aynı sened ve aynı muhtevaya sahip metinle nakledilmiştir. Konu başlığında yer verilen 151 numaralı vecih, öncesinde ihtisar edilmiş olarak kaydedilen 150 numaralı rivayete tercih edilmiştir. Alkame b. Kays'ın (ö. 62/682) sika olduğu tespit edilmekle birlikte sikalardan oluşan isnadın sahih olduğu ortaya çıkmış olmaktadır. Söz konusu hadisin mütabi'leri *Muvatta* hariç *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarından yer almıştır. İmam Malik ise Hz. Âişe (r.anhâ) tarikiyle rivayetin şahidini eserine almıştır.⁴⁴⁵

2.2.21. Kadınların Sabah, Yatsı ve Bayram Namazlarına Katılmaları

32- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الشَّعْبِيِّ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَخَّصَ فِي الْخُرُوجِ لَصَلَاةِ الْغُدُوَّةِ وَالْعِشَاءِ لِلنِّسَاءِ» فَقَالَ رَجُلٌ: إِذَا يَتَخَذُونَهُ دَعَا، فَقَالَ ابْنُ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: أُخْبِرَكَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتَقُولُ هَذَا!

عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، مَنْ سَمِعَ، أُمَّ عَطِيَّةَ، تَقُولُ: «رُخِّصَ لِلنِّسَاءِ فِي الْخُرُوجِ إِلَى الْعِيدَيْنِ، حَتَّى لَقَدْ كَانَتِ الْبِكْرَانِ تَخْرُجَانِ فِي الثَّوْبِ الْوَاحِدِ، حَتَّى لَقَدْ كَانَتِ الْهَائِضُ تَخْرُجُ، فَتَجْلِسُ فِي غُرُصِ النَّاسِ يَدْعُونَ وَلَا يُصَلِّينَ»⁴⁴⁶

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Şa'bî [Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl] → İbn Ömer'den (r.a) rivayet edildiğine göre, "Hz. Peygamber (s.a.v) kadınların sabah ve yatsı namazlarında (cemaate) katılmalarına müsaade etti." (Dinleyenlerden) bir kimse: "O zaman insanlar bunda fesat güdebilirler" (demeye yeltendi de), İbn Ömer (r.a) (adama çıkışarak): "Ben sana, Rasûlullah'tan (s.a.v) haber veriyorum sen (bunu mu) söylüyorsun!" dedi.

Hammâd → İbrahim → "Ümmü Atıyye'den İşiten Kimse" → Ümmü Atıyye'nin (r.anhâ) şöyle söylediği rivayet edildi: "Kadınların bayram namazlarına gitmelerine müsaade edildi. Hatta gidenler arasında tek bir elbise giymiş iki genç kız

⁴⁴⁵ Buhârî, "Teksîru's-Salât", 2; Müslim "Salâtü'l-Müsâfirîn" 2; Ebû Dâvud "Menasik", 75; Tirmizî, "Hac", 52; Nesâî, "Teksîru's-Salât", 1; İbn Mâce, "Menasik", 28; Dârimî, "Menasik", 47; İmam Mâlik, "Kasru's-Salât", 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/430 (4426).

⁴⁴⁶ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 243-244 (135).

bile vardı. Bununla birlikte hayızlı kadınlar bile (bayram namazlarına) gider, insanlarla birlikte oturur, dua eder ama namaz kılmazlardı.”⁴⁴⁷

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Kadınların cemaate katılmalarına müsaade edildiğine dair konu başlığı altında yer verilen rivayetler, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde bulunmaktadır. Müşahede edildiği üzere ilgili hadisin sahâbe râvileri farklı olup, 135 numaralı rivayette İbn Ömer, 146 numaralı rivayette ise Ümmü Atıyye'dir. Hammâd b. Ebû Süleyman her iki rivayeti de İbrahim en-Nehaî vasıtasıyla nakletmiştir. Ancak 146 numaralı rivayette en-Nehaî'nin hadisi tahammül ettiği kişi mübhem olarak yer almış, sadece “مَنْ سَمِعَ أُمَّ عَطِيَّةَ” “Ümmü Atıyye'den İşiten Kimse” kaydına yer verilmiştir. Mübhemliğin ortadan kaldırılması amacıyla, mutâba'at ve şahidin tespit edilmesine ilişkin itibar değerlendirmesinden veya şerhlerde söz konusu râvinin kim olduğuna yönelik incelemelerden bir sonuç elde edilememiştir. Ancak Nehaî'nin sikalardan rivayet etmesi dikkate alınarak rivayetin sıhhatine hükmedilebilir.⁴⁴⁸ Sonuç olarak Taberânî'nin *El-Mu'cemu'l-Evsat*'ında zayıf olarak yer almasının dışında⁴⁴⁹ bu isnadla başka kaynaklarda hadise rastlanmasa da, rivayetin muttefekun aleyh olduğu tespit edilmiştir.⁴⁵⁰

2.2.22. Erkeğin Avreti

33- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “مَا بَيْنَ السُّرَّةِ إِلَى الرَّجْبَةِ عَوْرَةٌ”⁴⁵¹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Göbek ile diz arası avrettir.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Erkeğin örtmesi gereken yerlerini yani avret mahallini işaret eden rivayet Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde bulunmaktadır. İsnadının sahih olduğu müşahede edilmekle

⁴⁴⁷ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 255 (146).

⁴⁴⁸ Bk. “2.1.2. Mestler Üzerine Mesh Müddeti”

⁴⁴⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, 3/331 (3314).

⁴⁵⁰ Buhârî, “İdeyn”, 15; Müslim, “Salâtü'l-İdeyn”, 1.

⁴⁵¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 125-126 (82).

birlikte,⁴⁵² Abdullah b. Mes'ûd (r.a) tarafından nakledilen ilgili hadisi, Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669) tarihi ile Dârekutnî, Abdullah b. Ca'fer (ö. 85/704) kanalıyla Hâkim rivayet etmiştir.⁴⁵³

2.2.23. Vitir Namazında Okunan Sûreler

34- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ: «كَانَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُوتِرُ بِثَلَاثٍ، يَقْرَأُ فِي الْأُولَى: سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ

الْأَعْلَى، وَفِي الثَّانِيَةِ: بِقُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ، وَفِي الثَّالِثَةِ: بِقُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ.»

وَفِي رِوَايَةٍ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَقْرَأُ فِي الرَّكْعَةِ الْأُولَى مِنَ الْوُتْرِ: بِأَمِّ الْكِتَابِ وَسَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى، وَفِي

الثَّانِيَةِ: بِأَمِّ الْقُرْآنِ وَقُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ، وَفِي الثَّالِثَةِ: بِأَمِّ الْكِتَابِ وَقُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ.»

وَفِي رِوَايَةٍ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «كَانَ يُوتِرُ بِثَلَاثٍ»⁴⁵⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe'den (r.anhâ) rivayet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v) vitir namazını üç (rekât) olarak kıları. Birinci (rekâtta) A'lâ Sûresini, ikinci (rekâtta) Kâfirûn Sûresini, üçüncü (rekâtta) ise İhlas Sûresini okurdu.

Diğer bir rivayette ifade edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v) vitir namazının birinci rekâtında Ümmü'l-Kitâp (olan Fatiha Sûresi) ve A'lâ Sûresini, ikinci rekâtta Ümmü'l-Kur'ân ve Kâfirûn Sûresini, üçüncü rekâtta ise Ümmü'l-Kitâp ve İhlas Sûresini okurdu.

Başka bir rivayette yer aldığına göre Nebî (s.a.v), vitir namazını üç (rekât) olarak kıları.

b) Rivayetin Sened Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde konu edilen rivayet, Rasûlullah'ın (s.a.v) vitir namazında tilavet ettiği sûre-i celîlelere ve vitrin rekât sayısının üç olduğuna ilişkindir. Görüldüğü üzere *Müsned*'de üç hadis peş peşe kaydedilerek sadece ilkinin isnadı addedilmiştir.⁴⁵⁵ Ali el-Kârî diğer iki rivayetin de Ebû Hanîfe tarafından Hz.

⁴⁵² İlgili isnadın değerlendirilmesi ve sıhhat durumu hakkında bk. “2.1.8. Ateşte Pişen Şeyleri Yemek Abdesti Gerektirmez”

⁴⁵³ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/432 (890); Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/657 (6418).

⁴⁵⁴ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 271 (155).

⁴⁵⁵ İlgili senedin değerlendirilmesi ve sıhhat durumu hakkında bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

Âiše (r.anhâ) tarikiyle nakledildiğini ifade eder.⁴⁵⁶ Öte yandan söz konusu rivayetin mütabi' ve şahitlerinin *Sünen-i Erba'a'da* yer aldığı saptanmıştır. Hz. Âiše (r.anhâ) vechiyle mütabi'i, Tirmizî ve İbn Mâce'de bulunurken; Übey b. Kâ'b (ö. 33/654) kanalıyla şahidi, Ebû Dâvud ve Nesâî'de yer almaktadır.⁴⁵⁷ Nihayetinde Şuayb Arnaûd, rivayetin sahîh li-gayrihî derecesinde bulunduğunu kaydetmiştir.⁴⁵⁸

2.2.24. Namazdayken Okunacak Dualar

35- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ الْمَرْوَزِيُّ، ثنا أَبُو فَرْوَةَ يَزِيدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ يَزِيدِ بْنِ سِنَانَ الرَّهَاطِيُّ، حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ جَدِّي، عَنْ الْأَوْزَاعِيِّ، أَنَّ حَمَّادَ بْنَ أَبِي سُلَيْمَانَ، حَدَّثَهُ، أَنَّ الْحَسَنَ الْبَصْرِيَّ، حَدَّثَهُ، حَدَّثَنِي ابْنُ لِأَبِي ثَعْلَبَةَ الْخُسَيْبِيِّ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: بَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي إِذْ سَمِعَ رَجُلًا يَدْعُو: الْحَمْدُ لِلَّهِ حَمْدًا كَثِيرًا طَيِّبًا مُبَارَكًا فِيهِ كَمَا يَنْبَغِي لِكَرَمِ وَجْهِ رَبِّنَا، وَعَزَّ جَلَالِهِ. فَلَمَّا انْصَرَفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «أَيُّكُمْ الْقَائِلُ كَذَا وَكَذَا؟ لَقَدْ رَأَيْتُ اثْنَيْ عَشَرَ مَلَكًا يَبْتَدِرُونَهَا»، ثُمَّ شَخَّصَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَصَرَهُ، حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ قَالَ: «هِيَ لَكَ بِخَاتِمِهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمِثْلُهَا»⁴⁵⁹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Muhammed b. Ali el-Mervezî → Ebû Ferve Yezid b. Muhammed b. Yezid b. Sinan er-Ruhâvî → Babası [Muhammed b. Yezid b. Sinan b. Yezid] → Dedesi [Yezid b. Sinan b. Yezid] → Evzaî [Ebû Amr Abdurrahman b. Amr b. Yuhmid] Hammâd b. Ebû Süleyman → Hasan el-Basrî → İbn Ebî Sa'lebe el-Huşenî → Babası [Ebû Sa'lebe el-Huşenî'den] (r.a) rivayet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v) namaz kılıyorken ansızın bir adamın şöyle dua ettiğini işitti: “Rabbimiz Azze ve Celle'nin rızası ve keremi için layıkıyla Allah'a en çok, en güzel ve en çok ziyadeleşen hamd ile hamdolsun.” Akabinde Hz. Peygamber (s.a.v) namazı bitirince şöyle buyurdu: “Sizden hanginiz şöyle şöyle dua etti? Gerçekten ben (o duayı (yakalayıp arşa yükseltmek için) birbiriyle yarışan on iki melek gördüm.” Derken Rasûlullah (s.a.v) örtü ile gizlenen birine dikkatle baktı ve: “Bu kelimeler, mührüyle birlikte ve bir o kadar da (sevap bakımından) kıyamette senindir” dedi.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

⁴⁵⁶ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/49-50.

⁴⁵⁷ Tirmizî, “Vitr”, 9; İbn Mâce, “İkâmetü's-Salavât”, 115; Ebû Dâvud, “Salat”, 337; Nesâî, “Kıyâmu'l-Leyl”, 37.

⁴⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43/79 (Muhakkikin dipnotu).

⁴⁵⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 7/97 (6965).

Konu başlığında yer verilen rivayet, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Evsat*'ında tespit edilerek incelemeye tabi tutulmuştur. Rivayet zincirinde bulunan Ebû Ferve'nin (ö. 269/883) metrûk,⁴⁶⁰⁴⁶¹ dedesi Yezid b. Sinan b. Yezid'in (ö. 155/772) zayıf⁴⁶² olması hasebiyle, bu isnad ile rivayetin şiddetli zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte isnadda aynı aileden üç kişinin bulunması ve bunlardan dede ve torunun zayıf görülüp, baba Muhammed b. Yezid'in (ö. 220/835) makbul⁴⁶³ addedilmesi dikkat çekmektedir. Nihayetinde rivayetin şahitlerinin *Sahîh-i Müslim ve Sünen-i Erba'a*'da tahrîc edildiği saptanmıştır.⁴⁶⁴

2.2.25. Namazda Tatbîk Yapmak

36- حَدَّثَنَا دَاوُدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ صَالِحِ الْمُرُودِيِّ، وَأَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ الْقَاضِي الْحَمِصِيُّ، قَالَا: ثنا إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْحَجَّاجِ السَّامِيُّ، ثنا

حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ طَبَّقَ⁴⁶⁵

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Dâvud b. Muhammed b. Salih el-Merûzî ve Ahmed b. Ali el-Kâdî el-Hımsî → İbrahim b. Haccâc es-Sâmî → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a) rivayet edildiğine göre, “Hz. Peygamber (s.a.v) (namazda) tatbîk⁴⁶⁶ yapardı.”

b) Rivayetin Sened Açısında Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Bidayeti İslam'da tatbîk uygulamasının yapıldığının ve Abdullah b. Mes'ûd'un da buna şahid olduğunun aktarıldığı rivayet, Taberânî tarafından Hammâd kanalıyla *el-Mu'cemu'l-kebîr* ve *el-Mu'cemu'l-Evsat*'ta kaydedilmiştir. Söz konusu uygulamanın nesh olduğuna ilişkin hadisleri İmam Müslim “Tatbîk'in Neshi”

⁴⁶⁰ “Günlük hayatta yalancılıkla suçlanan râviye veya rivayetine, “terkedilmiştir” manasında metrûk denir. Bununla birlikte temel dini esaslar hususunda teferrüd eden râvinin rivayeti hakkında da kullanılmıştır. Böyle bir râvinin rivayeti hiçbir şekilde kabul edilemez.” İbn Hacer, *Nüzhe*, 91; Kutluay, *Hadiste Sened Tenkidi*, 153-155; Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 193; Yücel, *Tenkit Terimleri*, 54.

⁴⁶¹ Nesâî, *Du'afâ*, 111.

⁴⁶² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/266; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/452; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/152.

⁴⁶³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/74; Buhârî, *et-Târih*, 1/644; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/127; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/507.

⁴⁶⁴ Müslim, “Mesâcid”, 27; Ebû Dâvud, “Salât”, 121, 122; Tirmizî, “Deavât”, 126; Nesâî, “Salât”, 19; İbn Mâce, “Edep”, 55.

⁴⁶⁵ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/82 (No. 10020); a.mlf, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 1/30 (75).

⁴⁶⁶ “Namazda rükû yaparken ellerin uyluklar arasına alınıp birbirine kenetlenmesine ‘tatbîk’ denir. Bk. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 549.

isimli bâb başlığında ele alırken,⁴⁶⁷ Nevevî, cumhur ulemânın, rükûda ellerin dizler üzerine konmasının sünnet, tatbîk yapmanın mekruh olduğu kanaatinde olduğunu kaydetmiş, konu başlığında yer verilen rivayeti aktaran Abdullah b. Mes'ûd'un ise nesh haberinin kendisine ulaşmaması sebebiyle tatbîki sünnet gördüğünü zikretmiştir.⁴⁶⁸ Sonuç olarak hadisin sahih olduğu tespit edilmiş ve mütabi' rivayetin yine sahih isnadla Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde kaydedilmiştir.⁴⁶⁹

2.2.26. Cenaze Namazında Sağa ve Sola Selam Vermek

37- حَدَّثَنَا خَلْفُ بْنُ عَمْرٍو الْعُكْبَرِيُّ، وَأَبُو عَقِيلٍ أَنَسُ بْنُ سَلْمٍ الْخَوْلَانِيُّ، قَالَا: ثنا الْمُعَاذِيُّ بْنُ سُلَيْمَانَ، ثنا مُوسَى بْنُ أَعْيَنَ، عَنْ أَبِي عَبْدِ الرَّحِيمِ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَبِي أَنَسَةَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، وَالْأَسْوَدِ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ قَالَ: «خِلَالَ كَانِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْعَلُهُنَّ، تَرَكَهُنَّ النَّاسُ، إِحْدَاهُنَّ تَسْلِيمُ الْإِمَامِ فِي الْجَنَازَةِ مِثْلَ تَسْلِيمِهِ فِي الصَّلَاةِ»⁴⁷⁰

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Half b. Amr el-Ukberî ve Ebû Akîl Enes b. Selm el-Havlânî → Muâfâ b. Süleyman → Musa b. A'yân → Ebû Abdürrahim → Zeyd b. Üneyse → Hammâd → İbrahim → Alkame → Esved → Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a) şöyle dediği rivayet edildi: “(Üç) haslet vardı ki, Rasûlullah (s.a.v) onları mutlaka yapar ama insanlar yapmazdı. Onlardan bir tanesi, imamın namazlarda selam verdiği gibi cenaze namazında da aynı şekilde selam vermesidir.”

b) Rivayetin Sened ve Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebir*'inde yer verilen rivayet, ulemâ arasında ihtilafın söz konusu olduğu cenaze namazında selamın, hem sağa hem sola mı, yoksa tek tarafa mı verileceği hakkındadır. İncelenen metinden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber (s.a.v) cenaze namazında sair namazlarda olduğu gibi iki tarafa da selam veriyordu. Ancak varid olan muhtelif rivayetlere istinaden, mezhepler arasında farklı kaviller bulunmaktadır. Nitekim Şâfiî'nin kavli cedidine⁴⁷¹ ve Hanefi mezhebine

⁴⁶⁷ Müslim, “Mesâcid”, 5.

⁴⁶⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi sahihi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhya, 1379/1972), 5/15.

⁴⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/67 (3588); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/346 (815).

⁴⁷⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 10/82 (10022); Beyhakî, *es-Sünen*, 7/405-406 (7070).

⁴⁷¹ Nevevî, *Mecmû' şerhi'l-muhezzep* (b.y.: Daru'l-Fikir, t.y.), 5/239-240.

göre⁴⁷² cenaze namazında sağa ve sola selam verilirken, Maliki⁴⁷³ ve Hanbeli⁴⁷⁴ mezheplerine göre sadece sağ tarafa selam verilmektedir.⁴⁷⁵

Netice itibariyle incelenen rivayetin sahih olup, ricâlinin sikalardan meydana geldiği tespit edilmiştir.⁴⁷⁶ Ancak *Kütüb-i Tis*'a külliyatında mütabi' veya şahidine rastlanmamıştır.

2.2.27. Cuma Hutbesi Esnasında Konuşmanın Nehyedilmesi

38- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ، ثنا حَجَّاجُ بْنُ الْمِنْهَالِ، ثنا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، أنا حَمَّادُ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ، أَنَّهُ: سَأَلَ أَبِي بِنَ كَعْبٍ - وَنَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَخْطُبُ - عَنْ آيَةٍ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ فَأَعْرَضَ عَنْهُ، وَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ، فَلَمَّا فَضِيَ صَلَاتَهُ قَالَ: إِنَّكَ لَمْ تُجَمِّعْ، فَسَأَلَ ابْنُ مَسْعُودٍ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «صَدَقَ أَبِي»⁴⁷⁷

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ali b. Abdülaziz → Haccâc b. Minhâl → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → İbn Mes'ûd'un (r.a) naklettiğine göre, bir gün Rasûlullah (s.a.v) (cuma hutbesinde) Allah'ın Kitab'ından ayetlerle hutbe irad ediyorken, İbn Mes'ûd (r.a) Übey b. Kâ'b'a (r.a) bir âyet hakkında soru sordu. Ancak Übey ondan yüz çevirip ona cevap vermedi. Derken namaz bitti ve İbn Mes'ûd ona (kızgın bir halde): “Sen birleştirici değilsin” dedi ve Rasûlullah'a (s.a.v) (aralarında geçen hadiseyi) sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v): “Übey doğru yapmış” dedi.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Cuma günü imam hutbedeyken konuşmanın tasvip edilmediğine ilişkin rivayet, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde Hammâd vechiyle kaydedilmiştir. Elbânî, Taberânî'nin hocası Ali b. Abdülaziz (ö. 286/899) hariç isnadın, Müslim ricâlinde ve sika kimselerden müteşekkil olarak hasen hükmünde olduğunu ifade

⁴⁷² Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Merginânî, *el-Hidâye şerh-i bidâyetü'l-mübeddî me'a şerhi'l-allâmeti Abdi'l-Hay el-Leknevî* (Pakistan: İdâratü'l-Kur'ân ve Ulûmi'l-İslamiyye, 1417/1996), 2/145.

⁴⁷³ Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, *Şerhu'l-haraşî alâ muhtasar Halîl* (Beyrut: Daru'l-Fikir, 1317/1899), 2/119.

⁴⁷⁴ Ebü Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî, *el-Muğni*, thk. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru Âlimi'l-Kütüb, 1417/1997), 3/418-419.

⁴⁷⁵ Ayrıca bk. Nâsirüddîn el-Elbânî, *Ahkâmu'l-Cenâiz* (b.y.; Mektebetü'l-İslâmî, 1986), 1/127-128.

⁴⁷⁶ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Hüsamü'd-Dîn el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994), 3/34.

⁴⁷⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 9/308 (9541).

etmiştir. Bununla birlikte Abdullah b. Mes'ûd ile İbrahim en-Nehaî arasında inkıtânın itibara alınmayıp rivayetin sıhhatine zarar vermediğini, çünkü Nehaî'nin mürsellerinin ulemâ tarafından tashih edildiğini de eklemektedir.⁴⁷⁸ Öte yandan İbn Abdilber (ö. 463/1071), söz konusu rivayette Übey ile İbn Mes'ûd arasında geçtiği nakledilen hadisenin aslında Übey ile Ebû Zer el-Gıfârî arasında geçtiğine, nihayetinde ancak bu vecih ile hadisin muttasıl bir isnada sahip olabileceğine yer vermektedir.⁴⁷⁹

Son olarak şahid rivayetin, *Sünen-i İbn Mâce*'de kuvvetli bir isnada sahip olduğu notu düşünülerek tahrîc edildiği tespit edilmiştir.⁴⁸⁰

2.2.28. Tilavet Secdesi

39- حَدَّثَنَا الْعَزْزِيُّ قَالَ: ثنا أَبُو نُعَيْمٍ، عَنِ الْأَعْمَشِ، وَالْفَرَّايِئِيِّ، عَنِ سُفْيَانَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، ح. وَأَخْبَرَنَا أَبُو عُيَيْدٍ اللَّهُ حَمَّادُ بْنُ الْحَسَنِ قَالَ: قَالَ ثنا بَدَلُ بْنُ الْمُحَبَّرِ قَالَ: ثنا شُعْبَةُ قَالَ: حَدَّثَنِي سَلِيمَانُ، ح. وَحَدَّثَنَا الصَّغَانِيُّ قَالَ: ثنا سُرَيْجُ بْنُ يُونُسَ قَالَ: ثنا هُشَيْمٌ قَالَ: ثنا حُصَيْنٌ، وَالْمُعِيرَةُ، وَالْأَعْمَشُ، ح. وَحَدَّثَنَا أَبُو أُمَيَّةَ قَالَ: ثنا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ قَالَ: ثنا زُهَيْرٌ، عَنِ الْمُعِيرَةَ، ح. وَحَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ حَبِيبٍ قَالَ: ثنا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: ثنا هِشَامٌ، عَنِ حَمَّادِ، ح. وَحَدَّثَنَا ابْنُ عَوْفٍ، ثنا آدَمُ ح. وَحَدَّثَنَا الصَّغَانِيُّ قَالَ: ثنا أَبُو النَّضْرِ قَالَ: ثنا شُعْبَةُ، عَنِ حَمَّادِ ح. وَحَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ، وَرَأَى أَبِي نُعَيْمٍ قَالَ: ثنا أَبُو نُعَيْمٍ قَالَ: ثنا شَيْبَانُ كُلُّهُمْ، عَنِ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ، عَنِ أَبِي سَلَمَةَ قَالَ: رَأَيْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ “يَسْجُدُ فِي إِذَا السَّمَاءُ انْشَقَّتْ فَقُلْتُ: أَرَأَيْتَ سَجَدَتْ فِيهَا يَا أَبَا هُرَيْرَةَ، فَقَالَ: لَوْ لَمْ أَرَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَجَدَ فِيهَا لَمْ أَسْجُدْ”⁴⁸¹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

el-Gazzî → Ebû Nuaym → A'meş ve Firyâbî → Süfyân → A'meş (ح) Ebû Ubeydullah Hammâd b. Hasan → Bedel b. el-Muhabber → Şu'be → Süleyman (ح) es-Saganî → Süreyc b. Yunus → Huşeym → Husayn, Mugîre ve A'meş (ح) Ebû Ümeyye → Ahmed b. Yunus → Züheyr → Mugîre (ح) Yunus b. Habîb → Ebû Dâvud → Hişâm [b. Ebî Abdullah ed-Destüvâî] → Hammâd (ح) İbn Avf → Adem (ح) es-Saganî → Ebû'n-Nadr → Şu'be [b. Haccâc] → Hammâd (ح) Ebû Sâlih → Verrâk Ebû Nuaym → Ebû Nuaym → Şeybân → Yahya b. Kesir →

⁴⁷⁸ Elbânî, *Silsile*, 5/316-317. Ayrıca bk. “2.1.8. Ateşte Pişen Şeyleri Yemek Abdesti Gerektirmez”

⁴⁷⁹ İbn Abdülber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvataa' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Beşar Avvâd vd. (Londra: Müessesetü'l-Fürkân, 1439/2017), 11/638.

⁴⁸⁰ İbn Mâce, “İkâmetu's-Salavât”, 86.

⁴⁸¹ İsferyânî, *Müstahrec*, 1/543 (2031).

Ebû Seleme'nin şöyle dediği rivayet edildi: “Ben, Ebû Hureyre'nin (r.a) İnşikâk Suresini okuduğunu ve secde ettiğini görünce (şaşıarak): “Senin (bu surede) secde ettiğini görüyorum Ey Ebû Hureyre!” dedim. Bunun üzerine Ebû Hureyre dedi ki: “Şayet Rasûlullah'ın (s.a.v) bu sureyi (okuyunca) secde ettiğini görmeseydim ben de etmezdim.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Konu başlığı altında bulunan rivayet İsferyânî'nin *Müstahrec*'inde yer almakta ve tahvil (ح) işaretleriyle birbirlerinden ayrılan toplamda on bir sened ihtiva etmektedir. Söz konusu senedlerde, Hammâd b. Ebû Süleyman'dan Hişâm b. Ebî Abdullah (ö. 152/769) ve Şu'be b. Haccâc (ö. 160/777) rivayet ederek birbirlerine tam mutâba'atta bulunmuşlardır. Hammâd'ın ise Yahya b. Ebî Kesir'den (ö. 129/747) nakilde bulunduğu müşahede edilmektedir. Diğer taraftan hadisin sahih olduğu ve *Kütüb-i Sitte* rivayeti olduğunu saptanmıştır.⁴⁸²

2.3. Zekât Bahsi

İslam'ın temel beş şartından olan zekât, sözlükte “malın tezkiyesi, arınma, nema, kazanç gibi manalara” gelmektedir.⁴⁸³ İstilâhî olarak nisap miktarı mala ulaşan kimsenin, malının belirli miktarını, belirli bir zaman sonra ihtiyaç sahibi kimselere vermesine denir. Farz oluşu Kitap ve Sünnet ile sabit olup, inkârı küfrü, terki günahı gerektirir.⁴⁸⁴ Nihayetinde söz konusu başlıkta zekât bahislerine müteallik Hammâd rivayetleri irdelenecektir.

2.3.1. Ziyet Eşyalarının Zekâtı

40- وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ الصَّوَّافِ ، ثنا حَامِدُ بْنُ شُعَيْبٍ ، ثنا سُرَيْجٌ ، ثنا عَلِيُّ بْنُ نَابِتٍ ، عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي أَنْبَسَةَ ، عَنْ حَمَّادٍ ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ ، عَنْ عَلْقَمَةَ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ ، قَالَ : قُلْتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ لِامْرَأَتِي خَلِيًّا مِنْ عَشْرِينَ مِثْقَالًا ، قَالَ : «فَأَدِّي زَكَاةَهُ نِصْفَ مِثْقَالٍ»⁴⁸⁵

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

⁴⁸² Buhârî, “Sücûdu’-Kur’ân”, 7; Müslim “Mesâcid”, 20; Ebû Dâvud, “Salât”, 329; Tirmizî, “Sefer”, 50; Nesâî, “Sıfetü’s-Salât”, 51; İbn Mâce, “İkâmetü’s-Salavât”, 72.

⁴⁸³ İbn Manzûr, “zke”, 14/358; Cevherî, “zke”, 6/2368.

⁴⁸⁴ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 618; Mehmet Erkal, “Zekât”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/207-209.

⁴⁸⁵ Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/503 (1962).

Muhammed b. Ahmed b. el-Hasen es-Savvâf → Hâmid b. Şuayp → Süreyç → Ali b. Sâbit → Yahya b. Ebî Üneyse → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a) şöyle rivayet edildi: Rasûlullah'a (s.a.v) karımın yirmi miskal olan ziynet eşyalarının (zekâtını) sorunca şöyle buyurdu: “*Onların zekâtını yarım miskal olarak versin.*”

b) Rivayetın İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Kadınların süs/takı eşyalarının zekâtına dair varid olan rivayet Dârekutnî'nin *Sünen*'inde bulunmaktadır. İsnad zincirinde bulunan Yahya b. Ebî Üneyse'nin (ö. 146/764) metrûk olduğu, çokça yanıldığı ve hadisin merfû değil, mevkûf olduğu kaydedilmiştir.⁴⁸⁶ Şiddetli zayıf olan rivayet başka kaynaklarda tespit edilememiştir.

2.3.2. Sadakanın Hediyeye Dönüşmesi

41- عَنْ حَمَادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: تُصَدَّقَ عَلَيَّ بِرَبْرَةٍ بِلَحْمٍ، فَرَأَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «هُوَ لَهَا صَدَقَةٌ، وَلَنَا هَدِيَّةٌ»⁴⁸⁷

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe'den (r.anhâ) şöyle nakledildi: “Berîre'ye bir parça et tasadduk edilmişti de, bunu gören Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “*O (et), Berîre için sadaka, bizim için ise hediyedir.*”

b) Rivayetın İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Sadakanın Başka Kimseler için Hediyeye Dönüşmesi” başlığında yer alan söz konusu hadis, Sahîhayn'da mufassal şekilde ele alınmıştır. Ayrıca Ebû Dâvud ve Nesâî'nin *Sünen*'lerinde de tahrîc edilmiştir. Bir gün Rasûlullah (s.a.v) eve girince tencerenin içinde et piştiğini gördü. Ancak kendisine yemesi için sadece bir parça ekmek getirildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v) ete ne olduğunu sorunca O'na, o etin Hz. Âişe'nin (r.anhâ) Berîre isimli azatlı kölesine sadaka olarak verildiği ve Muhammed (s.a.v) ailesinin sadaka yemesinin haram olması sebebiyle kendisine ikram edilmediği ifade edildi. İşte bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v) da, sadakanın başka bir kimseye sunulması

⁴⁸⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/110; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/129; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 3/191; Nesâî, *ed-Du'fâ*, 109; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/3.

⁴⁸⁷ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 313 (200).

durumunda artık onun hediyeye dönüştüğünü zikretti.⁴⁸⁸ Netice itibariyle rivayetin ricalinin sikalardan oluşmasına mukabil, ilgili sened tashîh edilmiştir.⁴⁸⁹

2.3.3. Kadının Fakir Kocasına ve Kardeşinin Oğluna Zekâtı

42- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ ، نا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ مُقَاتِلِ الرَّازِيِّ ، ثنا مُحَمَّدُ بْنُ الْأَزْهَرِ ، ثنا قَبِيصَةُ ، عَنْ سُفْيَانَ ، عَنْ حَمَّادٍ ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ ، عَنْ عَلْقَمَةَ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّ امْرَأَةً أَتَتْ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، فَقَالَتْ: إِنَّ لِي حُلِيًّا وَإِنَّ زَوْجِي خَفِيفُ ذَاتِ الْيَدِ ، وَأَنَّ لِي بَنِي أَخٍ أَفِيحْزِي عَنِّي أَنْ أَجْعَلَ زَكَاةَ الْحُلِيِّ فِيهِمْ؟ ، قَالَ: «نَعَمْ» هَذَا وَهُمْ وَالصَّوَابُ عَنْ إِبْرَاهِيمَ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ هَذَا مُرْسَلٌ مُؤَفَّفٌ⁴⁹⁰

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ahmed b. Muhammed b. Sa'd → **Ahmed b. Muhammed b. Mükâtil er-Râzî** → **Muhammed b. Ezher** → **Kabîsa** → **Süfyân [es-Sevrî]** → **Hammâd** → **İbrahim** → **Alkame** → **Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a)** rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber'e (s.a.v) bir kadın gelerek dedi ki: “Benim (zekâta tabi) süs/taki eşyalarım var. Kocam ise fakirdir. Ayrıca bir de yeğenim var. Acaba bu eşyalarımın zekâtını onlara versem geçerli olur mu?” Rasûlullah (s.a.v) “*Evet (olur)*” buyurdu.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Dârekutnî'nin, vehm olduğuna ve Nehaî'nin Abdullah'tan mürsel ve mevkûf rivayetinin isabetli olduğuna işaret ettiği, kadının yakın akrabasına hatta kocasına zekâtını verebileceğinin ele alındığı söz konusu hadis, *Sünen-i Dârekutnî*'de kaydedilmiştir. Zabt kusurlarından biri olan vehm, râvinin mürsel ve munkatı rivayeti muttasıl, mevkûf olanı merfû veya merfû olan rivayeti mevkûf olarak rivayet etmesinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu zedeleyici kusur sebebiyle, rivayetin sıhhat şartlarından olan muallel olmama durumunun ihlal edildiği görülür.⁴⁹¹ Buna dayanarak söz konusu isnadla rivayetin zayıf olduğu düşüncesi hâsıl olmuştur. Nitekim Dârekutnî ilgili rivayeti muttasıl ve mevkûf olarak da kaydederek sahih olan isnadı göstermiştir.⁴⁹²

⁴⁸⁸ Buhârî, “Nikâh”, 19; Müslim, “Zekât”, 52; Ebû Dâvud, “Zekat”, 30; Nesâî, “Zekat”, 99.

⁴⁸⁹ İlgili senedin değerlendirilmesi için bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

⁴⁹⁰ Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/501 (1958).

⁴⁹¹ Kutluay, *Hadiste Sened Tenkidi*, 198.

⁴⁹² Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/501 (1959).

Hadise dair itibar araştırması neticesinde, şevahid rivayetlerin Şeyhayn tarafından tahrîc edildiği tespit edilmiştir.⁴⁹³

2.4. Menâsik (Hac) Bahsi

Hz. Peygamber'in (s.a.v) ifadesiyle hac, İslam'ın üzerine bina edildiği beş temel esastan biridir.⁴⁹⁴ Önemine binaen hadis külliyyatında da geniş yer tutan hac bahislerinde, Hammâd b. Ebû Süleyman'a ait rivayetler tespit edilerek bu başlık altında incelenecektir.

2.4.1. İhrama Girerken Koku Sürünmek

43- قَالَ: حَدَّثَنَا عَفَّانُ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، قَالَ: أَخْبَرَنَا حَمَّادٌ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: "كَأَنِّي أَنْظُرُ

إِلَى وَبِصِ الطَّبِّبِ فِي مَفْرَقِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، بَعْدَ أَيَّامٍ وَهُوَ مُحْرِمٌ"⁴⁹⁵

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Affân → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Aîşe'den (r.anhâ), demiştir ki: "*Rasûlullah (s.a.v) ihramlı olduğu halde, (O'nun) saç ayırımındaki misk pırlıltısını hâlâ görür gibiyim.*"

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Söz konusu Hammâd b. Ebû Süleyman rivayeti, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde toplam altı yerde tahrîc edilmiş, bunlardan 24934 numarada yer alan rivayet konu başlığı olarak değerlendirilmiştir. *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarında Hammâd kanalıyla yer almamakla birlikte, İbn Huzeyme'nin *Sahih*'i ve Ebû Avâne el-İsferâyînî'nin (ö. 316/929) *Müstahrec*'inde mervî olduğu saptanmıştır. *Müsned*'de metin itibariyle farklılık bulunmayan, ancak râvi zincirinde değişikliğin kaydedildiği senedler şöyledir:

Ravh [b. Ubâde] → Şu'be [b. Haccâc] → Hakem [b. Uteybe] → Hammâd → Mansûr [b. Mu'temir] → Süleyman [b. Mihrân el-A'meş] → İbrahim [en-Nehaî] → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁴⁹⁶

⁴⁹³ Buhârî, "Zekât", 47; Müslim, "Zekât", 14.

⁴⁹⁴ Buhârî, "İman", 2; Müslim, "İman", 5.

⁴⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/412 (24934), 42/339 (25522), 42/511 (25775).

⁴⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43/191 (26080);

Abdü'l-Vehhâb [b. Atâ el-Haffâf] → Hişam [ed-Destüvâî] → Hammâd → İbrahim → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁴⁹⁷

Sahihi-i İbn Huzeyme ve *Müstahrec-i Ebû Avâne*'de yer alan rivayetin senedi şu şekildedir:

Hasen b. Muhammed ez-Za'ferânî → Ravh → Şu'be → Hakem, Hammâd, Mansûr ve Süleyman → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁴⁹⁸

Görüldüğü üzere rivayetlerin isnadlarında ilk üç tabakadaki râviler ortaktır. *Sahihi İbn Huzeyme*'de yer alan senedde İbrahim en-Nehâî'den Hakem, Hammâd, Mansûr ve Süleyman her biri ayrı ayrı rivayet ederken, *Müsned*'de “Hakem → Hammâd → Mansûr → Süleyman → İbrahim” tarikiyle rivayetin aktarılması dikkat çekmektedir. Ayrıca 25522 numaralı *Müsned* rivayetinde Hammâd b. Seleme'nin Hammâd'dan an'ane⁴⁹⁹ ile rivayeti söz konusu iken, 24934 numarada (عَنْ) lafzının yerini, usûl eserlerinde ikinci mertebede yer alıp, hadisin çoğunlukla kıraat yoluyla alındığına delalet eden “bize haber verdi” anlamında (أَخْبَرَنَا) sîgasının⁵⁰⁰ aldığı müşahede edilmektedir.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sihat Durumu

Müsned'de kaydedilen 24934, 25522 ve 25775 numaralı rivayet metinlerinde bulunan “بَعْدَ أَيَّامٍ” ifadesi diğer kaynaklarda yer almamaktadır. Buna mukabil Şuayb Arnaûd da bu ifadenin dışında rivayetin sahih olduğunu kaydetmiş, Hammâd ve Abdü'l-Vehhâb (ö. 204/819-20) dışındaki râvilerin sika ve Şeyhayn'in ricalinden olduklarını ifade etmiştir.⁵⁰¹

2.4.2. Binek Üzerinde Tavaf

⁴⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/436 (24966); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/342 (25527).

⁴⁹⁸ İbn Huzeyme, *es-Sahih*, 4/157 (2587); Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî, *Müstahrec*, thk. Eymen b. Arif ed-Dimeşkî (Beyrut: Daru'l-Marife, 1998), 2/418 (No:3664).

⁴⁹⁹ “Hadisi an edâ' sîgasıyla rivayet etmek.” Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 27.

⁵⁰⁰ İbn Hacer, *Nüzhe* 123; Mahmud Tahhan, *Teysîru mustalâhi'l-hadîs* (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2011), 198; Yücel, *Hadis Usûlü*, 83.

⁵⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/436 (Muhakkikin dipnotu).

44- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: «طَافَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْبَيْتِ، وَهُوَ شَاكٌّ عَلَى رَاحِلَتِهِ يَسْتَلِمُ الْأَرْكَانَ»، وَفِي رِوَايَةٍ، قَالَ: «طَافَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ، وَهُوَ شَاكٌّ عَلَى رَاحِلَتِهِ»⁵⁰²

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → **Saîd b. Cübeyr** → **İbn Abbas'ın (r.a)** şöyle dediği rivayet edildi: “Hz. Peygamber (s.a.v) hastayken bineği üzerinde Kâbe’yi tavaf etti ve (Hacer-i Esved’in bulunduğu) rüknü selamladı. Başka bir rivayette ise şöyle denildi: “Nebî (s.a.v) bineği üzerinde hasta olduğu halde Safa ve Merve arasını tavaf etti.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Rasûlullah’ın (s.a.v) hasta olması hasebiyle deve üzerinde Kâbe’yi tavaf etmesi ve Safa ile Merve arasında sa’y yapmasına ilişkin rivayet, Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde yer almaktadır. Benzer rivayetler Abdürrezzâk’ın ve İbn Ebî Şeybe’nin *Müsnef*’lerinde “Hac” veya diğer isimlendirmeye “Menâsik” bahislerinde saptanmıştır. İlgili rivayetlerin isnadlarında, değinilmesi gereken hususlardan önce râvi zincirini ortaya koymak yerinde olacaktır.

Abdürrezzâk’ın *Müsnef*’inde mevcut olan rivayetin senedi şöyledir:

Hammâd → Saîd b. Cübeyr → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁰³

İbn Ebî Şeybe’nin *Müsnef*’inde kaydedilen tarik şu şekildedir:

Ebû Bekir → Veki’ [b. Cerrâh] → Süfyân [es-Sevrî] → Hammâd → Saîd b. Cübeyr → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁰⁴

Müsned’in isnadında görüldüğü üzere üçüncü tabakada Hammâd b. Ebû Süleyman yer almaktayken, rivayetin sahâbe râvisi İbn Abbas’tır (r.a). Ancak *Müsnef*’te, Abdürrezzâk’ın hocasından itibaren bir veya daha çok râvi zikredilmeyip ta’lik yapılması sebebiyle hadis, muallak;⁵⁰⁵ râcih olan görüşe göre

⁵⁰² Ebû Hanîfe, *Müsned*, 346-347 (243).

⁵⁰³ Abdürrezzâk, *el-Müsnef*, 5/41 (8927).

⁵⁰⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Müsnef*, 3/270 (13143).

⁵⁰⁵ Yücel, *Hadis Usûlü*, 75; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 201.

hicrî 45 yılında doğup tâbiînden olan Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713)⁵⁰⁶ ile Rasûlullah (s.a.v) arasında vasıta olan sahâbe râvisinin düşmesi sebebiyle de hadis, mürsel kapsamında değerlendirilebilir. Diğer taraftan İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde de sahâbe râvisinin düşmesi sebebiyle irsâl söz konusudur. Nihayetinde her iki *Musannef*'te de nakledilen ilgili isnadlarla hadis zayıftır. Ancak *Müsned* senedinin ricalinin sikalardan oluşup sahih olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁷

Öte yandan rivayetin itibar araştırması neticesinde başta Sahîhayn'da olmak üzere şahit ve mütabi'leri *Kütüb-i Sitte*'de tahrîc edilmiştir.⁵⁰⁸

2.4.3. Mina'ya Erkenden Gitmek

45- حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ أَبِي الطَّاهِرِ بْنِ السَّرْحِ الْمِصْرِيُّ، ثنا يُونُسُ بْنُ عَدِيٍّ، ثنا عَبْدُ الرَّحِيمِ بْنُ سُلَيْمَانَ، عَنِ الثُّعْمَانَ بْنِ ثَابِتِ أَبِي حَنِيفَةَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: بَعَثَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: بِضَعْفَةِ أَهْلِهِ لَيْلًا إِلَى جَمْعٍ، وَقَالَ لَهُمْ: «لَا تَرْمُوا الْجَمْرَةَ حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ»⁵⁰⁹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Amr b. Ebî't-Tâhir b. es-Serh el-Mısrî → Yusuf b. Adî → Abdurrahîm b. Süleyman → Nûman b. Sâbit Ebî Hanîfe → Hammâd → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbas'm (r.a) şöyle dediği nakledildi: “Rasûlullah (s.a.v) (Müzdelife gecesi) ehlinden güçsüz olan (kadın ve çocukları), gece vakti Mina'ya (önden) gönderdi. Akabinde de şöyle dedi: “*Güneş doğuncaya kadar Cemre'ye taş atmayın.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hz. Peygamber (s.a.v) bayram akşamı Müzdelife'de iken kadın ve çocuklardan kalabalığa katlanamayacak güçsüz kimselere, sabah ağarmadan Mina'ya gidip sabah namazını kıldıktan sonra, insanlar Akabe'ye yığılmadan rahatça cemreleri taşlamaları için izin vererek onları önden göndermesine ilişkin⁵¹⁰ rivayet, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde yer almaktadır. Ayrıca Hammâd tariki ile

⁵⁰⁶ Mehmet Efendioğlu, “Saîd b. Cübeyr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008),

⁵⁰⁷ Saîd b. Cübeyr'in cerh-ta'dîl durumu için bk. “2.2.16. Kâbe'de Namaz”

⁵⁰⁸ Buhârî, “Hac”, 58; Müslim “Hac” 42; Ebû Dâvud “Menasik”, 47; Tirmizî, “Hac”, 40; Nesâî, “Hac”, 160; İbn Mâce, “Menasik”, 28; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/25 (2118).

⁵⁰⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 12/34 (12390).

⁵¹⁰ Yeniçel - Kayapınar, *Sünen-i Ebu Davud Tercüme ve Şerhi*, 7/351-352.

benzer rivayet *El-Mu'cemu'l-Evsat*'ta ve Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde kaydedilmiştir ki senedi şöyledir:

Hammâd → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbas → Rasûlullah (s.a.v).⁵¹¹

el-Mu'cemu'l-Evsat'ta rivayet edilen sened şu şekildedir:

Ya'kûb [b. İshak el-Mervezî] → Babasından [İshak b. Ebî İsrâîl el-Mervezî] → Muhammed b. Câbir → Hammâd → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbas → Rasûlullah (s.a.v).⁵¹²

Görüldüğü üzere Hammâd b. Ebû Süleyman Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiş, ondan da talebesi Ebû Hanîfe ve Muhammed b. Câbir nakilde bulunmuştur. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'den Abdurrahîm b. Süleyman (ö. 187/803) dışında rivayet eden olmaması; Muhammed b. Câbir'den de İshak b. Ebî İsrâîl (ö. 241/856) dışında nakilde bulunan olmaması hasebiyle rivayetlerinde teferrüd ettikleri ifade edilmiştir.⁵¹³ Öte yandan Câbir'in zayıf bir râvi olduğuna daha önce değinilmişti.⁵¹⁴ Dolayısıyla *El-Mu'cemu'l-Evsat*'ta buluna rivayetin, Câbir sebebiyle söz konusu isnadla zayıf olduğu söylenilebilir. Ancak İbn Abbas (r.a) tariki ile rivayet Ebû Dâvud, Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel gibi muteber kaynaklarda sahih olarak tespit edilmiştir.⁵¹⁵

2.4.4. Hacc-ı Kıran

46- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الضَّمِّيِّ بْنِ مَعْبُدٍ، قَالَ: أَقْبَلْتُ مِنَ الْجَزِيرَةِ حَاجًّا، فَمَرَرْتُ بِسَلْمَانَ بْنِ رَبِيعَةَ، وَزَيْدِ بْنِ صُوحَانَ، وَهُمَا شَيْخَانِ بِالْعَدْيِيَّةِ، فَسَمِعَانِي أَقُولُ: “ لَبَّيْكَ بِعُمْرَةٍ وَحَجَّةٍ، فَقَالَ أَحَدُهُمَا: هَذَا الشَّخْصُ أَضَلُّ مِنْ بَعِيرِهِ، وَقَالَ الْآخَرُ: هَذَا أَضَلُّ مِنْ كَذَا وَكَذَا، قَالَ: فَمَضَيْتُ حَتَّى إِذَا قَضَيْتُ نُسُكِي مَرَرْتُ بِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عُمَرَ، فَأَخْبَرْتُهُ: كُنْتُ رَجُلًا بَعِيدَ الشُّقَّةِ، قَاصِي الدَّارِ أَدِنَ اللَّهُ تَعَالَى فِي هَذَا الْوَجْهِ، فَأَحْبَبْتُ أَنْ أَجْمَعَ عُمْرَةً إِلَى حَجَّةٍ، فَأَهْلَلْتُ بِهِمَا جَمِيعًا، وَلَمْ أَنْسَ، فَمَرَرْتُ بِسَلْمَانَ بْنِ رَبِيعَةَ، وَزَيْدِ بْنِ صُوحَانَ، فَسَمِعَانِي أَقُولُ: لَبَّيْكَ بِعُمْرَةٍ وَحَجَّةٍ مَعًا، فَقَالَ أَحَدُهُمَا: هَذَا أَضَلُّ مِنْ بَعِيرِهِ، وَقَالَ الْآخَرُ: هَذَا أَضَلُّ كَذَا

⁵¹¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 352 (249).

⁵¹² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 9/178 (9468).

⁵¹³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 9/178 (Muhakkikin dipnotu).

⁵¹⁴ Ayrıca bk. “2.2.6. Namazda İftitah Tekbiri Dışında Elleri Kaldırmamak”.

⁵¹⁵ Ebû Dâvud, “Menâsik”, 38; Tirmizî, “Hac”, 58; Nesâî, “Menâsik”, 222; İbn Mâce, “Menâsik”, 62; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/504 (2082).

وَكَذَا، قَالَ عُمَرُ: ثُمَّ مَاذَا؟ قَالَ: مَضَيْتُ، فَطُفْتُ طَوَافًا لِعُمْرَتِي، وَسَعَيْتُ سَعْيًا لِعُمْرَتِي، فَصَنَعْتُ، ثُمَّ عُدْتُ، فَفَعَلْتُ مِثْلَ ذَلِكَ، ثُمَّ بَقِيتُ حَرَامًا أَصْنَعُ كَمَا يَصْنَعُ الْحَاجُّ، حَتَّى إِذَا قَضَيْتُ آخِرَ نُسُكِي قَالُ عُمَرُ: هَدَيْتَ لِسُنَّةِ نَبِيِّكَ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ،

وَفِي رَوَايَةٍ عَنِ الصَّبِيِّ بْنِ مَعْبُدٍ، قَالَ: كُنْتُ حَدِيثَ عَهْدٍ بِالنُّصْرَانِيَّةِ، فَقَدِمْتُ الْكُوفَةَ أُرِيدُ الْحَجَّ فِي زَمَانِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، فَأَهْلًا سَلْمَانُ بْنُ رَبِيعَةَ وَزَيْدُ بْنُ صُوحَانَ بِالْحَجِّ وَحَدَهُ، وَأَهْلَ الصَّبِيِّ بِالْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ، فَقَالَ: وَيْحَكَ تَمَتَّعْتَ، وَقَدْ نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْمُتَمَتُّعِ، فَقَالَا لَهُ: وَاللَّهِ لَأَنْتَ أَصْلٌ مِنْ بَعِيرِكَ، قَالَ: نَقُدُّمُ عَلَى عُمَرَ وَتَقْدُمُونَ، فَلَمَّا قَدِمَ الصَّبِيُّ مَكَّةَ طَافَ بِالْبَيْتِ، وَسَعَى بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ لِعُمْرَتِهِ، ثُمَّ رَجَعَ حَرَامًا لَمْ يَخْلُلْ مِنْ شَيْءٍ، ثُمَّ طَافَ بِالْبَيْتِ وَبَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ لِحَجَّتِهِ، ثُمَّ أَقَامَ حَرَامًا لَمْ يَخْلُلْ مِنْهُ حَتَّى أَتَى عَرَفَاتٍ، وَفَرَّغَ مِنْ حَجَّتِهِ، فَلَمَّا كَانَ يَوْمَ النَّحْرِ حَلَّ فَأَهْرَقَ دَمًا لِمُنْعَبِهِ، فَلَمَّا صَدَرُوا مِنْ حَجَّتِهِمْ مَرُّوا بِعُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، فَقَالَ لَهُ زَيْدُ بْنُ صُوحَانَ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، إِنَّكَ نَهَيْتَ عَنِ الْمُتَمَتُّعِ، وَإِنَّ الصَّبِيَّ بْنَ مَعْبُدٍ قَدْ تَمَتَّعَ، قَالَ: صَنَعْتَ مَاذَا يَا صَبِيَّ؟ قَالَ: أَهْلَلْتُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ بِالْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ، فَلَمَّا قَدِمْتُ مَكَّةَ طُفْتُ بِالْبَيْتِ وَطُفْتُ بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ لِعُمْرَتِي، ثُمَّ رَجَعْتُ حَرَامًا لَمْ أَحُلِّمْ مِنْ شَيْءٍ، ثُمَّ طُفْتُ بِالْبَيْتِ وَبَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ لِحَجَّتِي، ثُمَّ أَقَمْتُ حَرَامًا حَتَّى كَانَ يَوْمَ النَّحْرِ، فَأَهْرَقْتُ دَمًا لِمُنْعَبِي، ثُمَّ أَحَلَلْتُ، قَالَ: فَضَرَبَ عُمَرُ عَلَى ظَهْرِهِ، وَقَالَ: «هُدَيْتَ لِسُنَّةِ نَبِيِّكَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» وَفِي رَوَايَةٍ عَنِ الصَّبِيِّ، قَالَ: خَرَجَ هُوَ وَسَلْمَانُ بْنُ رَبِيعَةَ وَزَيْدُ بْنُ صُوحَانَ يُرِيدُونَ الْحَجَّ، قَالَ: فَأَمَّا الصَّبِيُّ فَقَرَنَ الْحِجَّةَ وَالْعُمْرَةَ جَمِيعًا، وَأَمَّا سَلْمَانُ وَزَيْدٌ فَافْرَدُوا الْحَجَّ، ثُمَّ أَقْبَلَا عَلَى الصَّبِيِّ يَلُومَانِهِ فِيمَا صَنَعَ، ثُمَّ قَالَا لَهُ: أَنْتَ أَصْلٌ مِنْ بَعِيرِكَ، تَفْرِنُ بَيْنَ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ، وَقَدْ نَهَى أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَنِ الْعُمْرَةِ وَالْحَجِّ، قَالَ: تَقْدُمُونَ عَلَى عُمَرَ وَأَقْدُمُ، فَمَضَوْا حَتَّى دَخَلُوا مَكَّةَ، فَطَافَ بِالْبَيْتِ لِعُمْرَتِهِ، وَسَعَى بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ لِعُمْرَتِهِ، ثُمَّ عَادَ وَطَافَ بِالْبَيْتِ لِحَجَّتِهِ، ثُمَّ سَعَى بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ، ثُمَّ أَقَامَ كَمَا هُوَ لَمْ يَحِلَّ لَهُ شَيْءٌ حَرَامٌ عَلَيْهِ، حَتَّى إِذَا كَانَ يَوْمَ النَّحْرِ ذَبَحَ مَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ شَاءً، فَلَمَّا قَضَوْا نُسُكَهُمْ مَرُّوا بِالْمَدِينَةِ، فَدَخَلُوا عَلَى عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، فَقَالَ لَهُ سَلْمَانُ وَزَيْدٌ: إِنَّ الصَّبِيَّ قَرَنَ بِالْحَجِّ وَالْعُمْرَةَ، قَالَ: ثُمَّ صَنَعْتَ مَاذَا؟ قَالَ: لَمَّا قَدِمْتُ مَكَّةَ طُفْتُ طَوَافًا لِعُمْرَتِي، ثُمَّ سَعَيْتُ بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ لِعُمْرَتِي، ثُمَّ عُدْتُ فَطُفْتُ بِالْبَيْتِ لِحَجَّتِي، ثُمَّ سَعَيْتُ بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ لِحَجَّتِي، قَالَ: ثُمَّ صَنَعْتَ مَاذَا؟ قَالَ: أَقَمْتُ حَرَامًا لَمْ يَحِلَّ لِي شَيْءٌ حَرَمٌ عَلَيَّ، حَتَّى إِذَا كَانَ يَوْمَ النَّحْرِ ذَبَحْتُ مَا

اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ شَاءً، قَالَ: فَضَرَبَ عُمَرُ عَلَى كَتِفِهِ، ثُمَّ قَالَ: «هُدَيْتَ لِسُنَّةِ نَبِيِّكَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ»⁵¹⁶

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Dabbî b. Ma'bed'in şöyle dediği rivayet edildi:

“Ben (Basra’da) bulunan Cezîre bölgesinden çıktım ve yolda Süleyman b. Rabîa ve

⁵¹⁶ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 355-266 (252).

Zeyd b. Sûhân ile karşılaştım ve benim umre ve hac için telbiyede bulunduğumu işittiler. Onlardan birisi: “Bu adam devesinden daha şaşkın” dedi. Diğeri: “Şöyle şöyle de şaşkın” dedi. Ben de umursamadım. Nitekim haccın menâsikini yerine getirdim ve müminlerin emiri Hz. Ömer’in (r.a) yanına uğradım ve ona şöyle dedim: “Ben kat edilmesi uzak ve meşakkatli olan bir yerden geldim de Allah bana bu durumda (hac yapmamı) nasip etti. Ben de umre ve haccı birlikte yapmayı çok istedim. (Bu sebeple) ikisini de yapmaya niyet ederek ihrama girdim. Aklımdan hiç çıkmıyor ki, yolda Süleyman b. Rabîa ve Zeyd b. Sûhân ile karşılaştınca benim hem hacca hem umreye niyet ettiğimi duydular. Birisi bana devemden daha şaşkın bir kimse olduğumu, diğeri de falan falandan daha şaşkın birisi olduğumu söyledi. Hz. Ömer (r.a): “Peki sen ne yaptın?” dedi. Ben de haccın gereklerini yerine getirdiğimi, umrem için tavaf yapıp sa’y yaptığımı, sonra tekrar bu yaptıklarımı (haccım) için yaptığımı, sonra ihramlı olarak hac yapan bir kimsenin yaptığı gibi haccın gerekliliklerini sonuna kadar yaptığımı söyledim. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a): “Sen Peygamberin Muhammed’in (s.a.v) yolunu takip etmişsin” dedi.

Dabbî b. Ma’bed’in başka bir rivayette şöyle dediği nakledildi: “Benim Hristiyanlıktan (dönüp yeni Müslüman) olduğum zamanlardı. Hz. Ömer (r.a) zamanında haccetmek maksadıyla Kûfe’ye geldim. Süleyman b. Rabîa ve Zeyd b. Sûhân da oradaydı ve ikisi haccetmek için niyet ederek ihrama girdi. Dabbî b. Ma’bed ise hem hacca hem de umre için niyet ederek ihrama girdi. (O ikisi Dabbî’ye şöyle) dediler: “Rasûlullah (s.a.v) nehyettiği halde temettû’ haccına niyet ettin. Sen gerçekten devenden daha şaşkınsın. Biz Hz. Ömer’e (r.a) gidiyoruz ve seni de ona götüreceğiz.” Derken Dabbî Mekke’ye geldi ve umresi için Kâbe’yi tavaf edip Safa ve Merve arasında sa’y yaptı. Sonra hac yasaklarına riayet etti ve Arafat’a çıkıncaya kadar ihramdan çıkmayıp (haccın menâsikini) yerine getirdi. Böylece haccını tamamlamış oldu. Akabinde kurban günü gelince temettü haccı için ihramdan çıkıp kurbanını kesti. (Üçü de) haccını tamamlayınca Hz. Ömer’in (r.a) yanına gittiler ve Zeyd b. Sûhân (söze başlayıp) şöyle dedi: “Ey Mü’minlerin Emiri! Gerçekten sen temettû’ haccını yasaklamışken Dabbî buna uymadı.” Hz. Ömer: “Sen ne yaptın ey Dabbî?” dedi. Dabbî de dedi ki: “Ey Mü’minlerin Emiri! Ben hac ve umre için niyet ederek ihrama girdim. Mekke’ye gelince umrem için Kâbe’yi tavaf edip Safa ve

Merve arasında sa'y yaptım. Sonra ihramlı olarak haccım için, hac yasaklarına dikkat ederek Kâbe'yi tavaf edip Safa ve Merve arasında sa'y yaptım. Nihayetinde kurban günü temettü' haccım için kurbanımı kestim ve ihramdan çıktım. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a) sırtımı sıvazladı ve "Sen Peygamberin Muhammed'in (s.a.v) yolunu takip etmişsin" dedi.

Dabbî b. Ma'bed'in başka bir rivayette şöyle dediği nakledildi: "Süleyman b. Rabîa ve Zeyd b. Sûhân hac amacıyla, Dabbî ise kıran haccı yani hac ve umre yapmak için beraberce yola çıktılar. Süleyman ve Zeyd sadece hacca niyet ettiler ve Dabbî'yi yaptığından dolayı kınayarak şöyle dediler: "Sen devenden daha şaşkınsın, hac ve umreyi birlikte yapıyorsun. Hâlbuki Mü'minlerin Emiri hac ve umreyi birlikte yapmayı yasakladı. Biz Hz. Ömer'e (r.a) gidiyoruz seni de ona götüreceğiz." Derken Mekke'ye girdiler. Dabbî umresi için Kâbe'yi tavaf edip Safa ve Merve arasında sa'y yaptı. Sonra dönüp haccı için Kâbe'yi tavaf edip Safa ve Merve arasında sa'y yaptı. İhramlı olan kimsenin riayet etmesi gerektiği gibi yasaklara riayet etti. Nihayetinde kurban günü gelince kendisine kolay gelen bir koyun kesti. Sonra üçü de haccın menâsikini tamamlayınca Medine'ye gittiler ve Hz. Ömer'in (r.a) huzuruna girdiler. Zeyd ve Süleyman şöyle dediler: "Dabbî, hac ve umreyi birlikte yaparak kıran haccı yaptı." Hz. Ömer (r.a): "Sonra ne yaptın?" dedi. Dabbî dedi ki: "Mekke'ye gelince umrem için Kâbe'yi tavaf ettim ve Safa ve Merve arasında sa'y yaptım. Sonra geri dönüp tekrar haccım için, Kâbe'yi tavaf edip Safa ve Merve arasında sa'y yaptım." Sonra ne yaptın deyince Hz. Ömer, "bana ihramlı olarak haram olan hiçbir şeyi yapmayarak kurban gününe kadar bekledim ve bana kolay gelen bir koyun kestim" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a) sırtımı sıvazladı ve "Sen Peygamberin Muhammed'in (s.a.v) yolunu takip etmişsin" dedi.

b) Rivayetin Sened ve Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Kıran haccı hakkında varid olmuş rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde "Hac" bahsinde yer almaktadır. Benzer rivayet Taberânî'nin *El-Mu'cemu'l-Evsat*'ında tespit edilmiştir. İlgili eserde bulunan sened şöyledir:

Musa b. Cumhur → Ali b. Harb → Harun b. İmrân → Süleyman b. Ebû Dâvud → Hakem [b. Uteybe] ve Hammâd → Şakîk b. Seleme ve Amr b. Mürre → Dabî b. Ma'bed → Hz. Ömer (r.a).⁵¹⁷

Görüldüğü üzere Hammâd b. Ebû Süleyman, *el-Mu'cemu'l-Evsat* vechinde Şakîk b. Seleme (ö. 82/702) ve Amr b. Mürre'den (ö. 116/734); *Müsned* tarikinde ise İbrahim en-Nehaî'den rivayet etmektedir. Bununla birlikte Hammâd'dan, Ebû Hanîfe ve Süleyman b. Ebû Dâvud hadisi tahammül etmişlerdir. Ancak *el-Mu'cemu'l-Evsat*'ta Hammâd'dan rivayet eden Ebû Dâvud hakkında rical kitaplarında, onun hadiste gerçekten çok zayıf bir râvi olduğu ve metrûk olduğu zikredilmektedir.⁵¹⁸ Bu sebeple rivayet, söz konusu isnadla zayıf addedilmelidir. Ancak itibar araştırmasına göre rivayetin mütabi'i, sahih isnadla *Sünen-i Ebû Dâvud*'da nakledilmiştir.⁵¹⁹

2.4.5. Hacc-ı Temettu'

47- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنِ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: أَنَّهَا قَدِمَتْ مُتَمَتِّعَةً، وَهِيَ حَائِضٌ، فَأَمَرَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «فَرَفَضْتُ عُمْرَتَهَا، وَاسْتَأْنَفْتُ الْحَجَّ، حَتَّى إِذَا فَرَعْتُ مِنْ حَجِّهَا، أَمَرَهَا أَنْ تَصُدَّرَ إِلَى التَّنْعِيمِ مَعَ أُخِيهَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ»⁵²⁰

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe (r.anhâ) hayızlı olduğu halde (Medine'den) temettu' haccı için geldi. Hz. Peygamber (s.a.v) ona emretti de umresini bozdu ve hac için ihrama girdi. Haccın (vecîbelerini) yerine getirip bitirdiği zaman, Rasûlullah (s.a.v) ona, kardeşi Abdurrahman ile Ten'im'den çıkmasını emretti.”

b) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hz. Âişe'nin (r.anhâ) temettu' haccı yapacakken hayız olması sebebiyle umresini bozmasına ilişkin rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Hac” bölümünün “hacc-ı temettu'” bahsinde iki yerde bulunmaktadır. Hac bitişinde, kardeşi

⁵¹⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 8/157 (8260).

⁵¹⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/115-116; Buhârî, *et-Târih*, 4/556; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/422; İbn Hacer, *Lisân*, 3/90.

⁵¹⁹ Ebû Dâvud, “Menâsik”, 23.

⁵²⁰ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 332 (231), 333 (234).

Abdurrahman ile Ten'im'den çıkması hususunda ulemâdan farklı kaviller nakledilmektedir. Bazısına göre, Hz. Âişe (r.anhâ) umresine niyet edip bozması sebebiyle kaza umresi yapacaktı; bazısına göre ise daha umreye niyet etmeden hayız olmuştu ve haccın vecibelerini bitirince umreye niyetlenip ihrama girmek için Ten'im'den çıkmıştı.⁵²¹ Nihayetinde ilgili senedin sahih olduğu⁵²² ve ele alınan rivayetin Sahîhain hadisi olduğu tespit edilmiştir.⁵²³

2.4.6. Veda Tavafından Önce Kadının Hayız Olması

48- حَدَّثَنَا أَبُو كَامِلٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادٌ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ، وَهَيْشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَرَادَ أَنْ يَصْدُرَ فَقِيلَ لَهُ: إِنَّ صَفِيَّةَ بِنْتَ حُيَيٍّ قَدْ حَاضَتْ، فَقَالَ: «إِنَّهَا لِحَابِسَتُنَا، فَقَالُوا: إِنَّهَا قَدْ طَافَتْ بِالْبَيْتِ يَوْمَ النَّحْرِ، قَالَ: فَلْتَنْفِرْ إِذَا»⁵²⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ebû Kâmil [Muzaffer b. Müdrîk] → Hammâd [b. Seleme] → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe (ح) Hişâm b. Urve → Babası [Urve b. Zübeyr] → Hz. Âişe'den (r.anhâ) rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v) (hacdan) dönmek isteyince Safiye bint Huyey'in (r.anhâ) hayız olduğu söylendi. Hz. Peygamber (s.a.v) de: “*Safiye bizi (yola çıkmaktan) engelleyecek*” diye buyurunca, O'na kurban günü Safiye'nin (r.anhâ) Kâbe'yi tavaf ettiğini söylediler. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v): “*Yola çıksın o zaman*” dedi.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hz. Safiye (r.anhâ), hac dönüşü hayız olması sebebiyle veda tavafını yapmadığından, haccını tamamlayamayacağını zannetti. Hz. Peygamber (s.a.v) Safiye'nin (r.anhâ) haccın erkânında olan ifâda tavafını yaptığını öğrenince, hayızlı kimseden veda tavafı sakıt olduğu için hacdan dönebileceklerini buyurmasına⁵²⁵ ilişkin rivayet, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 25777 numarada yer almaktadır.

⁵²¹ Ayrıca bk. Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/87-90.

⁵²² Senedin sıhhati hakkında bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

⁵²³ Buhârî, “Hac”, 31, “Hayız”, 15; Müslim, “Hac”, 17.

⁵²⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/512 (25777).

⁵²⁵ Nevevî, *el-Minhâc*, 8/153.

Görüldüğü üzere *Müsned*'de yer alan rivayetin iki isnada sahip olduğu tahvil (ح) işaretiyle gösterilmiştir. Dolayısıyla Hammâd b. Seleme, hem Hammâd b. Ebû Süleyman'dan hem de Hişâm b. Urve'den (ö. 145/763) rivayet etmektedir.

Hadisin sahih olduğunu ifade eden Şuayb Arnaûd, ayrıca Hammâd dışında ravilerin sika olduğunu ifade etmektedir.⁵²⁶ Bununla birlikte *Kütüb-i Sitte* müelliflerince rivayetin tahrîc edildiği saptanmıştır.⁵²⁷

2.4.7. Şeytan Taşlama

49- حَدَّثَنَا رُوْحٌ، حَدَّثَنَا حَمَّادٌ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَزِيدَ، أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مَسْعُودٍ، اسْتَبَطَنَ الْوَادِيَّ، وَأَعْتَرَضَ الْجِمَارَ اعْتِرَاضًا، وَجَعَلَ الْجَبَلَ فَوْقَ ظَهْرِهِ، ثُمَّ رَمَى، وَقَالَ: « هَذَا مَقَامُ الَّذِي أَنْزَلَتْ عَلَيْهِ سُورَةُ الْبَقَرَةِ »⁵²⁸

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ravh [b. Ubâde] → Hammâd [b. Seleme] → Hammâd → İbrahim → Abdurrahman b. Yezîd'den rivayet edildiğine göre, Abdullah b. Mes'ûd (r.a) vadinin iç kısımlarına doğru ilerledi. Dağı arkasına aldı ve cemrelerin tam karşısındayken (taşları) attı. Akabinde şöyle dedi: “Burası kendisine Bakara sûresi indirilenin durduğu yerdir.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 3442 numarada bulunan rivayet, Hz. Peygamber'in (s.a.v) cemrelere taş atarken tam olarak durduğu yeri tafsil etmektedir. Şuayb Arnaûd söz konusu hadisin sahih olduğunu dile getirmiştir.⁵²⁹ Abdullah b. Mes'ûd tariki ile mütabi' rivayetlerin *Kütüb-i Sitte*'de tahrîc edildiği saptanmıştır.⁵³⁰

2.4.8. Mîkât Yerleri

50- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ بْنِ يَزِيدَ: أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ خَطَبَ النَّاسَ، فَقَالَ: «مَنْ أَرَادَ مِنْكُمْ الْحَجَّ، فَلَا يُحْرِمَنَّ إِلَّا مِنَ الْمَيْقَاتِ، وَالْمَوَاقِيتِ الَّتِي وَقَفَتْهَا نَبِيُّكُمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَهْلِ الْمَدِينَةِ، وَمَنْ مَرَّ بِهَا مِنْ غَيْرِ أَهْلِهَا

⁵²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/512 (Muhakkikin dipnotu)

⁵²⁷ Buhârî, “Hac”, 144; Müslim, “Hac”, 67; Ebû Dâvud, “Menâsik”, 84; Tirmizî, “Hac”, 99; Nesâî, “Hayız”, 23; İbn Mâce, “Menâsik”, 83.

⁵²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/55 (3442).

⁵²⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/55-56 (Muhakkikin dipnotu).

⁵³⁰ Buhârî, “Hac”, 134; Müslim “Hac” 50; Ebû Dâvud, “Menâsik”, 77; Tirmizî, “Hac”, 64; Nesâî, “Hac”, 226; İbn Mâce, “Menâsik”, 64.

ذُو الْحُلَيْفَةِ، وَالْأَهْلِ الشَّامِ، وَمَنْ مَرَّ بِهَا مِنْ غَيْرِ أَهْلِهَا الْجُحْفَةَ، وَالْأَهْلِ نَجْدٍ، وَمَنْ مَرَّ بِهَا مِنْ غَيْرِ أَهْلِهَا قَرْنٌ، وَالْأَهْلِ الْيَمَنِ، وَمَنْ مَرَّ بِهَا مِنْ غَيْرِ أَهْلِهَا يَلْمَلَمٌ، وَالْأَهْلِ الْعِرَاقِ، وَلِسَائِرِ النَّاسِ ذَاتُ عَرَقٍ»⁵³¹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Esved b. Yezîd'den rivayet edildiğine göre Hz. Ömer (r.a) insanlara şöyle hitap etti: “Sizden kim hac yapmak isterse ancak mîkât yerlerinde ihrama girebilir. Hz. Peygamber’in (s.a.v) belirlediği mîkât yerleri, Medineliler ve oradan geçecek yabancı kimseler için Zülhuleyfe; Şamlılar ve oradan geçecek yabancı kimseler için Cühfe; Necidliler ve oradan geçecek yabancı kimseler için Karn; Yemenliler ve oradan geçecek yabancı kimseler için Yelemlem; Iraklılar ve başka kimseler için ise Zat-ü Irk’tır.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde yer alan rivayet, hacca gidecek kimselerin mîkât mahallerinin beyan edilmesi hakkında olup, “İnsanlar İçin Mîkât ve İhrama Girme Yerleri” isimli başlıkta sahih isnadla⁵³² yer almaktadır. Hammâd b. Ebû Süleyman tarihi ile rivayete hadis külliyyatında başka eserlerde rastlanmamış olup, hadisin mütabi' ve şahidlerine *Kütüb-i Sitte*'de ulaşılmıştır.⁵³³

2.4.9. Hedy Kurbanını⁵³⁴ Gönderen Kimsenin Durumu

51- حَدَّثَنَا أَبُو كَامِلٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادٌ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ، وَهَشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: «كُنْتُ أَقْبِلُ قَلَابِدَ هَدْيِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَبِّعْتُ بِهَا وَيُقِيمُ فِيْنَا حَالًا»⁵³⁵

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ebû Kâmil [Muzaffer b. Müdrîk] → Hammâd [b. Seleme] → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe (ح) Hişâm [b. Urve] → Babası [Urve b. Zübeyr] → Hz. Âişe'nin (r.anhâ) şöyle dediği rivayet edildi: “Hz. Peygamber'in

⁵³¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 328-329 (223).

⁵³² Sened hakkında bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

⁵³³ Buhârî, “Hac”, 5; Müslim “Hac” 2; Ebû Dâvud, “Menasik”, 8; Tirmizî, “Hac”, 17; Nesâî, “Hac”, 17, 18, 19, 20, 21, 22; İbn Mâce, “Menasik”, 13.

⁵³⁴ “Hacıların ve umre yapan kimselerin Harem sınırları içerisinde kestiği kurbanlıklara, ayrıca takarrub amacıyla Harem'de kesilmek üzere götürülen veya kendisi yahut parası gönderilen kurbanlık hayvanlara ‘hedy’ denir.” Bk. Salim Ögüt, “Hedy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/156; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 190.

⁵³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/511 (25776).

(s.a.v) (Mekke'ye göndereceği) kurbanlıkların gerdanlıklarını ben örerdim. Rasûlullah (s.a.v) onları gönderir ve bizim (ezvâc-ı tâhirât'ın) yanımızda ihramdan çıkmış bir halde kalırdı.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Konu edilen rivayet Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i 25776 numarada yer almaktadır. İsnadında bulunan tahvil işaretinden anlaşıldığı üzere rivayet, iki sened barındırmaktadır ki, her ikisi de Hz. Âişe'den (r.anhâ) mervî olup, ondan Esved b. Yezîd (ö. 75/695) ve Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) rivayet etmişlerdir. Müteakiben Hammâd b. Seleme'de iki sened birleşmiştir ki o, hadisi hem Hammâd b. Ebû Süleyman hem de Hişâm b. Urve (ö. 145/763) vasıtasıyla tahammül etmiştir. Nihayetinde Şuayb Arnaûd isnadın sahih olduğunu aktarmış⁵³⁶ ve mütabi' rivayetlerin Şeyhayn tarafından *Sahihayn*'da kaydedildiği saptanmıştır.⁵³⁷

2.4.10. Rük-n-ü Yemânî

52- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَا أَنْتَهَيْتُ

إِلَى الرُّكْنِ الْيَمَانِيِّ إِلَّا لَقِيتُ عِنْدَهُ جِبْرِيْلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ»⁵³⁸

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Alkame → İbn Mes'ûd'dan (r.a) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Rük-n-ü yemânî'ye her geldiğimde, Cebrail'i (a.s) yanında buluyorum.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Konu edilen hadis Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Hac” bahsinde sahih isnadla⁵³⁹ yer almaktadır. Söz konusu rivayete dair mütabi' veya şevahide rastlanmamıştır.

2.4.11. Hz. Peygamber Umre ve Hacc için İki Tavaf ve İki Sa'y Yaptı

⁵³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/511 (Muhakkikin dipnotu).

⁵³⁷ Buhârî, “Hac”, 105, 107, 108, “Vekâlet”, 14; Müslim, “Hac”, 64.

⁵³⁸ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 345 (241).

⁵³⁹ Rivayetin senedinin değerlendirilmesi ve sıhhat durumu hakkında bk. “2.2.20 Seferde Namazı Kısaltmak”

53- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ ، نَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ مَرْوَانَ ، نَا أَبِي ، نَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ أَبِي ، نَا أَبُو بُرْدَةَ ، عَنْ حَمَّادٍ ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ ، عَنْ عَلْقَمَةَ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ ، قَالَ: «إِنْ طَافَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» طَافَ لِعُمْرَتِهِ وَحَجَّتِهِ طَوَافَيْنِ وَسَعَى سَعْيَيْنِ . ، وَأَبُو بَكْرٍ ، وَعُمَرُ ، وَعَلِيٌّ ، وَابْنُ مَسْعُودٍ⁵⁴⁰

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ahmed b. Muhammed b. Saîd → Ca'fer b. Muhammed b. Mervân → Babası [Muhammed b. Mervân el-Kûfî] → Abdülaziz b. Ebân → Ebû Bürde [Amr b. Zeyd] → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a) şöyle dediği rivayet edildi: “Hz. Peygamber (s.a.v) Kâbe'yi tavaf ettiğinde umre ve haccı için iki tavaf ve iki sa'y yaptı.” Aynı şekilde Hz. Ebû Bekir (r.a), Hz. Ömer (r.a), Hz. Ali (r.a) ve İbn Mes'ûd (r.a) da öyle yaptılar.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Konu başlığında yer verilen rivayet Dârekutnî'nin *Sünen*'inde zikredilmiştir. İsnadında yer alan Hammâd b. Ebû Süleyman'ın talebesi Ebû Bürde'nin zayıf ve münker,⁵⁴¹⁵⁴² Abdülaziz b. Ebân'ın (ö. 207/823) kezzâb⁵⁴³ ve metrûk,⁵⁴⁴ Ca'fer b. Muhammed'in zayıf,⁵⁴⁵ Ahmed b. Muhammed'in (ö. 332/944)⁵⁴⁶ hadis uydurmakla itham edilip birçok kimse tarafından zayıf görülmesine binaen, ilk dört tabaka hariç bütün ricâlin zayıf olduğu aktarılmıştır.⁵⁴⁷

2.4.12. Haccın Farziyeti

⁵⁴⁰ Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/307 (2631).

⁵⁴¹ “Münker terimi, mütekaddimûn ulemâ tarafından zayıf râvinin sikaya muhalefeti, râvinin teferrüd ettiği hadis veya mevzû hadis anlamlarında kullanılmıştır. Muteahhirûn ulemâ genellikle ilk manayı tercih ederken, mevzuat eserlerinde ise mevzû hadis manası yaygınlık kazanmıştır.” İbn Hacer, *Nüzhe*, 91; Yücel, *Tenkit Terimleri*, 84.

⁵⁴² İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/239-240; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/269-270; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 2/233.

⁵⁴³ “Mübalağalı şekilde yalancı anlamında kullanılan kezzâb kelimesi, râvinin ve rivayetinin kesinlikle terkine sebeptir. Böyle bir râvinin rivayeti hiçbir surette alınmaz.” Bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 160; Yücel, *Tenkit Terimleri*, 51.

⁵⁴⁴ Nesâî, *ed-Du'afâ*, 72; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/123-124; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/503-504.

⁵⁴⁵ İbn Hacer, *Lisân*, 2/162; Zehebî, *el-Mugnî*, 1/134.

⁵⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1/85; Zehebî, *el-Mugnî*, 1/55; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/338-339; İbn Hacer, *Lisân*, 1/263-266.

⁵⁴⁷ Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/307.

54- نا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْجَرَّاحُ الصَّرَّابُ ، ثنا الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ ، ثنا بُهْلُولُ بْنُ عُيَيْدٍ ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ أَبِي سُلَيْمَانَ ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ ، عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي قَوْلِهِ {وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا} [آل عمران: 97] ، قَالَ: “ قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا السَّبِيلُ ، قَالَ: «الرَّادُ وَالرَّاحِلَةُ»⁵⁴⁸

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ahmed b. Muhammed el-Cerrâh ed-Darrâb → Hasan b. Muhammed → Bühlûl b. Ubeyd → Hammâd b. Ebû Süleyman → İbrahim → Alkame → Abdullah Mes'ûd (r.a), “...Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır...”⁵⁴⁹ ayeti hakkında Rasûlullah'a (s.a.v) şöyle denildiğini rivayet etti: “Ey Allah'ın Rasûlü! Yoldan kasıt nedir?” Hz. Peygamber (s.a.v): “Azık ve binektir” buyurdu.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Haccın Müslümanlar üzerine farz olduğunun belirtildiği ilgili rivayet, Dârekutnî'nin *Sünen*'inde kaydedilmiştir. Hammâd b. Ebû Süleyman'ın talebelerinden olan Bühlûl b. Ubeyd'in, râvinin ve rivayetinin terk edilmesine sebep olan “ذَاهِبٌ” “hadisi sakıttır” ve “يَسْرِقُ الْحَدِيثُ” “bir hocadan duymamasına rağmen hadisi ondan duymuş gibi rivayet eden”⁵⁵⁰ vb. cerh lafızlarının kullanılarak tad'îf edildiği görülür.⁵⁵¹ Buna istinaden ilgili isnadla hadisin zayıf olduğu düşünülmektedir. Öte yandan itibar araştırması neticesinde şevahid rivayetlerin, hasen hükmü verilmiş olarak *Sünen-i Tirmizî*'de ve Şuayb Arnaûd'un zayıf olduğunu belirtmiş olmasıyla birlikte *Sünen-i İbn Mâce*'de yer aldığı tespit edilmiştir.⁵⁵²

2.5. Savm (Oruç) Bahsi

Arapça 'savm' olarak ifade edilen oruç, sözlükte “her hangi bir şey yapmaktan geri durmak demektir.”⁵⁵³ İstılâhî olarak ise imsak vaktinden güneş

⁵⁴⁸ Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/215 (2418).

⁵⁴⁹ Âl-i İmrân 3/97.

⁵⁵⁰ Yücel, *Tenkit Terimleri*, 54; Ayrıca bk. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 295, “Zâhib”, 364.

⁵⁵¹ İbnü'l-Cevzî, ed-Du'afâ, 1/153; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/429; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/232.

⁵⁵² Tirmizî, “Hac”, 4; İbn Mâce, “Menâsik”, 6.

⁵⁵³ Cevherî, “svm”, 5/1970.

doğuncaya kadar yeme, içme ve cinsel münasebeti terk etmektir.⁵⁵⁴ Söz konusu bahis altında hadis külliyatında “Savm” başlıklarında yer verilen rivayetlere değinilecektir.

2.5.1. Oruçlunun Hanımını Öpmesi

55- حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ بْنُ عَطَاءٍ، قَالَ: أَخْبَرَنَا هِشَامُ الدَّسْتَوَائِيُّ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ بْنِ يَرِيدٍ، قَالَ: قُلْتُ لِعَائِشَةَ: أَيَبَاشِرُ الصَّائِمَ، يَعْنِي امْرَأَتَهُ؟ قَالَتْ: “ لَا “، قُلْتُ: أَلَيْسَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، كَانَ يُبَاشِرُ وَهُوَ صَائِمٌ؟ قَالَتْ: “كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَمْلَكَكُمْ لِإِزْبِهِ“⁵⁵⁵

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Abdü'l-Vehhâb b. Ata → Hişam ed-Destüvâî → Hammâd → İbrahim → Esved b. Yezîd dedi ki ben **Hz. Âişe'ye (r.anhâ)** oruçlu kimse hanımını öpebilir mi? diye sordum. O da “hayır” diye cevap verince ben dedim ki: Hz. Peygamber (s.a.v) oruç iken (hanımını) öpmüyor muydu? Bunun üzerine Hz. Âişe (r.anhâ): “*Rasûlullah (s.a.v) nefisine (herkesten) çok sahipti*” dedi.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

İlgili *Müsned* rivayeti 24965 numarada yer almaktadır. *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarından *Sünen-i Dârimî*'de “Kitâbu's-Salât ve't-Tahâre” bölümünde tahrîc edilmiştir. Ayrıca Nesâî'in *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında, İbn Râhûye ve Mevsîlî'nin *Müsned'lerinde*, *El-Mu'cemu'l-Evsat* ve *el-Mu'cemu's-sağîr*'de ve Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında yer almaktadır. Kaynaklarda tespit edilen rivayetlerin senedleri şöyledir:

Sünen-i Dârimî ve İbn Râhûye'nin ***Müsned***'inde ifade edilen sened şudur:

Ebû Âsım [en-Nebîl] → Hişam ed-Destüvâî → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁵⁶

Nesâî'in *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında kaydedilen sened şu şekildedir:

Ali b. Huseyn ed-Dirhemî → İbn Ebî Adî → Hişam b. Ebî Abdullah → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁵⁷

⁵⁵⁴ İbn Manzûr, “svm”, 12/350; Ayrıca bk. Ali İhsan Yitik, “Oruç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/416-425.

⁵⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/434 (24965).

⁵⁵⁶ Dârimî, “Salât ve't-Tahâre” 138; İbn Râhûye, *Müsned*, 3/887 (1562).

Mevsılı'nın Müsned'inde kaydedilen sened şöyledir:

Abdü'l-A'lâ b. Hammâd → Hammâd [b. Seleme] → Hammâd [b. Ebû Süleyman] → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁵⁸

el-Mu'cemu'l-Evsat'ta yer alan senedler şunlardır:

Süleyman b. Eyyûb b. Hazlem → Süleyman b. Abdurrahman → Sa'dân b. Yahya → Hureys b. Ebî Metar → Hakem [b. Uteybe] → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁵⁹

Muhammed b. Abbas el-Müeddeb → Süreyc b. Nu'man el-Cevherî → Muhammed b. Talha b. Musarref → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁶⁰

el-Mu'cemu's-sağir'de nakledilen sened şu şekildedir:

Süleyman b. Eyyûb b. Hazlem ed-Dımeşkî → Süleyman b. Abdurrahman → Sa'dân b. Yahya → Hureys b. Ebî Metar → Şa'bî [Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl] → Mesrûk [b. Ecdâ'] → Hz. Âişe (ع) Hureys → Hakem → Hammâd → İbrahim → Alkame → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁶¹

Beyhakî'nin es-Sünenü'l-kübrâ'sında ifade edilen sened şudur:

Ebû Abdullah ve Ebû Saîd → Ebû'l-Abbas → Yahya [b. Cafer] → Abdü'l-Vehhab [b. Atâ] → Hişam ed-Destüvâî → Hammâd → İbrahim → Esved b. Yezîd → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁶²

*el-Mu'cemu'l-Evsat'*ta ifade edildiğine göre mezkûr rivayeti Hammâd'dan, Ebû Talhâ ve Muhammed b. Ebân dışında hiç kimse nakletmemiştir.⁵⁶³ Ancak rivayetler incelendiğinde bu bilgi doğrulanmamaktadır. Çünkü aktarılan senedlerden de görüldüğü üzere Hammâd'dan, Ebû Talhâ'nın dışında Hişam ed-Destüvâî, Hakem b. Uteybe ve Hammâd b. Seleme rivayet etmiştir. Ayrıca *el-Mu'cemu's-sağir'*de

⁵⁵⁷ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3//309 (3096).

⁵⁵⁸ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 6/614 (4717).

⁵⁵⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 4/73 (3646).

⁵⁶⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 4/204 (5088).

⁵⁶¹ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağir*, 1/294 (487).

⁵⁶² Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübra*, 8/512 (8171)

⁵⁶³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 4/204.

kaydedildiğine göre Hureys b. Ebî Metar rivayetinde teferrüd etmiştir. Akabinde ondan nakilde bulunan Sa'dân b. Yahya, ondan da Süleyman b. Abdurrahman rivayetinde tek kalmıştır. Dolayısıyla rivayet, Hureys b. Ebî Metar'a nispetle ferd-i nisbîdir.⁵⁶⁴

Şuayb Arnaûd'un rivayetinin sıhhati hakkında yaptığı değerlendirmeye göre sahih hükmü verdiği kaydedilir. Ancak Hammâd'ın bulunduğu isnadlarda, ihtilafın söz konusu olduğunu da ayrıca belirtmektedir.⁵⁶⁵ Nitekim *Sünen-i Dârimî*'de, Hammâd rivayetine hasen hükmü verildiği görülmüştür.⁵⁶⁶

Öte yandan *el-Mu'cemu's-sağir* ve *el-Mu'cemu'l-evsat* rivayetlerinin râvisi olan Hureys b. Ebî Metar'ın, zayıf ve metruk⁵⁶⁷ olarak isimlendirilip cerh edilmesi sebebiyle bu isnadlarla rivayetinin zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

2.5.2. Ramazanda Cünüp Olarak Sabahlamak

56- حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ، قَالَ: حَدَّثَنَا حَسَنُ بْنُ عِيَّاشٍ، أَلَيْسَ ذِكْرٌ "عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ يُصْبِحُ وَهُوَ جُنُبٌ فَيَغْتَسِلُ وَيَصُومُ" فَقَالَ سُفْيَانُ، حَدَّثَنِيهِ حَمَّادٌ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ⁵⁶⁸

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Yahya b. Âdem → **Hasen b. Ayyâş** dedi ki: "Hz. Peygamber'in (s.a.v) cünüp olarak sabahlayıp, sonra gusül abdesti alıp da oruç tuttuğu zikredilmedi mi?"
Süfyân [es-Sevrî] → **Hammâd** → **İbrahim** → **Esved** → **Hz. Âişe** → **Rasûlullah (s.a.v)**.

b) Rivayetinin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

İlgili rivayet Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 26152 numarada yer almaktadır. Görüldüğü üzere Hasan b. Ayyâş, Süfyân es-Sevrî'den rivayet etmektedir. Ancak alışıl gelmişin dışında, sened tamamlanmadan hadis metnine yer verilmiş ve sonra senede devam edilmiştir. Bununla birlikte *Müsned*'de konu edilen bahse ilişkin bir rivayet daha yer almaktadır ki, senedi yukarıda verilen tarikle örtüşmektedir. Ancak metne ilişkin farklılık tabloda gösterilecektir. Öte yandan

⁵⁶⁴ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağir*, 1/294.

⁵⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/434 (Muhakkikin dipnotu).

⁵⁶⁶ Dârimî, "Salât ve't-Tahâre" 138 (Muhakkikin dipnotu).

⁵⁶⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/264; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/475; Zehebî, *Mizân*, 1/474.

⁵⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43/242 (26152); a.mlf, *Müsned*, 42/367 (25568).

rivayetin Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında 3 yerde ve Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde tahrîc edildiği tespit edilmiştir.

es-Sünenü'l-kübrâ'da nakledilen senedler şöyledir:

Amr b. Ali → Abdullah b. Abdü'l-Mecid → Ka'b b. Abdullah → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah [b. Mes'ûd] → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁶⁹

Mahmud b. Gaylân → Ebû'n-Nadr [Haşim b. Kasım el-Leysî] → [Ubeydullah b. Ubeydi'r-Rahman] el-Eşceî → Sevrî → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁷⁰

Muhammed b. Beşâr → Abdurrahman [b. Mehdî el-Anberî] → Süfyan → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁷¹

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde yer alan sened şudur:

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁷²

Görüldüğü üzere rivayetlerin ekserisinin sahâbe râvisi Hz. Âişe (r.anhâ) olup, Hammâd'dan nakilde bulunan Süfyan es-Sevrî iken, *es-Sünenü'l-kübrâ*'da yer alan senedin sahâbe râvisi Abdullah b. Mes'ûd'dur ve bu isnadda Hammâd'dan rivayet eden Ka'b b. Abdullah'tır. Dolayısıyla diğer rivayetlere nispetle şahit niteliği taşımaktadır. Buna ek olarak Süfyan'ın, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i 25568 numaralı rivayette, *es-Sünenü'l-kübrâ* 3010 ve 3015 numaralı rivayetlerde muan'an rivayet ettiği görülürken, *Müsned* 26152 numaralı rivayette, hadis tahammül yollarından semâ metoduna işaret eden “**حَدَّثَنِي**” lafzıyla rivayet ettiği kaydedilmektedir.⁵⁷³ Ayrıca Ka'b b. Abdullah'ın da “**حَدَّثَنَا**” sîgasıyla nakilde bulunduğu ifade edilir.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sihhat Durumu

Senedleri verilen rivayetler arasında metin farklılıkları saptanmıştır ki tabloda altları çizilerek gösterilmiştir:

⁵⁶⁹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/285 (3009).

⁵⁷⁰ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/285 (3010).

⁵⁷¹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/287 (3015).

⁵⁷² Ebû Hanîfe, *Müsned*, 320 (209).

⁵⁷³ Tahhân, *Teystr*, 196; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker*, 667; Yücel, *Hadis Usûlü*, 83.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/367 (25568)

أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ «يَخْرُجُ إِلَى صَلَاةِ الصُّبْحِ، وَرَأْسُهُ يَقَطُرُ فَيُصْبِحُ صَائِمًا»

Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/285 (3009)

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «خَرَجَ يَوْمًا فِي رَمَضَانَ، وَرَأْسُهُ يَقَطُرُ مِنْ جَمَاعٍ فَمَضَى فِي صَوْمِهِ ذَلِكَ الْيَوْمَ»

Ebû Hanîfe, *Müsned*, 320 (209).

«كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَخْرُجُ إِلَى صَلَاةِ الْفَجْرِ، وَرَأْسُهُ يَقَطُرُ مِنْ غَسْلِ جَنَابَةٍ وَجَمَاعٍ»

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i 26152 numaralı rivayette Hz. Peygamber'in (s.a.v) sabaha cünüp olarak eriştiği ve bu haliyle gusül abdesti alarak oruca başladığı aktarılırken, 25568 numaralı *Müsned* rivayetinde yer alan “يَخْرُجُ إِلَى صَلَاةِ الصُّبْحِ، وَرَأْسُهُ يَقَطُرُ” ifadesiyle, Rasûlullah'ın (s.a.v) sabah namazına giderken saçlarının ıslak olmasından, O'nun gusül abdestini sabah namazı öncesinde aldığı anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “مِنْ غَسْلِ جَنَابَةٍ وَجَمَاعٍ” kaydı ile Hz. Peygamber'in (s.a.v) gusül sebebinin cinsî münasebet olduğu, *es-Sünenü'l-kübrâ*'da yer alan “خَرَجَ يَوْمًا فِي رَمَضَانَ” anlatımıyla da bu olayın Ramazan ayında vuku bulduğu açığa çıkmaktadır.

Rivayetlerin sıhhati hakkında yapılan değerlendirmeye göre Hammâd'ın bulunduğu isnadların hasen, rivayetin ise sahih olduğu belirtilmiştir.⁵⁷⁴ Bununla birlikte rivayetin muttefekun aleyh olduğu tespit edilmiştir.⁵⁷⁵

2.5.3. İtikâfta Olan Kimsenin İhtiyacı Dışında Mescitten Çıkamaması

57- حَدَّثَنَا يُونُسُ، حَدَّثَنَا حَمَّادٌ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنِ عَائِشَةَ، قَالَتْ: «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

مُعْتَكِفًا فِي الْمَسْجِدِ فَيَخْرُجُ رَأْسَهُ، فَأَغْسِلُهُ بِالْحِطْمِيِّ وَأَنَا حَائِضٌ»⁵⁷⁶

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Yunus [b. Muhammed] → Hammâd [b. Seleme] → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe (r.anhâ) şöyle buyurmaktadır: “Hz. Peygamber (s.a.v) mescitte itikâfta bulunduğu başını dışarı çıkarırdı, ben de hayızlı olduğum halde hitmî (denilen bitki) ile Rasûlullah'ın (s.a.v) başını yıkardım.”

⁵⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43/242 (Muhakkikin dipnotu).

⁵⁷⁵ Buhârî, “Savm”, 22; Müslim, “Sıyâm”, 13.

⁵⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43/296 (26248).

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Dile getirilen rivayet Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i 26249 numarada yer almaktadır. Sened ve metin itibariyle aralarında fark bulunmayıp, ayrıca incelemeye ihtiyaç duyulmayan benzer rivayet ise Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin *Müsned*'inde tespit edilmiştir.⁵⁷⁷ İlâveten zikredilen konuya dair Hammâd rivayetleri, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı "İtikâf" bölümünde ve Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ında kaydedilmiştir.

es-Sünenü'l-kübrâ'da nakledilen rivayetin senedi şudur:

Ebû Bekir b. Ali → İbrahim b. Haccâc → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe (r.anhâ) → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁷⁸

el-Mu'cemu'l-evsat'ta nakledilen sened şöyledir:

Muhammed b. Abdullah el-Hadramî → Abdülhamid b. Salih → Muhammed b. Ebân → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe (r.anhâ) → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁷⁹

İsnadlarda görüldüğü üzere Hammâd'dan hadisi tahammül eden Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ve Muhammed b. Ebân (ö. 175/792) olmak üzere iki kişidir. İfade edilen *el-Mu'cemu'l-evsat* tarihinde bulunan Muhammed b. Ebân, Abdülhamid b. Salih (ö. 230/845) dışında kendisinden rivayet edenin olmaması sebebiyle rivayetinde teferrüd etmiştir.⁵⁸⁰

Şuayb Arnaûd'un tahkik ettiğine göre Hammâd sebebiyle mezkûr isnad hasen derecesinde olup, rivayet sahihtir. Hammâd dışındaki râviler sikadır ve Şeyhayan ricâlindedir.⁵⁸¹ Öte yandan hadisin muttefekun aleyh olduğu tespit edilmiştir.⁵⁸²

2.5.4. Yolculukta Oruç

58 - حَدَّثَنَا رَوْحٌ، حَدَّثَنَا سَعِيدٌ، عَنْ عَبْدِ السَّلَامِ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ كَانَ " يَصُومُ فِي السَّفَرِ وَيُفْطِرُ، وَيُصَلِّي الرُّكْعَتَيْنِ لَا يَدْعُهُمَا - يَقُولُ: - لَا يَرِيدُ عَلَيْهِمَا " يَعْنِي: الْقَرِيضَةُ⁵⁸³

⁵⁷⁷ Tayâlisî, *Müsned*, 3/18 (1486).

⁵⁷⁸ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/393 (3372).

⁵⁷⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 6/28(5696).

⁵⁸⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 6/28(5696).

⁵⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43/296 (Muhakkikin dipnotu).

⁵⁸² Buhârî, "İ'tikâf", 2; Müslim, "Hayız", 3.

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ravh [b. Ubâde] → Saîd [b. Mihrân] → Abdi's-Selâm [b. Ebî'l-Cenûb el-Medenî] → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah'tan [b. Mes'ûd] rivayet edildiğine göre “Rasûlullah (s.a.v) seferîlik durumunda bazen oruç tutar bazen iftar ederdi (oruç tutmazdı). Farz namazları da iki rekât kılar, sonra da ne kaza eder ne de (iki rekâtta) fazlasını kıları.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Yolculukta Hz. Peygamber'in (s.a.v) oruç ve namaz ibadetlerine ışık tutması açısından ele alınan rivayetlerden birisi, başlığın peşi sıra zikredilen Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i 3813 numarada yer almaktadır. İlgili rivayetin aynı kaynakta yer alıp, sened ve metin itibarıyla mükerreri 3867 numarada aktarılmıştır.⁵⁸⁴ Bununla birlikte Mevsilî aynı tariki hocası Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö. 234/849) kanalıyla *Müsned*'inde rivayet etmiştir.⁵⁸⁵

Ele alınan üç senedin de râvisi Abdü's-Selâm b. Ebî'l-Cenûb hakkında ricâl kaynakları, onun metrûk, münkeru'l-hadîs ve çok zayıf olduğuna işaret ederler.⁵⁸⁶ Buna istinaden mezkûr isnad ile rivayetin şiddetli zayıf olduğu vurgulanmıştır.⁵⁸⁷ Ancak hadisin pek çok kaynakta sahih isnadlarla şahidi bulunmaktadır.⁵⁸⁸

2.5.5. Oruçlunun Hacamat Yaptırması

59- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْخَضْرَمِيُّ، ثنا أَبُو كُرَيْبٍ، ثنا مُعَاوِيَةُ بْنُ هِشَامٍ، ثنا سُفْيَانُ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ

ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اِحْتَجَمَ وَهُوَ صَائِمٌ»⁵⁸⁹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Muhammed b. Abdullah el-Hadramî → Ebû Küreyb [Muhammed b. Alâ el-Hemedânî] → Muaviye b. Hişâm → Süfyân [es-Sevrî] → Hammâd → Saîd b.

⁵⁸³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/363 (3813).

⁵⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/413 (3867).

⁵⁸⁵ Mevsilî, *Müsned*, 7/419 (5309).

⁵⁸⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/45; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/134; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/25.

⁵⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/363-364 (Muhakkikin dipnotu); Mevsilî, *Müsned*, 7/419-420 (Muhakkikin dipnotu).

⁵⁸⁸ Buhârî, “Savm”, 32; Müslim, “Sıyâm”, 15; Ebû Dâvud, “Savm”, 42; Tirmizî, “Savm”, 19.

⁵⁸⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 12/35 (12391)

Cübeyr → İbn Abbas'tan (r.a) rivayet edildiğine göre: “Nebî (s.a.v) oruçlu iken hacamat yaptırdı.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Hz. Peygamber'in (s.a.v) oruçlu iken hacamat yaptırdığını belirten rivayet Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebrî*'nde kaydedilmiştir. Benzer rivayetler Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ında da tahrîc edilirken, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında “Sıyâm” bölümünde iki yerde ve Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde tespit edilmiştir.

el-Mu'cemu'l-evsat'ta yer alan rivayetin senedi şudur:

Ahmed [b. Kasım et-Tâî] → Bişr [b. Velîd el-Kindî] → Ebû Yusuf → Ebû Hanîfe → Hammâd → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbas → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁹⁰

es-Sünenü'l-kübrâ'da nakledilen rivayetlerin senedi şöyledir:

Mahmud b. Gaylân → Kabîsa [b. Ukbe] → [Süfyân] es-Sevrî → Hammâd → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbas → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁹¹

Kuteybe b. Saîd → Half [b. Halîfe el-Eşceî] → Ebî Haşim [Yahya b. Dînar] → Hammâd b. Ebû Süleyman → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁹²

Ebû Hanîfe'nin Müsned'inde ifade edilen rivayetin senedi şu şekildedir:

Hammâd → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbas → Rasûlullah (s.a.v).⁵⁹³

el-Mu'cemu'l-evsat'ta söz konusu rivayetin, Hammâd b. Ebû Süleyman'dan Ebû Hanîfe ve Süfyân es-Sevrî dışında hiç kimse tarafından nakledilmediği ifade edilirken,⁵⁹⁴ *es-Sünenü'l-kübrâ*'da ayrıca Ebû Hâşim Yahya b. Dînar'ın (ö. 122/740) Hammâd'dan rivayet ettiği kaydedilir.

Öte yandan *es-Sünenü'l-kübrâ* 3216 numaralı rivayetin râvisi Kabîsa b. Ukbe'nin (ö. 215/830) çokça hata yaptığı ve onun dışında Süfyân es-Sevrî'den hiç kimsenin rivayet etmediği, bu sebeple Süfyân'ın rivayetinde teferrüd ettiği

⁵⁹⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 2/168 (1605).

⁵⁹¹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/343 (3216).

⁵⁹² Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/343 (3217).

⁵⁹³ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 244 (239).

⁵⁹⁴ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 2/168.

aktarılmıştır.⁵⁹⁵ Ancak *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de Süfyân'dan, Muaviye b. Hişâm'ın (ö. 204/820) hadisi tahammül ettiği görülerek bu bilginin isabetli olmadığı anlaşılmaktadır.

es-Sünenü'l-kübrâ'da yer alan 3217 numaralı rivayetin isnadında ise Hammâd b. Ebû Süleyman'ın doğrudan Hz. Peygamber'den (s.a.v) rivayet ettiği müşahede edilmektedir. Diğer isnadlara kıyasla bu vecih ile rivayetin, sahâbe râvisinin ıskat edilmesi sebebiyle mürsel, peş peşe iki râvinin yani Saîd b. Cübeyr ve İbn Abbas'ın düşürülmesiyle de mu'dal hadis kapsamında zayıf olarak değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.⁵⁹⁶

c) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ebu Hanîfe'nin *Müsned*'i dışındaki rivayetlerde Hammâd b. Ebû Süleyman'dan, Hz. Peygamber'in (s.a.v) oruçlu iken hacamat yaptırdığına dair rivayetler varid olmuşken, *Müsned* rivayetinde aynı tarikle “**اَحْتَجَمَ وَهُوَ مُحْرَمٌ**” anlatımıyla Rasûlullah'ın (s.a.v) ihramlı iken de hacamat yaptırdığı ifade edilir.

İlgili rivayete dair isnad incelemesinde Hammâd rivayetlerinin zayıf olduğu ortaya konulmuştur. Ancak *Kütüb-i Sitte*'de tespit edilen şahid ve mütabi' rivayetler irdelendiğinde hadisin sahih olduğu sonucuna varılır.⁵⁹⁷

2.5.6. Ramazan Ayı Ekseriyetle Yirmi Dokuz Gündür

60- فُرِيَ عَلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ ، وَأَنَا أَسْمَعُ : حَدَّثَكُمْ صَالِحُ بْنُ مَالِكٍ ، ثنا عَبْدُ الْأَعْلَى بْنُ أَبِي الْمُسَاوِرِ ، ثنا حَمَادُ بْنُ أَبِي سُلَيْمَانَ ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ ، عَنْ عَلْقَمَةَ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ ، قَالَ : «لَقَدْ صُومْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تِسْعًا وَعِشْرِينَ أَكْثَرَ مِمَّا صُومْنَا ثَلَاثِينَ»⁵⁹⁸

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz → Salih b. Malik [el-Huvârizmî] → Abdü'l-A'lâ b. Ebî'l-Müsâvir → Hammâd b. Ebû Süleyman → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a) şöyle dediği rivayet edildi: “Gerçekten

⁵⁹⁵ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/343 (3216).

⁵⁹⁶ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/343.

⁵⁹⁷ Buhârî, “Savm” 31; Müslim, “Hac”, 11; Ebû Dâvud, “Menâsik”, 87; Tirmizî, “Savm”, 61; Nesâî, “Menâsiki'l-Hac”, 92; İbn Mâce, “Sıyâm”, 18;

⁵⁹⁸ Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/181 (2350).

biz, Hz. Peygamber (s.a.v) ile otuz gün tuttuğumuz oruçtan daha çok yirmi dokuz gün oruç tuttuk.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ramazan ayının yirmi dokuz veya otuz gün olduğuna delalet eden hadis, Dârekutnî'nin *es-Sünen*'inde “Siyâm” bahsinde yer almaktadır. Senedde görüldüğü üzere Dârekutnî, Abdullah b. Muhammed'den (ö. 317/929), kıraat metoduna sarahaten işaret eden ve Suyûtî'ye göre ilgili metodun en üstün mertebesinde yer alan “Abdullah'a okundu ben de işittim” anlamında “قُرِّئَ عَلَى عَبْدِ اللَّهِ وَأَنَا أَسْمَعُ” lafzıyla rivayet etmektedir.⁵⁹⁹

Benzer rivayetler Taberânî'nin üç *Mu'cem*'inde⁶⁰⁰ de aynı metinle tespit edilmiştir. Rivayet zincirleri incelendiğinde altıncı tabakada bulunan Sâlih b. Mâlik el-Huvârizmî'ye kadar ortak râviler dikkat çekerken, *El-Mu'cemu'l-Evsat* ve *el-Mu'cemu's-sağir* tariklerinde Taberânî, hocası İbrahim b. Esbât b. Seken (ö. 301/914); *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de ise Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) ve Musa b. Harun (ö. 194/810) kanalıyla Sâlih b. Mâlik'ten rivayet etmiştir.

Dört muhtelif kaynaktan tahrîc edilen rivayetlerin isnadında yer alan Hammâd b. Ebû Süleyman'ın talebesi Abdü'l-E'lâ b. Ebî'l-Müsâvir'in (ö. 161/778), çok zayıf ve metrûk olduğu zikredilmektedir.⁶⁰¹ Buna istinaden de söz konusu isnadlarla hadisin zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Hz. Âişe (r.anhâ) tarikiyle, *Sünen-i İbn Mâce*'de Ebû Hureyre (r.a) tarikiyle sahih isnada sahip olarak hadisin rivayet edildiği tespit edilmiştir.⁶⁰²

2.6. Cihad Bahsi

⁵⁹⁹ Ayrıca bk. Suyûtî, *Tedrib*, 1/423-429.

⁶⁰⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/82 (10021); a.mlf. *el-Mu'cemu'l-evsat*, 3/212 (2948); a.mlf. *el-Mu'cemu's-sağir*, 1/149 (228).

⁶⁰¹ Nesâî, *ed-Du'afâ*, 69; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/26; Ebû Nuaym, *ed-Duafâ*, thk. Faruk Hammad (b.y.: Daru's-Sikâfe – Daru'l-Beyza, 1405/1984), 104.

⁶⁰² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/64 (24518); İbn Mâce, “Siyâm”, 8.

عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ حَمَّادٍ، وَأَبِيهِ وَالْقَاسِمِ بْنِ مَعْنٍ، وَعَبْدِ الْمَلِكِ عَنْ عَطِيَّةِ الْقُرْظِيِّ، قَالَ: «عُرِضْنَا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ قُرَيْظَةَ فَأَمَرَ بِقَتْلِ كِبَارِهِمْ وَسَبْيِ صِغَارِهِمْ، فَمَنْ أَنْبَتَ فَيْتِلَ، وَمَنْ لَمْ يُنْبِتِ اسْتَحَى مِنْهُ»، وَفِي رِوَايَةٍ، قَالَ: عُرِضْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «انظُرُوا، فَإِنْ كَانَ أَنْبَتَ صَرَبُوا»، فَوَجَدُونِي لَمْ أَنْبِتْ، فَخَلَّى سَبِيلِي»⁶⁰³

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

İsmail b. Hammâd, Babası (Hammâd b. Ebû Süleyman), Kasım b. Ma'n ve Abdü'l-Melik [b. Umeyr] → Atiyye el-Kurazî'nin (r.a) şöyle dediği rivayet edildi: “(Beni Kurayza'nın esirleri olan bizler) Kurayza (savaşı) günü Hz. Peygamber'e (s.a.v) götürülünce yaşlı kimselerin öldürülmelerini, küçüklerin ise esir edilmelerini emretti. Bunun üzerine (kimin kasığında) tüy bitmişse öldürüldü. Tüy bitmeyenler ise serbest bırakıldı. Atiyye'den (r.a) nakledilen başka bir rivayette şöyle denildi: “Ben (Atiyye) Rasûlullah'a (s.a.v) gösterilince: *'Bakın! Şayet (kasığında tüy) bitmişse öldürün'* buyurdu. Derken baktılar ama tüy bitmediğini görünce beni serbest bıraktılar.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Savaş esirlerinin durumuna ilişkin rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Cihad” bahsinde yer almaktadır. Esirlerin kasık tüylerine bakılmasının sebebi, şahsın buluğa erip ermediğini kontrol etmek olduğu ifade edilir. Çünkü kasıkta tüylerinin bitmesi kişinin buluğa erdiğinin alameti olarak görülürdü.⁶⁰⁴

Müşahede edildiği üzere Ebû Hanîfe, hadisi üç râviden tahammül etmektedir. Aralarında Yahya b. Maîn'in sika olduğunu beyan ettiği Hammâd'ın oğlu İsmail b. Hammâd'ın⁶⁰⁵ bulunması dikkat çeken önemli bir ayrıntıdır. Çünkü Hammâd b. Ebû Süleyman'ın tespit edilip değerlendirilen rivayetleri arasında oğlu İsmail ile birlikte bulunduğu başka bir tarife rastlanamamıştır. Diğer taraftan Kasım b. Ma'n (ö. 175/792)⁶⁰⁶ ve Abdü'l-Melik'in (ö. 136/754)⁶⁰⁷ sika oldukları tespit edildiğinden, rivayetin sahih olduğu düşünülmektedir.

⁶⁰³ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 470-471 (320).

⁶⁰⁴ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/243.

⁶⁰⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/164; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/40.

⁶⁰⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/505; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/339.

⁶⁰⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/116; İclî, *es-Sikât*, 2/104.

2.7. Udhiyye (Kurban) Bahsi

61- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، وَالشَّعْبِيِّ، عَنْ أَبِي بُرْدَةَ بْنِ نِيَارٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ ذَبَحَ شَاةً قَبْلَ الصَّلَاةِ، فَذَكَرَ ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «تُجْزِي عَنْكَ وَلَا تُجْزِي عَنْ أَحَدٍ بَعْدَكَ»⁶⁰⁸

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Şa'bî [Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl] → Ebû Bürde b. Dînâr'dan (r.a) rivayet edildiğine göre o, (kurban bayramı) namazından önce bir koyun kesti ve bunu Hz. Peygamber'e (s.a.v) haber verdi. Rasûlullah (s.a.v) de şöyle buyurdu: “(Bu kurban) senin için geçerlidir. Ancak senden sonra (namaz öncesi kurbanını kesen) hiç kimse için geçerli değildir.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Konu başlığında yer verilen rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde bulunmaktadır. Ali el-Kârî, kurban bayramı günü ilk olarak namazını eda edip, akabinde kurbanını kesen kimsenin sünnete muvafık davrandığını, namaz öncesi hayvanını kesen kimse için ise kurban ibadetinin yerine gelmediğini ifade etmektedir.⁶⁰⁹

Rivayetin ricalinden Şa'bî'nin (ö. 104/722)⁶¹⁰ sika addedilmesiyle birlikte isnadın sahih olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Hammâd b. Ebû Süleyman vecihi ile *Müsned* dışındaki hadis külliyatında yer almayan rivayetin, mütabî'inin sadece *Sünen-i Nesâî*'de yer aldığı müşahede edilirken, şahidin *Kütüb-i Sitte* kaynaklarının her birinde yer aldığı saptanmıştır.⁶¹¹

2.8. Nikâh Bahsi

Sözlükte “nikâh” cinsel ilişki demektir.⁶¹² Fukahâ ıstılâhâtında ise, bir erkek ve kadının geçici olmaksızın, aralarında bir takım vazifeler ve haklar doğuran,

⁶⁰⁸ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 572 (408).

⁶⁰⁹ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/136.

⁶¹⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 287; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/185; Ayrıca bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/365-374.

⁶¹¹ Buhârî, “İdeyn”, 23, “Edâhî”, 1, 11; Müslim “Edâhî”, 1, 2; Ebû Dâvud, “Edâhî”, 5; Tirmizî, “Edâhî”, 12; Nesâî, “Dahâyâ”, 3; İbn Mâce, “Edâhî”, 12.

⁶¹² Cevherî, “nkh”, 1/413; İbn Manzûr, “nkh”, 2/625.

neticesinde birbirlerinden istifade etmeyi meşru hale getiren akde denir.⁶¹³ Söz konusu bahiste, Hammâd'dan nakledilip nikâh bahisleri kapsamında değerlendirilen rivayetler incelenecektir.

2.8.1. Çocuk Yatak Sahibinindir

62- عَنْ حَمَّادِ بْنِ أَبِي سُلَيْمٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «الْوَالِدُ لِلْفِرَاشِ، وَاللِّعَاقِبِ الْحَجَرُ»⁶¹⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd b. Ebû Süleyman → İbrahim → Esved → Hz. Ömer'den (r.a) nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Çocuk yatak sahibinindir. Zinakâr için ise taş (recm cezası) vardır.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Çocuğun nesebinin kime ait olduğu ve zina suçunun cezasının ne olduğuna dair konu başlığından yer verilen rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Nesep, Yatak Sahibine Aittir” isimli bâbda sahih isnadla⁶¹⁵ yer almaktadır. Şahit rivayetlerin Sahîhayn'da kaydedildiği tespit edilmiştir.⁶¹⁶

2.8.2. Nikâhlanması Tavsiye Edilmeyen Beş Sınıf Kadın

63- عَنْ حَمَّادِ بْنِ أَبِي سُلَيْمٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي شَيْخٌ مِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ، عَنْ زَيْدِ بْنِ نَابِتٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّهُ جَاءَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ لَهُ: “ هَلْ تَزَوَّجْتَ؟ قَالَ: لَا، قَالَ: “ تَزَوَّجْ تَسْتَعِفَّ مَعَ عِفَّتِكَ، وَلَا تَزَوَّجَنَّ حَمَسًا: شَهْبَرَةً وَلَا نَهْبَرَةً، وَلَا لَهْبَرَةً وَلَا هَيْدَرَةً وَلَا لَفُوتًا، قَالَ زَيْدٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، لَا أَعْرِفُ شَيْئًا مِمَّا قُلْتَ، قَالَ: أَمَّا الشَّهْبَرَةُ: فَالزَّوْجَاءُ الْبَيْدَةُ، وَأَمَّا النَّهْبَرَةُ: فَالطَّوِيلَةُ الْمَهْزُولَةُ، وَأَمَّا اللَّهْبَرَةُ: فَالْعُجُوزُ الْمُدْبِرَةُ، وَأَمَّا الْهَيْدَرَةُ: فَالْقَصِيرَةُ الدَّمِيمَةُ، وَأَمَّا اللَّفُوتُ: فَذَاتُ الْوَالِدِ مِنْ غَيْرِكَ، قَالَ الشَّيْبَانِيُّ: صَحِّحَكَ أَبُو حَنِيفَةَ مِنْ هَذَا الْحَدِيثِ طَوِيلًا⁶¹⁷

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

⁶¹³ Fahrettin Atar, “Nikâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/112-117; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 456.

⁶¹⁴ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 404-405 (280).

⁶¹⁵ Sened hakkında değerlendirilme için bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

⁶¹⁶ Buhârî, “Büyü”, 3; Müslim “Radâ”, 10.

⁶¹⁷ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 373-376 (259)

Hammâd → İbrahim → “Medine’den Bir Âlim” → Zeyd b. Sâbit’in (r.a) anlattığına göre, bir gün Hz. Peygamber'in (s.a.v) yanına gitmiş. Rasûlullah (s.a.v) ona evlendin mi diye sorunca o da ‘hayır’ cevabını vermiş. Akabinde Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuş: “*Evlen ki iffetini (haramlardan) koruyabilesin. Ancak şu beş sınıf kadınla evlenme: Şehbera, nehbera, lehbera, heydera ve lefût.*” Bunları duyan Zeyd (r.a) söylenenleri anlamadığını ifade edince Hz. Peygamber (s.a.v) (söz konusu kelimeleri) şöyle açıklamıştır: “*Şehbera: Mavi (gözlü) şişman (veya yaşlı) kadındır. Nehbera: Çok cılız ve uzun boylu kadındır. Lehbera: Şehvetten kesilmiş yaşlı kadındır. Heydera: Kısa boylu çirkin (veya şişman) kadındır. Lefût’a gelince o da: Başka (kocasından) çocuğu olan kadındır.*” Şeybânî dedi ki: Ebû Hanîfe uzunca tasvir edilen bu hadis sebebiyle güldü.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Evlenilmesi tavsiye edilmeyen kadınların tasvirinin yapıldığı söz konusu rivayet, Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde yer almaktadır. İbrahim en-Nehaî’nin hadisi, “*شَيْخٌ مِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ*” “Medine’den Bir Âlim” şeklinde mechûl bir kimseden nakletmesi rivayetin sıhhatine zarar vermemektedir. Çünkü Hanefî Mezhebine göre Nehaî’nin ancak sika râvilerden rivayet ettiği kabul edilir.⁶¹⁸ Bununla birlikte ilgili isnad zayıf addedilse bile, fedâilü’l-a’mâl kabilinden olması sebebiyle rivayet, Ali el-Kârî’nin ifade ettiği gibi yine de ma’mûl bih⁶¹⁹ kabul edilir.⁶²⁰

2.8.3. Azil⁶²¹ Yapmak

64- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مَسْعُودٍ سُئِلَ عَنِ الْعَزْلِ، فَقَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَوْ أَنَّ شَيْئًا أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَهُ اسْتَوْدَعَ صَخْرَةَ لَخَرَجَ»⁶²²

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes’ûd’a (r.a) azil hakkında sorulunca, Rasûlullah’ın (s.a.v) şöyle buyurduğunu haber verdi: “*Şayet*

⁶¹⁸ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 373 (Şerh-u Tensîku’n-Nizâm).

⁶¹⁹ “Kendisiyle amel edilen hadistir.” Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 183.

⁶²⁰ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/26. Ayrıca bk. “2.1.2. Mestler Üzerine Mesh Müddeti”

⁶²¹ “Cinsi münasebette erkeğin menisinin dışarıya akıtılmasına denir.” Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 41.

⁶²² Ebû Hanîfe, *Müsned*, 394-396 (275).

Allah Teâlâ (zuhur etmesi için) bir şeyi yaratmayı irade etse ve kayanın üzerine (o şey) bırakılsa elbette vücut bulacaktır.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde yer alan söz konusu rivayet, “Azlin Beyanı” isimli başlıkta bulunmaktadır. İsnadının sahih olduğu⁶²³ tespit edilen ilgili rivayetin şahidi, *Sahih-i Müslim* ve *Sünen-i Ebû Dâvud*'da kaydedilmiştir.⁶²⁴

2.8.4. Dört Kadınla Evlilik

65- نا مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ ، نا سَعْدَانُ بْنُ نَصْرِ ، نا عَسَّانُ بْنُ عَبِيدٍ ، عَنْ سُفْيَانَ ، عَنْ حَمَّادٍ ، وَالْكَلْبِيِّ ، عَنْ قَيْسِ بْنِ الْحَارِثِ ، يَرْفَعُهُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ رَجُلًا مِنْ بَنِي أَسَدٍ أَسْلَمَ وَعِنْدَهُ ثَمَانِ نِسْوَةٍ ، فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اخْتَرْ مِنْهُنَّ أَرْبَعًا». فَجَعَلَ يَقُولُ: أَقْبَلِي يَا فُلَانَةُ مَرَّتَيْنِ ، أَدْبِرِي يَا فُلَانَةُ أَدْبِرِي يَا فُلَانَةُ⁶²⁵

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Muhammed b. Mahled → Sa'dân b. Nasr → Gassân b. Ubeyd → Süfyân → Hammâd → Kelbî → Kays b. Hâris'in (r.a) Rasûlullah'a (s.a.v) dayandırdığı bir hadiste rivayet edildiğine göre, Benî Esed Oğullarından sekiz karısı olan bir adam Müslüman oldu. Hz. Peygamber (s.a.v) o adama: “(Hanımların içinden) dört tanesini tercih et” buyurdu. Bunun üzerine adam (hanımlarına işaret ederek): “İki defa ‘ey falanca benimle kal’, iki defa da ‘ey falanca beni bırak git” dedi.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Müslüman bir erkeğin en fazla dört kadınla evli bulunabileceğine ilişkin rivayet Dârekutnî'nin *Sünen*'inde yer almaktadır. İsnadda görüldüğü üzere “يَرْفَعُهُ إِلَى النَّبِيِّ” “hadisi Rasûlullah'a (s.a.v) merfû kıldı” denilerek hadisin merfû olduğuna işaret edilir. Öte yandan râvilerden Gassân b. Ubeyd'in zayıflığına istinaden, söz konusu isnadla rivayetin zayıf olduğuna dikkat çekilirken,⁶²⁶ *Tirmizî* ve *Sünen-i İbn Mâce*'de şevahid rivayetlerin bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak Tirmizî naklettiği

⁶²³ Sened hakkında bk. “2.2.20. Seferde Namazı Kısaltmak”

⁶²⁴ Müslim, “Nikâh”, 22; Ebû Dâvud, “Nikâh”, 48.

⁶²⁵ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/407 (3691).

⁶²⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/113; İbn Hacer, *Lisân*, 4/418.

tarikini mahfûz olmadığını ifade etmiş, *es-Sünen* vechinin ise sahih olduğu kaydedilmiştir.⁶²⁷

2.9. Talak Bahsi

“*Talak, nikâh akdini belirli bir lafız ile derhal ya da gelecekte ortadan kaldırmak ve izale etmek demektir.*”⁶²⁸ Hadis külliyyatında da “Talak” bahislerinde, talaka yani evliliğin sona erdirilmesine dair şekil ve yöntemler, geçerli olabilmesi için gerekli şartlar, doğurduğu sonuçlar gibi meselelerin fikhî yönden tahlil edilmesine kaynaklık eden rivayetler mervîdir. İlgili başlık altında bu hususlara dair Hammâd tariki ile varid olan hadisler müzakere edilecektir.

2.9.1. Üç Talakla Boşanan Kadına Nafaka ve Süknâ Hakkı

66- حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ، ثنا حَجَّاجُ بْنُ الْمُنْهَالِ، ثنا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ أَبِي سُلَيْمَانَ، عَنِ الشَّعْبِيِّ، أَنَّ فَاطِمَةَ بِنْتَ قَيْسٍ، طَلَّقَهَا زَوْجَهَا طَلَاً بَائِناً، فَقَالَ: رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا نَفَقَةَ لِكَ وَلَا سُكْنَى»⁶²⁹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ali b. Abdülaziz → Haccâc b. Minhâl → Hammâd b. Seleme → Hammâd b. Ebû Süleyman → Şa’bî’den [Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl] nakledildiğine göre Fatıma bint. Kays’ı kocası üç bâin talakla boşadı. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Senin için nafaka ve süknâ hakkı yoktur.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Üç talakla boşanan kadına nafaka ve süknâ hakkının söz konusu olmadığına ilişkin Hammâd kanalıyla gelen rivayet, diğer bir deyişle Fatıma bint. Kays hadisi, Taberânî’nin *el-Mu’cemu’l-kebîr*’inde kaydedilmiştir. İlgili rivayet ayrıca *El-Mu’cemu’l-Evsat*’ta ve metin itibariyle farklı mefhumun söz konusu olduğu Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde “Talâk” bahsinde yer almıştır.

el-Mu’cemu’l-evsat rivayetinin senedi şu şekildedir:

⁶²⁷ Tirmizî, “Nikâh”, 33; İbn Mâce, “Nikâh”, 40.

⁶²⁸ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 542.

⁶²⁹ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, 24/380 (941).

Ahmed b. Rişdîn → Abdü'l-Gaffâr b. Dâvud Ebû Salih el-Harrânî → Hammâd b. Seleme → Hammâd → Şa'bî → Fatıma bint. Kays → Rasûlullah (s.a.v).⁶³⁰

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde nakledilen sened şudur:

Hammâd → İbrahim → Esved → Ömer b. Hattâb.⁶³¹

Görüldüğü üzere *el-Mu'cemu'l-kebîr* ve *el-Mu'cemu'l-evsat* rivayetlerinin senedi dördüncü tabakada bulunan Hammâd b. Seleme'ye kadar ortaktır. Ancak *el-Mu'cemu'l-evsat* râvilerinden Ahmed b. Rişdîn (ö. 292/905), ifade edildiğine göre Taberânî'nin hocalarından olup hadis uydurmakla itham edilmiş bir kimsedir⁶³² ve söz konusu isnadla hadisin zayıf addedilmesine sebep olmaktadır.

Öte yandan *Müsned*'de ifade edilen rivayette, Hammâd'a ulaşan tarikin farklı olduğu göze çarpmakta ve ashaptan Hz. Ömer'e (r.a) nispet edilmesi sebebiyle mevkûf hadis olduğu anlaşılmaktadır.⁶³³

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sihat Durumu

Ebû Hanîfe, *Müsned*, 426-429 (293)

قَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: «لَا تَدْعُ كِتَابَ رَبِّنَا وَسُنَّةَ نَبِيِّنَا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِقَوْلِ امْرَأَةٍ، لَا نَدْرِي صَدَقَتْ أَمْ كَذَبَتْ؟ الْمَطْلَقَةُ ثَلَاثًا لَهَا السُّكْنَى وَالنَّفَقَةُ»

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde üç talakla boşanan kadına *el-Mu'cemu'l-kebîr* ve *el-Mu'cemu'l-evsat* rivayetlerinin aksine, nafaka ve süknâ hakkının verileceği ifade edilir. Çünkü metinde müşahede edildiği üzere Hz. Ömer (r.a), Fatıma bint. Kays'a atfen “biz doğru mu yalan mı söylediğini bilmediğimiz bir kadının sözüyle Rabbimiz'in Kitab'ını ve Peygamber'imizin (s.a.v) Sünnet'ini bırakacak değiliz” buyurmaktadır. İfade edildiğine göre Hz. Ömer'i (r.a) bu görüşe sevk eden “لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يُخْرِجَنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ” “Apaçık bir hayâsızlık yapmaları

⁶³⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 1/82 (239).

⁶³¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 426-429 (293).

⁶³² İbn Hacer, *Lisân*, 1/257-258; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/326-327; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, thk. Nurettin İtr (B.y.: y.y. t.y), 2/565.

⁶³³ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 427.

dışında onları (bekleme süresince) evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar’’⁶³⁴ âyet-i celîle’sidir.⁶³⁵

Üç talakla boşanan kadının nafaka ve süknâ hakkı konusu ulemâ arasında ihtilaflıdır. Hasan el-Basrî, Amr b. Dînar, Tâvûs b. Keysân, Atâ b. Ebî Rebâh, İkrime, Şa’bî, Ahmed b. Hanbel, bir rivayete göre İbrahim en-Nehaî ve Zahirîler, Fatıma bint. Kays hadisi ile istidlal ederek söz konusu kadının hamile olmaması durumunda nafaka ve süknâ hakkının olmadığı görüşünü savunmuşlardır. Öte yandan Hammâd b. Ebû Süleyman, İbrahim en-Nehaî, Süfyân es-Sevrî, İbn Şübrüme, İbn Ebî Leyla, Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve İmam Muhammed ise üç talakla boşanan kadın ister hamile olun, ister olmasın nafaka ve süknâ hakkı vardır demişlerdir. Dolayısıyla bu âlimler Fatıma bint. Kays hadisini hüccet kabul etmemişler, Hz. Ömer (r.a) ve İbn Mes’ûd’un (r.a) yolunu takip etmişlerdir.⁶³⁶

Hammâd’ın mevzubahis meseledeki rivayetlerinin anlaşılmasına yardımcı olması açısından yapılan bu açıklamayla, -tezin kapsamı dışına çıkmamak için- iktifa edilmesi yeterli görünmektedir. Diğer taraftan rivayetlerin itibar araştırmasına göre hem Fatıma bint. Kays hadisi,⁶³⁷ hem de Hz. Ömer rivayeti⁶³⁸ *Sahîh-i Müslim*, *Sünen-i Dâvud* gibi muteber kaynaklarda sahih olarak tespit edilmiştir.

2.9.2. Mehri Kararlaştırılmadan Kocasını Ölen Kadın

67- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ “ فِي الْمَرْأَةِ تُؤْفَى عَنْهَا، وَلَمْ يَفْرُضْ لَهَا صَدَاقًا، وَلَمْ يَكُنْ دَخَلَ بِهَا، فَقَالَ: لَهَا صَدَقَةٌ نِسَائِهَا، وَلَهَا الْمِيرَاثُ، وَعَلَيْهَا الْعِدَّةُ ” فَقَالَ مَعْقِلُ بْنُ سِنَانَ الْأَشْجَعِيُّ: أَشْهَدُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَضَى فِي بَرُوعَ بِنْتِ وَاشِقٍ مِثْلَ مَا قَضَيْتَ⁶³⁹.

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes’ûd’un (r.a) (şöyle fetva verdiği) rivayet edildi: “Mehri belirlenmeden ve zifafa da girmeden kocasını ölen

⁶³⁴ Talak 65/1.

⁶³⁵ Aynî, *Nuhab*, 11/110; Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/87.

⁶³⁶ Aynî, *Nuhab*, 11/109.

⁶³⁷ Müslim, “Talak”, 6; Ebû Dâvud, “Talak”, 39; Tirmizî, “Nikâh”, 38; İbn Mace “Talak”, 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 45/308 (27326).

⁶³⁸ Müslim, “Talak”, 6; Ebû Dâvud, “Talak”, 40; Dârimî, “Nikâh”, 65; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/241 (2296).

⁶³⁹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 434-436 (296).

bir kadın mehr-i misil alır, miras tahakkuk eder ve (vefat) iddeti bekler.” Bunun üzerine Ma’kil b. Sinan el-Eşceî, İbn Mes’ûd’a şöyle dedi: “Ben senin hükmettiğin gibi, Rasûlullah’ın (s.a.v) da Berveâ bint. Vâşık hakkında hükmettiğine şahitlik ettim.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Mehri, müsemma olmayıp, medhûlun bihâ da olmayan kadının, kocasının vefat etmesi durumunda tahakkuk edecek haklara dair Abdullah b. Mes’ûd’un verdiği fetvaya ilişkin haber, Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde “Talâk” başlığında bulunmaktadır. İlgili konuya dair Hammâd kanalıyla başka kaynaklarda rivayete rastlanmazken, mütabi’ ve şahid rivayetler *Sünen-i Erba’a*’da saptanmış ve Tirmizî’nin, söz konusu tarikle İbrahim en-Nehaî’den Mansur b. el-Mu’temir’in (ö. 132/750) naklini, tahrîc edip tashih ettiği tespit edilmiştir.⁶⁴⁰

2.9.3. Hürriyetine Kavuşan Cariyenin, Nikâhını Feshetme Muhayyerliği

68- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنِ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا أَنَّهَا «أَعْتَقَتْ بَرِيرَةَ، وَلَهَا زَوْجٌ مَوْلَى لَالِ أَبِي أَحْمَدَ،

فَخَيَّرَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاخْتَارَتْ نَفْسَهَا فَفَرَّقَ بَيْنَهُمَا، وَكَانَ زَوْجُهَا حُرًّا»⁶⁴¹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe’nin (r.anhâ) “Berîre’yi azat ettiği rivayet edildi. Nitekim Berîre’nin kocası, Ebû Ahmed ailesinin azatlı kölesiydi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v) Berîre’yi (kocasından boşanma hususunda) muhayyer bıraktı. Berîre de kendisini tercih ederek (kocasından ayrılmak isteyince) Hz. Peygamber (s.a.v) onları ayırdı. Hâlbuki Berîre’nin kocası (daha önceden zaten) hürdü.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Azat edildikten sonra hür olan kocasından ayrılmasına dair, Hz. Peygamber’in (s.a.v) muhayyer bıraktığı Berîre isimli cariyeye ilişkin rivayet, Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde “Talâk” bahsinde bulunmaktadır.

⁶⁴⁰ Tirmizî, “Nikâh”, 44; Ebû Dâvud, “Nikâh”, 31; Nesâî, “Nikâh”, 68; İbn Mace “Nikâh”, 18. Ayrıca senedin değerlendirilmesi hakkında bk. “2.2.20. Seferde Namazı Kısaltmak”

⁶⁴¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 422 (291).

İlgili konuda varid olan muhtelif hadislerden kaynaklı olarak, Berîre hürriyetine kavuştuğu esnada kocası Mugîs'in hür olup-olmadığı ve kocası ister hür olsun ister olmasın azat olan bir cariyenin nikâhını feshetme muhayyerliğinin bulunup-bulunmadığı ulemâ arasında ihtilafli meselelerden biridir. Hammâd b. Ebû Süleyman, Mugîs'in hür olduğuna ilişkin rivayetlerle istidlal ederek, azat olan cariyenin kocası ister hür olsun ister olmasın, cariyenin nikâhı feshetme muhayyerliği olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴² Ebû Hanîfe ve İmameyn de Hammâd'ın görüşüne katılmıştır.⁶⁴³ Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel ise kocası hür olan bir cariyenin muhayyerlik hakkının olmadığını savunmuşlardır.⁶⁴⁴

Berîre'nin kocasının hür olduğuna ilişkin söz konusu rivayetin senedinin sahih olduğu belirlenmiştir.⁶⁴⁵ Mütabi'leri *Sünen-i Erba'a'da* tahrîc edilmiş ve Tirmizî hadisin hasen-sahih olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴⁶

2.9.4. Kadının Talak Hususunda Muhayyer Bırakılması

69- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا “خَيْرَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَاخْتَرْنَا، فَلَمْ يَغْدُ ذَلِكَ طَلًا”⁶⁴⁷

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → **İbrahim** → **Esved** → **Hz. Âişe'nin (r.anhâ)** şöyle dediği rivayet edildi: “Hz. Peygamber (s.a.v), (kendisinden boşanıp-boşanmama hususunda) biz (eşlerini) muhayyer bıraktı da biz (zevcesi olarak kalmayı tercih ederek) O'nu seçtik ve bu, talak olarak addedilmedi.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Kocanın, karısını kendisinden boşanması hususunda serbest bırakıp da, kadının boşanmayı tercih etmemesi durumunda talakın vaki olmayacağına ilişkin

⁶⁴² İbn Kudâme, *el-Muğni*, 10/69.

⁶⁴³ Aynî, *Nuhab*, 11/208.

⁶⁴⁴ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/59; Ayrıca bk. Aras, *Ebu Hanîfe'nin Hocası Hammâd*, 210-211.

⁶⁴⁵ Senedin değerlendirilmesi hakkında bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

⁶⁴⁶ Tirmizî, “Radâ”, 7; Ebû Dâvud, “Talak”, 20; Nesâî, “Talak”, 30; İbn Mace “Talak”, 29.

⁶⁴⁷ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 421 (290).

sahih isnadla⁶⁴⁸ kaydedilen rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde yer almaktadır. Söz konusu rivayetin *Kütüb-i Sitte* hadisi olduğu tespit edilmiştir.⁶⁴⁹

2.9.5. Eşi Vefat Eden Hamile Kadının İddeti

70- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، أَنَّ سُبَيْعَةَ بِنْتَ الْحَارِثِ الْأَسْلَمِيَّةَ مَاتَ عَنْهَا، فَمَكَتْ خَمْسًا وَعِشْرِينَ لَيْلَةً، ثُمَّ وَضَعَتْ، فَمَرَّ بِهَا أَبُو السَّنَابِلِ ابْنُ بَعَكَكٍ، فَقَالَ: تَشَوَّفْتِ؟ تُرِيدِينَ الْبَاءَةَ؟ كَلَّا وَاللَّهِ إِنَّهُ لَأَبْعَدُ الْأَجَلَيْنِ، فَأَتَتِ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَذَكَرَتْ ذَلِكَ لَهُ، فَقَالَ: «كَذَبَ، إِذَا حَضَرَ فَأَذِنِّي»⁶⁵⁰

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → **İbrahim** → **Esved'den** rivayet edildiğine göre, Sübey'a bint. el-Hâris el-Eslemiyeye (hamileyken) kocası vefat etti ve yirmi beş gece sonra doğurdu. Bir müddet sonra Ebû's-Senâbil b. Kâbek ona rastladı ve ona: “Sen süslendin mi? Evlenmek mi istiyorsun yoksa? Allah'a yemin olsun ki bu asla olamaz. Sana (doğum iddeti ve vefat iddeti olmak üzere) iki iddetten (dört ay on gün olan) daha uzun süreli iddet gereklidir” dedi. Bunun üzerine Sübey'a derhal Rasûlullah'a (s.a.v) giderek durumu anlattı ve Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “*O hata etmiş. Nasibin çıktığında bana haber ver.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hamile kadının kocası vefat ettiğinde, dört ay on gün olan vefat iddetini mi yoksa doğurmasıyla bitecek olan doğum iddetini mi bekleyeceğine ilişkin rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “İki İddetin Tearuz Etmesi” isimli başlıkta yer almaktadır. Hadisi, muhadramûndan Esved b. Yezîd'in (ö. 75/695)⁶⁵¹ merfû olarak rivayet etmesi sebebiyle Ali el-Kârî, rivayetin pek çok kişi tarafından nakledildiğini ifade ederek sıhhati hususunda şüpheye mahal olmayıp sahih olduğuna işaret

⁶⁴⁸ Senedin değerlendirilmesi hakkında bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

⁶⁴⁹ Buhârî, “Talak”, 5; Müslim, “Talak”, 4; Ebû Dâvud, “Talak”, 12; Tirmizî, “Talak”, 4; Nesâî, “Talak”, 27; İbn Mâce, “Talak”, 20.

⁶⁵⁰ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 430-432 (294).

⁶⁵¹ Zehebî, *Siyer*, 4/50-53; Buhârî, *et-Tarih*, 1/449.

etmektedir.⁶⁵² Diğer taraftan şevahid rivayetlerin *Kütüb-i Sitte'de* yer aldığı belirlenmiştir.⁶⁵³

2.9.6. Boşanmış Kadının İddeti

71- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ لِسُودَةَ حِينَ طَلَّقَهَا: «اعْتَدِي»⁶⁵⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → **İbrahim** → **Esved** → **Hz. Âişe (r.anhâ)**, Rasûlullah'ın (s.a.v) Sevde'yi (r.anhâ) boşadığı zaman ona: “*İddet bekle*” dediğini rivayet etti.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Boşanan kadının iddet beklemesinin gerekli olduğunu beyan eden hadis, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Talâk” bahsinde müşahede edilmiştir. Rasûlullah'ın (s.a.v) Hz. Sevde'yi (r.anhâ) boşayıp boşamadığına ilişkin muhtelif rivayetler olsa da söz konusu rivayetten anlaşılan onu boşadığıdır. Ancak Hz. Sevde'nin ricası üzerine Rasûlullah (s.a.v) ric'at etmiştir.⁶⁵⁵ Bununla birlikte Hz. Peygamber'den (s.a.v) sonra ezvâc-ı tâhirât ile ebedi olarak nikâh yasağı olmasına rağmen Hz. Sevde'ye (r.anhâ) iddet beklemesinin emredilmesi, talâk durumunda iddetin önemine delalet etmektedir.⁶⁵⁶

Sonuç olarak söz konusu isnadın sahih olduğu⁶⁵⁷ belirlenmiş ve mütabi' rivayetlerin Şeyhain tarafından tahrîc edildiği saptanmıştır.⁶⁵⁸

2.10. Sayd (Av) Bahsi

Av, yaratılış itibariyle insandan ürküp kaçan, eti yenilsin veya yenilmesin vahşi olan hayvandır. Böyle bir hayvanı etkisiz hale getirip yakalamaya avlamak

⁶⁵² Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/118. Ayrıca Esved b. Yezîd'in cerh-ta'dil durumu hakkında bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

⁶⁵³ Buhârî, “Talâk”, 2, 39; Müslim “Talâk”, 8; Ebû Dâvud, “Talâk”, 47; Tirmizî, “Talâk”, 17; Nesâî, “Talâk”, 56; İbn Mâce, “Talâk”, 7.

⁶⁵⁴ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 415 (286).

⁶⁵⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/313.

⁶⁵⁶ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/69-70.

⁶⁵⁷ İsnad değerlendirmesi hakkında bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

⁶⁵⁸ Buhârî, “Nikâh”, 97; Müslim “Rada”, 14.

manasında “ıstyâd” denir.⁶⁵⁹ İnsanlar belirli maslahatlara binaen avlanırlar. Nitekim İslam’da da kara ve deniz avcılığı helaldir.⁶⁶⁰ Ancak avlanmak, belli şartlar ve kurallar ihtiva eder ki ahkâm kitaplarında buna dair varid olmuş rivayetler “Sayd” bahislerinde ele alınır. Binaenaleyh bu başlık altında ilgili meselede Hammâd tariki ile mervî rivayetlerden bahsi açılacaktır.

2.10.1. Eğitilmiş Köpeklerle Avlanmak

72- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ هَمَّامٍ، عَنْ عَدِيِّ بْنِ حَاتِمٍ، قَالَ: سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّا نَبْعَثُ الْكِلَابَ الْمُعَلَّمَةَ، أَفَنَأْكُلُ مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْنَا؟ فَقَالَ: “ إِذَا ذَكَرْتَ اسْمَ اللَّهِ تَعَالَى مَا لَمْ يَشْرِكْهَا كَلْبٌ غَيْرُهَا، قُلْتُ: وَإِنْ قَتَلْتِ؟ قَالَ: وَإِنْ قَتَلْتِ، قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَحَدُنَا يَرْمِي بِالْمِعْرَاضِ؟ قَالَ: إِذَا رَمَيْتِ فَسَمَيْتِ، فَحَزَقَ فَكُلْ، فَإِنْ أَصَابَ بَعْرُضِهِ فَلَا تَأْكُلِ “⁶⁶¹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Hemmâm [b. Hâris en-Nehaî] → Adî b. Hâtım’in (r.a) şöyle dediği rivayet edildi: “Ben, Rasûlullah’a (s.a.v) dedim ki: Ya Rasûlullah (s.a.v)! Biz eğitilmiş köpekleri (avı yakalamak için) gönderiyoruz. Peki, bizim için yakaladıklarını yiyebilir miyiz? Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v): “Allah’ın ismini zikrederek (gönderip), başka bir köpek de ava ortak olmazsa (yiyebilirsiniz)” deyince ben: “Öldürse de mi?” dedim. “Evet” dedi. (Sonra) “Ya Rasûlullah (s.a.v)! Bizden birisi mızrak (ile avlanınca) ne olur” dedim. Şöyle buyurdu: “(Mızrağı) atınca isabet edip (derisini) delerse (ve kan akarsa) ye. Ancak mızrağın yan tarafı isabet eder de (hayvan ölürse) yeme.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Köpeklerle avlanmanın mahiyetine ilişkin rivayet, Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde “Sayd” bölümünde tespit edilmiştir. Benzer rivayete Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde 2049 numarada saptanmıştır. İlgili rivayetin senedi şu şekildedir:

⁶⁵⁹ Erdoğlan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 496.

⁶⁶⁰ Merginânî, *Hidâye*, 7/308-309.

⁶⁶¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 561-562 (398).

Esbât [b. Muhammed el-Kuraşî] → Ebû İshak eş-Şeybânî → Hammâd → İbrahim → İbn Abbas → Rasûlullah (s.a.v).⁶⁶²

Görüldüğü üzere Hammâd rivayeti, İbn Abbas ve Adî b. Hâtim et-Tâî (ö. 67/686) kanalıyla iki muhtelif tarike sahiptir. Ahmed b. Hanbel'in kaydettiği isnadla rivayetin, İbrahim en-Nehaî'nin İbn Abbas'tan semâî bilinmediğinden, inkıta' sebebiyle zayıf olduğunu zikredenler varsa da,⁶⁶³ Nehaî'nin rivayet ettiği kişilerin sika olmaları hasebiyle Hanefi mezhebi açısından mahzurlu değildir.⁶⁶⁴

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Rivayet metinleri arasında cari olan farklılık altı çizilerek vurgulanmıştır:

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/484 (2049)

حَدَّثَنَا أَسْبَاطُ، حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ الشَّيْبَانِيُّ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “ إِذَا أُرْسِلْتَ الْكَلْبَ، فَأَكَلِ مِنَ الصَّيْدِ، فَلَا تَأْكُلْ، فَإِنَّمَا أَمْسَكَ عَلَى نَفْسِهِ، وَإِذَا أُرْسِلْتَهُ، فَقَتَلْ وَلَمْ يَأْكُلْ، فَكُلْ فَإِنَّمَا أَمْسَكَ عَلَى صَاحِبِهِ ”

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde nakledilen metinde, eğitilmiş köpeğin tanımı yapılmaktadır. Nitekim mezhepler arasında muhtelif kaviller olmakla birlikte köpeğin eğitilmiş olduğu, avın üzerine gönderildiğinde yememesiyle anlaşılır ki, “ وَلَمْ يَأْكُلْ ” anlatımıyla avını yakalayıp yemeyen köpeğin, bunu sahibi için yakaladığına ve av etinin yenilebileceğine dikkat çekilir. Ancak “ فَأَكَلِ مِنَ الصَّيْدِ، فَلَا تَأْكُلْ، فَإِنَّمَا أَمْسَكَ عَلَى نَفْسِهِ ” ifadesiyle, gönderilen köpek avını yemesi durumunda, onu sahibi için değil kendisi için yakaladığı vurgulanır ki, bu durumda av eti yenmez ve köpek de eğitilmiş kabul edilemez.⁶⁶⁵

⁶⁶² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/484 (2049).

⁶⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/485 (Muhakkikin dipnotu).

⁶⁶⁴ İbrahim en-Nehaî'nin sika râvilerden rivayet etmesine ilişkin bk. “2.1.2. Mestler Üzerine Mesh Müddeti”

⁶⁶⁵ Celal Yıldırım, *Kaynaklarıyla Ahkâm Hadisleri* (İstanbul: Miraç Yayınları, t.y.), 8/105-110; Merginânî, *Hidâye*, 7/311.

Şuayb Arnaûd, rivayet zincirinde bulunan ricâlin sika olduğunu ve hadisin sahih li-gayrihî derecesinde bulunduğunu dile getirmiştir.⁶⁶⁶ Nitekim rivayet *Kütüb-i Sitte* müelliflerince, eserlerine alınmıştır.⁶⁶⁷

2.11. Ferâiz (Miras) Bahsi

73- حَدَّثَنَا عَبَّادُ بْنُ الْعَوَّامِ، عَنْ عُمَرَ بْنِ عَامِرٍ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: فِي وَدِّ الْمَلَاعَةِ: «مِيرَاثُهُ كُلُّهُ لِأُمِّهِ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ أُمٌّ فَهُوَ لِعَصْبَتِهِ» وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ: «مِيرَاثُهُ كُلُّهُ لِأُمِّهِ وَيَعْقُلُ عَنْهُ عَصْبَتُهَا، وَكَذَلِكَ وَدِّ الرَّثَا، وَوَدِّ النَّصْرَانِيِّ، وَأُمُّهُ مُسْلِمَةٌ»⁶⁶⁸

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Abbâd b. el-Avvâm → Ömer b. Âmir → Hammâd → İbrahim → Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a), (hakkında) mülâane⁶⁶⁹ yapılmış çocuğun bütün mirasının annesine, şayet annesi yoksa asabesine kalacağını söylediği rivayet edildi. İbrahim en-Nehaî şöyle söyledi: “(Hakkında mülâane yapılmış) çocuğun bütün mirası annesindir. Ayrıca çocuğun âkilesi⁶⁷⁰ de annesinin asabesidir. Aynı durum veled-i zina ve annesi Müslüman olan hristiyan (babanın) çocuğu için de geçerlidir.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Kocanın, mahkemede kendisinden olmadığını ve hakkında annesine zina ithamında bulunduğu çocuğun miras taksimini konu edinen rivayet, İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'inde tespit edilerek incelenmiştir. Benzer rivayetler Hâkim'in *Müstedrek*'i ve Dârimî'nin *Müsned*'inde “Ferâiz” bahislerinde bulunmaktadır. Metin itibarıyla benzerlik arz eden rivayet metinlerinde, İbrahim en-Nehaî'nin fikhî tahlili sadece *Musannef*'te yer alır. İlgili rivayetlerin isnadları şöyledir:

⁶⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/485 (Muhakkikin dipnotu).

⁶⁶⁷ Buhârî, “Zebâih ve's-Sayd” 1; Müslim, “Sayd ve'z-Zebâih”, 1; Ebû Dâvud, “Sayd”, 1, 2; Tirmizî, “Sayd”, 1; Nesâî, “Sayd ve'z-Zebâih”, 1, 2, 3, 4, 5; İbn Mâce, “Sayd”, 3.

⁶⁶⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 6/272 (31319).

⁶⁶⁹ “Kadının, kendisine zina yaptığı iddiasında bulunan kocası ile mahkemede karşılıklı yeminleşmesine mülâane denir.” Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 418; Ayrıca bk. Mehmet Âkif Aydın, “Liân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/172-173.

⁶⁷⁰ “Kasıtsız işlenen bir cinayetin diyetini veya gurre bedeli olan tazminatı ödeyecek olan asabe, meslek kuruluşları, aşiret vb.dir.” Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 20; Ayrıca bk. Hamza Aktan, “Âkile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/248-249.

Hâkim'in Müstedrek'inde mevcut sened şu şekildedir:

Ebû Abdullah İshak b. Yakup el-Hafız ve Yahya es-Semerkindî → Muhammed b. Nasr el-İmam → Yahya b. Yahya → Abbâd b. el-Avvâm → Ömer b. Âmir → Hammâd → İbrahim → Abdullah b. Mes'ûd (r.a).⁶⁷¹

Dârimî'nin Müsned'inde kaydedilen sened şudur:

Muhammed b. İsa → Salim b. Nuh → Ömer b. Âmir → Hammâd → İbrahim → Abdullah b. Mes'ûd (r.a)⁶⁷²

Görüldüğü üzere İbrahim en-Nehaî Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet etmektedir. Müstedrek özelinde isnadın sika râvilerden müteşekkil olduğu ve hadisin şevahitleri⁶⁷³ bulunduğuna dikkat çekilirken, Zehebî senedlerin mürsel olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁴ Buna dayanarak rivayete hasen hükmü verildiği görülür.⁶⁷⁵ Ancak ulemâ tarafından Nehaî'nin mürsellerinin sahih kabul edilmesi sebebiyle söz konusu durumun hadisin sıhhatine zarar vermediği düşünülmektedir.⁶⁷⁶

2.12. Cenazeler Bahsi

“Cenaze” sözlükte ölü demektir. “Cinâze” ise vefat eden kimsenin içine konulduğu tabutun ismidir.⁶⁷⁷ Başlıktan anlaşılacağı üzere ilgili bahiste, hadis külliyatında “Cenâiz” bölümlerinde yer alan Hammâd tarikiyle nakledilmiş rivayetler ele alınacaktır.

2.12.1. Rasûlullah'ın Kefeni

74- عَنْ الثَّوْرِيِّ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: «كُفِّنَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي حُلَّةٍ يَمَانِيَّةٍ وَقَمِيصٍ»⁶⁷⁸

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

⁶⁷¹ Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/379 (7987).

⁶⁷² Dârimî, *Müsned*, 2/971 (2987).

⁶⁷³ Ebû Dâvud, “Ferâiz”, 9.

⁶⁷⁴ Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/379.

⁶⁷⁵ Dârimî, *Müsned*, 2/971 (Muhakkikin dipnotu).

⁶⁷⁶ Nehaî'nin İbn Mes'ûd'dan irsalleri hakkında bk. “2.1.8. Ateşte Pişen Şeyleri Yemek Abdesti Gerektirmez”

⁶⁷⁷ İbn Manzûr, “cnz”, 5/324.

⁶⁷⁸ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/421 (6168)

[Süfyân] es-Sevrî → Hammâd → İbrahim [en-Nehâî'nin] şöyle dediği rivayet edildi: “Hz. Peygamber (s.a.v) yemen kumaşından bir cübbe ve gömlek ile kefenlendi.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Rasûlullah'ın (s.a.v) kefenlenmesine dair malumat ihtiva eden rivayet, Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde tahrîc edilmiştir. Senedde müşahede edildiği üzere tâbiînden olan İbrahim en-Nehâî, mürsel olarak yani sahâbe râvisinin düşmesiyle doğrudan Rasûlullah (s.a.v) ile ilgili haber aktarmaktadır. Fakat Nehâî'nin mürselleri hususunda ulemânın tashîhi olması hasebiyle, söz konusu durumun isnadın sıhhatine zarar vermediği düşünülmektedir. Bununla birlikte muttasıl isnadlarla şahid rivayetlerin, *Kütüb-i Sitte*'de yer aldığı saptanmıştır.⁶⁷⁹

2.13. Büyû' (Alışveriş) Bahsi

Büyû' bey' kelimesinin çoğuludur. Sözlükte bey', satmak veya satın almak manalarına geldiği ifade edilir.⁶⁸⁰ Fıkıh kitaplarında ve ahkâma dair hadis eserlerinde önemli yer teşkil etmektedir. Genel olarak ticaret, özel olarak İslam hukukunda ise alım-satım akdini ifade eder.⁶⁸¹ Hammâd b. Ebû Süleyman'ın büyü' bahislerine ilişkin rivayetleri bu başlık altında ele alınacaktır.

2.13.1. Kişinin Çocuğunun Malından Yemesi

75- حَدَّثَنَا أَبُو زَيْدٍ أَحْمَدُ بْنُ زَيْدِ الْحَوْطِيِّ، ثنا عَلِيُّ بْنُ عِيَّاشِ الْحِمَصِيِّ، ثنا مُعَاوِيَةُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَبْدِ الْخَمِيدِ بْنِ ذِي حِمَايَةَ، عَنْ غَيَّالَانَ بْنِ جَامِعٍ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لِرَجُلٍ: «أَنْتَ وَمَالُكَ لِأَبِيكَ»⁶⁸²

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ebû Zeyd Ahmed b. Yezîd el-Havtî → Ali b. Ayyâş el-Hımsî → Muaviye b. Yahya → İbrahim b. Abdurrahman b. Zî Himaye → Gaylân b. Câmi' →

⁶⁷⁹ Buhârî, “Cenâiz”, 18; Müslim, “Cenâiz”, 13; Ebû Dâvud, “Cenâiz” 34; Tirmizî, “Cenâiz”, 20; Nesâî, “Cenâiz”, 18; İbn Mâce, “Cenâiz”, 11

⁶⁸⁰ İbn Manzûr, “by”, 8/23.

⁶⁸¹ Ali Bardakoğlu, “Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/13-19.

⁶⁸² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/81 (10019).

Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah'tan [b. Mes'ûd] rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) bir adama şöyle dedi: “*Sen ve malın babana aitsiniz.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Mezkûr rivayet Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde 10019 numarada yer almaktadır. Ayrıca *el-Mu'cemu's-sağîr*⁶⁸³ ve *el-Mu'cemu'l-evsat'ta*⁶⁸⁴ aynı sened ve metinle nakledilmektedir. *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarında Hammâd tarikiyle her hangi bir rivayete rastlanmamıştır.

Abdullah b. Mes'ûd kanalıyla başka vechi bulunmadığından ferd hadis kapsamında değerlendirilir. Bununla birlikte İbrahim b. Abdülhamid'in de rivayetinde tek kaldığı ve sika olduğu aktarılmaktadır.⁶⁸⁵ Teferrüd, daha önce de ifade edildiği gibi senedin müntehasında yani sahâbe tabakasında gerçekleştiği için ferd-i mutlak olarak mütâlâa edilmelidir.

Öte yandan râvi zincirinde bulunan Ebû Zeyd Ahmed b. Yezîd el-Havfî ile ilgili *el-Mu'cemu's-sağîr*'de yer alan senedde, kendisinden sonra ayrıca açıklamaya yer verilmiş, onun hicrî 279 senesinde Cebele denilen bölgede bulunduğu kaydedilmiştir. Zehebî'nin de aynı bilgiyi *Siyer*'inde verdiği, onun hakkında sükût ettiği ve mechûlu'l-hâl⁶⁸⁶ olduğu ifade edilir.⁶⁸⁷ Dolayısıyla hadisin bu isnadla zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır.

Şahid rivayetler göz önüne alındığında⁶⁸⁸ ve Şuayb Arnaûd'un sıhhati hakkında yaptığı değerlendirmeye göre rivayetin, sahih li-gayrihî hükmünde olduğu kaydedilir.⁶⁸⁹

2.13.2. Bey'-i Hasât,⁶⁹⁰ Bey'-i Mülâmese⁶⁹¹ ve Bey'-i Neceş'in⁶⁹² Nehyi

⁶⁸³ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağîr*, 1/23 (2).

⁶⁸⁴ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 1/22 (57).

⁶⁸⁵ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağîr*, 1/23.

⁶⁸⁶ Kendisinden, ismini açıkça ifade ederek en az iki âdil râvinin hadis rivayetinin malum olmasıyla birlikte, cerh ve ta'dil durumunun bilinmediği kimse hakkında “mechûlu'l-hâl”, “mechûlu'l-vasf” veya “mestûr” gibi ifadeler kullanılır. Bk. Suyûtî, *Tedrib*, 1/373; Mustafa Saîd el-Him, Bedû's-Seyyid el-Lahhâm, *el-İdâh fî ulûmu'l-uadîs ve'l-istilâh* (Dimeşk: Daru'l-Beyrûtî, 2018), 293; Yücel, *Hadis Usûlü*, 106; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 184.

⁶⁸⁷ Zehebî, *Siyer*, 13/153; Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağîr*, 1/23 (2).

⁶⁸⁸ İbn Mâce, “Ticaret”, 60; Ebû Dâvud, “Büyü” 79; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/503 (6902).

⁶⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/503 (Muhakkikin dipnotu).

76- حَدَّثَنَا حَسَنٌ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، “ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنْ اسْتِئْجَارِ الْأَجِيرِ حَتَّى يُبَيَّنَ لَهُ أَجْرُهُ، وَعَنْ إِلْقَاءِ الْحَجَرِ، وَاللَّمْسِ، وَالنَّجْشِ ”⁶⁹³

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hasen [b. Musa] → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Ebû Saîd el-Hudrî'nin (r.a) şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Rasûlullah (s.a.v) alacağı ücreti baştan belirlemeden işçi çalıştırmayı, malın üzerine rastgele çakıl taşı atarak alışveriş yapmayı, (mala dokunmak suretiyle yapılan bey'-i) mülâmeseyi ve (pazarlığı kızıştırmak amacıyla yapılan bey'-i) neceşi yasakladı.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Konu başlığına ilişkin rivayet, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 3 yerde tahrîc edilmiş olup, bunlardan 11675 numaralı vecih tercih edilmiştir. Diğer iki tarihin sened ve metin itibarıyla aynı olduğu ve konu edilen rivayetin mükerreri olduğu saptanmıştır.⁶⁹⁴ Ayrıca benzer hadis, Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde ve Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında yer almaktadır.

Musannef'te kaydedilen rivayetin senedi şöyledir:

Ma'mer [b. Râşid] → [Süfyân] es-Sevrî → Hammâd → İbrahim → Ebû Hureyre → Rasûlullah (s.a.v).⁶⁹⁵

es-Sünenü'l-kübrâ'da bulunan rivayetin senedi şu şekildedir:

Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed → Ebû'l-Hasen el-Fesevî → Ebû Ali el-Lü'lü'î → Ebû Dâvud [es-Sicistânî] → Musa b. İsmail → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Ebû Saîd el-Hudrî → Rasûlullah (s.a.v).⁶⁹⁶

⁶⁹⁰ “Cahiliye döneminde, önceden belli olmayan malı, satış esnasında çakıl taşı atarak belirlemek.” Ayrıca bk. İbrahim Kâfi Dönmez, “Garar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/366-371; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 54.

⁶⁹¹ “Cahiliye döneminde mala dokunarak yapılan alışveriş şeklidir. Satıcı alıcıya “dokunduğun mal senindir” diyerek yapılır.” Ayrıca bk. Celal Yeniçeri, “Mülamese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/535-536; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 55.

⁶⁹² “Alışveriş esnasında fiyat arttırarak, sırf başkasını zarara sokmak amacıyla pazarlığı kızıştırmak.” Ayrıca bk. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 55.

⁶⁹³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18/213 (11675).

⁶⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18/116 (11565), 18/193 (11649).

⁶⁹⁵ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 8/235 (15023).

İsnadlarda İbrahim en-Nehaî'nin, Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) ve Ebû Hureyre'den (ö. 58/678) semâi sabit olmadığı halde rivayet ettiği görülür. Buna istinaden zikredilen isnadlarla rivayetlerin her birinde inkita bulunması sebebiyle zayıf olduğuna hükmedildiği⁶⁹⁷ ve Ebû Dâvud'un da (ö. 275/889) *Merâsil*'de, Ebû Saîd el-Hudrî tariki ile rivayeti kaydederek inkita' durumuna dikkat çektiği müşahede edilir.⁶⁹⁸ Fakat ulemânın, Nehaî'nin mürsellerini makbul addetmesi sebebiyle isnadın zayıf olarak değerlendirilmemesi îcâb ettiği düşünülmektedir ki Şuayb Arnaûd, metinde geçen "تهى عن استتجار الأجير حتى يبين له أجره" ifadesi hariç, rivayetin sahih li-gayrihî olduğunu dile getirmektedir.⁶⁹⁹

2.13.3. Satış Üstüne Satış Yapmak ve İşçinin Ücretini Vermek

77- أخبرنا أبو عبد الله الحافظ، أخبرنا بكر بن محمد الصيرفي، حدثنا إبراهيم بن هلال، حدثنا علي بن الحسن بن شقيق، حدثنا عبد الله بن المبارك، عن أبي حنيفة، عن حماد، عن إبراهيم، عن الأسود، عن أبي هريرة، عن النبي -صلى الله عليه وسلم-: "لا يُساوم الرجل على سؤم أخيه، ولا يخطب على خطبة أخيه، ولا تناجشوا، ولا تبايعوا بالقاء الحجر، ومن استأجر أجيرًا فليكيله أجره"⁷⁰⁰

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ebû Abdullah el-Hafız → Bekr b. Muhammed es-Sayrafi → İbrahim b. Hilal → Ali b. Hasen b. Şakîk → Abdullah b. Mübarek → Ebû Hanîfe → Hammâd → İbrahim → Esved → Ebû Hureyre'den (r.a) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: "*Bir kimse, kardeşinin pazarlığı üstünde pazarlık yapmasın. Bir kimse kardeşinin dünürlüğü üstüne dünürlükte bulunmasın. Müşteri kandırıp birbirinizi kızdırmayın. Taş atmakla (rastgele) alışveriş yapmayın. Kim bir işçi çalıştıracaksa, ücretini (önceden) belirlesin.*"

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Konu başlığı altında yer verilen rivayet Beyhakî'nin *es-Sünenü 'l-kübrâ*'sında "İcâre" bahsinde bulunmaktadır. Hammâd b. Ebû Süleyman tarikiyle benzer

⁶⁹⁶ Beyhakî, *es-Sünenü 'l-kübrâ*, 12/123 (11762).

⁶⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18/116 (Muhakkikin dipnotu).

⁶⁹⁸ Ebû Dâvud, *el-Merâsil*, tkh. Şuayp Arnaûd (Beirut: Müessesetu'r-Risâle, 1408/1987), 167.

⁶⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18/193 (11649).

⁷⁰⁰ Beyhakî, *es-Sünenü 'l-kübrâ*, 12/122 (11761).

rivayetlere, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde ve Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde iki yerde rastlanmıştır.

Müsned'de nakledilen rivayetin senedi şöyledir:

Hammâd → İbrahim → “İtham edilmeyen bir kimse” → Saîd el-Hudrî → Ebû Hureyre → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁰¹

Musannef'te kaydedilen senedler şu şekildedir:

Ma'mer [b. Râşid] → [Süfyân] es-Sevrî → Hammâd → İbrahim → Ebû Hureyre ve Ebû Saîd [el-Hudrî] veya “İkisinden Biri” → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁰²

Sevrî → Hammâd → İbrahim → Ebû Saîd → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁰³

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde İbrahim en-Nehaî'nin hadisi tahammül ettiği râvi müphem olmakla birlikte, itham edilmeyen kimse anlamında (عَنْ مَنْ لَا أَتَاهُمْ) ifadesine yer verilmiş ve bu râvinin sika bir kimse olduğu vurgulanarak hadisin sıhhatine zarar vermediği kaydedilmiştir.⁷⁰⁴

Musannef tariklerinde ise İbrahim en-Nehaî doğrudan Ebû Hureyre ve Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet etmektedir ki, bir önceki başlıkta da ifade edildiği gibi bu durumda inkıta zuhura gelmektedir. Nihayetinde ilgili isnadlarla rivayetin zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 15023 numaralı vecihte râvi, Nehaî'nin, rivayeti hem Ebû Hureyre'den hem de Ebû Saîd'den mi yoksa sadece birisinden mi aldığı hususunda şekke düşmüştür.

c) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Müsned ve *Musannef* rivayetleri irdelendiğinde muhtelif ifadeler saptanmıştır ki, tabloda altları çizilerek gösterilmiştir:

<p>Ebû Hanîfe, <i>Müsned</i>, 489-491 (338)</p> <p>أَنَّهُ قَالَ: «لَا يَسْتَأْمُ الرَّجُلُ عَلَى سَوْمِ أَحِيهِ، وَلَا يَنْكِحُ عَلَى خِطْبَةِ أَحِيهِ، وَلَا تُنْكَحُ الْمَرْأَةُ عَلَى عَمَّتَيْهَا وَخَالَتَيْهَا، وَلَا تَسْأَلُ الْمَرْأَةُ طَلَاقَ أُخْتَيْهَا، لِتَكْفَأَ مَا فِي صَحْفَتَيْهَا، فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ رَازِقُهَا، وَلَا تَبَايَعُوا بِأَلْفَاءِ الْحَجَرِ، وَإِذَا اسْتَأْجَرْتَ أَحِيْرًا فَأَعْلِمْهُ أَجْرَهُ.»</p>
--

⁷⁰¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 489-491 (338).

⁷⁰² Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 8/235 (15023)

⁷⁰³ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 8/235 (15024)

⁷⁰⁴ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/121; Ebû Hanîfe, *Müsned*, 490.

Abdürrezzâk, Musannef, 8/235 (15023)

أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ اسْتَأْجَرَ أَجِيرًا فَلَيْسَ لَهُ إِجَارَتُهُ»

Görüldüğü üzere *Müsned* metni, Beyhakî vechine nazaran daha geniş mefhuma sahiptir. Nitekim altı çizili olan kısımda ilaveten Rasûlullah'ın (s.a.v) şöyle buyurduğu kaydedilmiştir: “*Kadın, hala ve teyzesinin üzerine evlendirilmesin. Bir kadın, (kuması olan) din kardeşinin rızkı da kendisine kalsın diye onun talakını istemesin. Çünkü rızkı veren Allah'tır.*”

Öte yandan *Musannef*'te 15023 numarada bulunan rivayet metni, “*Kim bir işçi çalıştıracaksa, ücretini ödemesin*” mealinde “مَنْ اسْتَأْجَرَ أَجِيرًا فَلَيْسَ لَهُ إِجَارَتُهُ” ifadesiyle, ilgili bahiste bulunan diğer hadislerin içerdiği muhteva ile tenakuz halindedir. Nitekim Suyûtî'nin *Cem'u'l-cevâmi*' isimli eserinin tahkikinde, söz konusu *Musannef* metnine vurgu yapılmış ve doğru olan ibarenin “فليس” değil, “فليس” olması gerektiğine dikkat çekilmiştir.⁷⁰⁵ Dolayısıyla her iki kelimenin hareke ve noktasız hali göz önüne alındığında, aralarındaki harf benzerlikleri sebebiyle yanlış okumaya dayalı nakil hatası söz konusu olabilir. Mutekaddimûn ulemaya göre buna tashîf-i basarî demek mümkünken,⁷⁰⁶ İbn Hacer'e göre şekle dayalı bir değişiklik mevzubahis olduğu için bu, “tahrîf” diye isimlendirilmelidir.⁷⁰⁷

Şuayb Arnaûd'un sıhhat değerlendirmesi hakkında yaptığı yoruma göre hadisin sahih olduğu kaydedilmiştir.⁷⁰⁸ Ayrıca rivayete dair itibar araştırması neticesinde, *Kütüb-i Sitte* müelliflerince tahrîc edildiği tespit edilmiştir.⁷⁰⁹

2.13.4. Mal Mevcut Olduğu Halde Bayi ve Müşteri Arasında Anlaşmazlık

⁷⁰⁵ Suyûtî, *Cem'u'l-cevâmi*, thk. Muhtar İbrahim el-Hâic vd. (Kahire: Ezheru'ş-Şerif, 1426/2005), 8/505.

⁷⁰⁶ “Mutekaddimûn ulemaya göre hadiste nokta, hareke veya harf yanlışı yapmaya tashîf denir”. Bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 335; el-Hin - el-Lahhâm, *İdah*, 272-273; Ayrıca bk. Mehmet Efendioğlu, “Musahhaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/223-230.

⁷⁰⁷ İbn Hacer, *Nüzhe*, 96; el-Hin - el-Lahhâm, *İdah*, 272; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 325; Ayrıca bk. Mehmet Efendioğlu, “Muharref”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/4.

⁷⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/318 (Muhakkikin dipnotu).

⁷⁰⁹ Buhârî, “Büyü”, 58, “Nikâh”, 47; Müslim, “Nikâh”, 6; Ebû Dâvud, “Nikâh”, 17; Tirmizî, “Nikâh”, 38; Nesâî, “Nikâh”, 20; İbn Mâce, “Ticaret”, 13, “Nikâh”, 10.

78- عَنْ حَمَّادٍ، أَنَّ رَجُلًا حَدَّثَهُ: أَنَّ الْأَشْعَثَ بْنَ قَيْسٍ اشْتَرَى مِنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ رَقِيقًا، فَتَقَاضَاهُ عَبْدُ اللَّهِ، فَقَالَ الْأَشْعَثُ: ابْتِئْتُ بِعَشْرَةِ آلَافٍ، وَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْعُودٍ: بَعْتُ مِنْكَ بَعِشْرِينَ أَلْفًا، فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْعُودٍ: اجْعَلْ بَيْنِي وَبَيْنَكَ مَنْ شِئْتَ، فَقَالَ الْأَشْعَثُ: أَنْتَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ، فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ: أُخْبِرْكَ بِقِصَّةٍ سَمِعْتُهُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «إِذَا اخْتَلَفَ الْبَيْعَانِ فِي الثَّمَنِ وَلَمْ يَكُنْ لُهُمَا بَيِّنَةٌ، وَالسَّلْعَةُ قَائِمَةً، فَالْقَوْلُ مَا قَالَ الْبَائِعُ أَوْ يَتَرَادَانِ»⁷¹⁰

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd'dan rivayet edildiğine göre ona bir adam şunu anlattı: “Eş’as b. Kays, Abdullah b. Mes’ûd’dan (r.a) bir köle satın aldı ve Abdullah ücreti vermesini istedi. Müteakiben Eş’as: “Ben onu senden on bine satın aldım” deyince Abdullah: “Ben sana yirmi bine sattım” dedi ve (aralarındaki nizamı çözmek için hakem olarak) dilediği kimseyi seçmesini istedi. Eş’as da onun hakem olmasını söyledi. Bunun üzerine İbn Mes’ûd (r.a), Rasûlullah’tan (s.a.v) işittiği hükmün şöyle olduğunu zikretti: “*Alıcı ve satıcı ücret konusunda anlaşmazlığa düştüklerinde, şahit veya delil bulamazlar ve söz konusu ticaret malı da mevcut olursa, (müşteri alışverişin devamını istemesi durumunda) söz satıcındır. Aksi durumda alışverişi bozarlar.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Alışverişte taraflar arasında anlaşmazlığı konu edinen rivayet, Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde “Ahkâm” bahsinin “Yemin ve Beyyine” bölümünde tezahür etmektedir. İlgili senedde “أَنَّ رَجُلًا حَدَّثَهُ” ifadesiyle mübhem olarak yer alan râvinin İbrahim en-Nehâî olduğu kaydedilir.⁷¹¹ Öte yandan mütabi’ rivayetlerin *Sünen-i Erba’a*’da tahrîc edildiği ve Tirmizî’de kaydedilen senedde irsâl bulunduğu ifade edilmiştir. Hadisin sıhhati hakkında değerlendirme yapan Şuayb Arnaûd tariklerin çokluğu sebebiyle hasen, Elbânî ise sahih hükmünü vermiştir.⁷¹²

2.13.5. Şarap Hususunda Lanet

79- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: «لُعِنَتِ الْخَمْرُ، وَعَاصِرُهَا، وَسَاقِيهَا، وَشَارِبُهَا، وَبَائِعُهَا، وَمُشْتَرِيهَا»⁷¹³

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

⁷¹⁰ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 642-643 (491).

⁷¹¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 642.

⁷¹² Tirmizî, “Büyü”, 43; Ebû Dâvud, “Büyü”, 74; Nesâî, “Büyü”, 82; İbn Mace “Ticaret”, 19.

⁷¹³ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 475-476 (325).

Hammâd → **Saîd b. Cübeyr** → **İbn Ömer'in (r.a)** şöyle dediği nakledildi: “Şarapla birlikte, onu sıkana, servis edene, içene, satana ve satın alana lanet edilmiştir.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde sahih isnadla⁷¹⁴ kaydedilen rivayet, şarapla ilişiği olan kimselerin lanete uğratılarak Allah'ın rahmetinden uzaklaştırılacağı hakkındadır. Mevzubahis rivayet zahiren mevkûf gibi görünse de, Ali el-Kârî hükmen merfû olduğunu ifade etmiştir.⁷¹⁵ Nitekim *Sünen-i Ebû Dâvud*'da İbn Ömer'den (r.a) merfû olarak rivayet edildiği müşahede edilir.⁷¹⁶

2.14. Akdiye (Davalar) Bahsi

80- عَنْ حَمَّادٍ، عَنِ الشَّعْبِيِّ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “الْمُدَّعَى عَلَيْهِ أَوْلَى بِالْيَمِينِ إِذَا لَمْ تَكُنْ بَيِّنَةً”⁷¹⁷

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → **Şa'bî [Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl]** → **İbn Abbas'tan (r.a)** rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Delil bulunmadığı zaman davalı için en uygun olan yemindir.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Mecelle'de “*beyyine, müdde'î için ve yemin, münkir üzerinedir*”⁷¹⁸ tertibince kavâi'd-i külliyyeden olmak üzere madde haline getirilen ilgili hadis, Hammâd b. Ebû Süleyman vechiyle Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Ahkâm” bahsinin “Beyyine ve Yemin” bölümünde geçmektedir. Benzer rivayetin Dârekutnî'nin *es-Sünen*'inde de mevcut olduğu ve rivayet zincirinin şu şekilde olduğu gözlemlenmiştir:

⁷¹⁴ Saîd b. Cübeyr'in cerh-ta'dîl durumu ve isnad hakkında değerlendirme için bk. “2.2.16. Kâbe'de Namaz”

⁷¹⁵ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/63.

⁷¹⁶ Ebû Dâvud, “Eşribe”, 2.

⁷¹⁷ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 638 (490).

⁷¹⁸ Hoca Emin Efendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm şerhu mecelleti'l-ahkâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/153.

Abdullah b. Ahmed b. Rabîa → İshak b. Halid → Abdülaziz b. Abdurrahman → Ebû Hanîfe → İbrahim → Şurayh [b. Hâris] → Ömer → Hz. Peygamber (s.a.v).⁷¹⁹

es-Sünen rivayetinin isnadını teşkil eden râvilerden Abdülaziz b. Abdurrahman'ın hadislerinin atılması gerektiği, bilakis onların yalan olduğu kaydedilir.⁷²⁰ Akabinde ondan rivayet eden İshak b. Halid'in de mechûl ve zayıf olduğu,⁷²¹ son olarak Abdullah b. Ahmed b. Rabîa'nın (ö. 329/941) da sika olmadığı ifade edilerek, söz konusu isnadla hadisin şiddetli zaaf barındırdığı anlaşılmaktadır.⁷²² Ancak *Müsned* ricalinin sikalardan⁷²³ müteşekkil olması hasebiyle isnadın sahih olduğu müşahede edilir.

Öte yandan mütabi' ve şahidi itibariyle zengin olan söz konusu rivayetin, *Kütüb-i Sitte* müelliflerince, eserlerinin bâb başlıklarında yer aldığı görülmüştür.⁷²⁴

2.15. İlim Bahsi

İlahi hitabın ilk mesajının ilme vurgu yapmasına ilişkin Sünen kitaplarında da “ilm” bahsi yer almaktadır. Buradan hareketle söz konusu bölümde, Hammâd b. Ebû Süleyman'ın ilim bahisleri altında değerlendirilen rivayetleri irdelenecektir.

2.15.1. İlim Her Müslümana Farzdır

81- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «طَلَبَ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ

عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ»⁷²⁵

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → Ebû Vâil [Şakîk b. Seleme] → Abdullah [b. Mes'ûd] → Rasûlullah (s.a.v) buyurdu ki: “*İlim öğrenmek her Müslümana farzdır.*”

⁷¹⁹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/390 (4510).

⁷²⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/188; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/121; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/504.

⁷²¹ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1/101; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/118; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/559.

⁷²² Zehebî, *el-Mugnî*, 1/331; İbn Hacer, *Lisân*, 3/253.

⁷²³ Şa'bî Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl'in cerh-ta'dîl durumu hakkında bk. “2.7. Udhiyye (Kurban) Bahsi”

⁷²⁴ Buhârî, “Şehâdât”, 24; Müslim “Ekdiye”, 1; Ebû Dâvud, “Ekdiye”, 23; Tirmizî, “Ahkâm”, 12; Nesâî, “Âdâbu'l-Kadâ”, 36; İbn Mâce, “Ahkâm”, 1.

⁷²⁵ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 58 (31).

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde nakledilen rivayetin ayrıca Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin (ö. 307/919) *Mu'cem*'inde, *el-Mu'cemu'l-kebîr* ve *el-Mu'cemu'l-evsat*'ta yer aldığı tespit edilmiştir.

İncelenen rivayetlerin senedleri şöyledir:

Mevsîlî'nin *Mu'cem*'inde kaydedilen rivayet şu senedle aktarılmıştır:

Hüzeyl b. İbrahim el-Cümmânî → Osman b. Abdurrahman ez-Zührî → Hammâd b. Ebû Süleyman → Şakîk → Abdullah → Rasûlullah (s.a.v).⁷²⁶

el-Mu'cemu'l-kebîr ve *el-Mu'cemu'l-Evsat*'ta yer alan sened aşağıdaki gibidir:

Muhammed b. Yahya b. Münziri'l-Kazzâz ve Huseyn b. İshak et-Tüsterî → Hüzeyl b. İbrahim el-Hümmânî → Osman b. Abdurrahman el-Kuraşî [el-Vakkâsî] → Hammâd b. Ebû Süleyman → Ebû Vâil → Abdullah b. Mes'ûd → Rasûlullah (s.a.v).⁷²⁷

Aktarılan senedlerde Hüzeyl b. İbrahim'in nisbesi dikkat çeken hususlardandır. Çünkü Mevsîlî'nin *Mu'cem*'inde “el-Cümmânî” ifadesine yer verilmişken, *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de “el-Hümmânî” şeklinde hatalı nakledilerek tashîf söz konusu olmuştur. Nitekim İbn Hibbân da *Sikât*'ında, “Hüzeyl b. İbrahim el-Cümmânî” suretinde zikretmektedir.⁷²⁸ Ayrıca Taberânî'nin naklettiği senedde noktalama kaynaklı, dolayısıyla görmeye dayalı hata olması sebebiyle buna “tashîf-i basarî” demek de mümkündür.⁷²⁹

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Kaynaklarda Hüzeyl b. İbrahim el-Cümmânî hakkında cehalet⁷³⁰ bulunduğu ve ancak sikalardan nakilde bulunduğu rivayetine itibar edileceği

⁷²⁶ Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî, *el-Mu'cem*, thk. İrşâdü'l-Hak el-Eserî (Faysalabat: İdaretü'l-Ulûmî'l-Eseriyye, 1407/1986), 257 (320).

⁷²⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/195 (10439).

⁷²⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/245.

⁷²⁹ Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker*, 490; el-Hın - el-Lahhâm, *İdâh*, 282-284.

⁷³⁰ Bir kimsenin şahsı hakkında yeterli malumata sahip olunamama veya cerh ta'dil yönünden durumunun bilinmemesine “cehalet” denir. Bk. Aydınî, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 46.

aktarılmaktadır.⁷³¹ Buradan hareketle onun halinde bir mechûliyetin var olduğundan bahsedilebilir. Cumhur ulemâ bu tür râvilerin rivayetlerinin makbul olmadığını ifade eder.⁷³² Dolayısıyla Hüzeyl b. İbrahim'in bulunduğu isnadlarla aktarılan rivayetlerin şiddetli zaafa mahal olduğu zikredilebilir.

Ancak mezkûr metin mefhumuna sahip rivayetler hakkında kaynaklarda zayıf olduğu hususunda nakillere yer verilse de, rivayetlerin şöhrete ulaştığı, mütâbi' ve şahidleri ile birlikte değerlendirildiğinde hasen seviyesinde olduğu ifade edilir.⁷³³

2.15.2. Rasûlullah Adına Yalan Söylemek

82- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ، حَدَّثَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ السُّلَمِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي حَرَمِيُّ بْنُ عُمَارَةَ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، قَالَ: أَخْبَرَنِي قَتَادَةُ، وَحَمَّادُ بْنُ أَبِي سُلَيْمَانَ، وَسُلَيْمَانُ التَّيْمِيُّ، سَمِعُوا أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا، فَلْيَبِئْهُ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ " ⁷³⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Abdullah → Ebû Abdullah es-Sülemî → Haramî b. Umâre → Şu'be → Katâde, Hammâd b. Ebû Süleyman ve Süleyman et-Teymî → Enes b. Malik'den (r.a) rivayetle Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurduğu nakletti: "*Her kim kasıtlı olarak benim adıma yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın.*"

b) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*"inde nakledilen rivayetin metin farklılığı olmaksızın iki senedi daha yer almaktadır ki şöyledir:

Süleyman [Ebû Dâvud et-Tayâlisî] → Şu'be [b. Haccâc] → Hammâd → Abdü'l-Azîz b. Rufey' → Attâb [el-Basarî] ve Râbi' → Enes → Rasûlullah (s.a.v).⁷³⁵

Yezîd [b. Harun el-Vâsî] ve Ebû Katen [Amr b. Heysem ez-Zebîdî] → Şu'be → Hammâd → Enes b. Malik → Rasûlullah (s.a.v).⁷³⁶

⁷³¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/245.

⁷³² Suyûtî, *Tedrîb*, 1/373; Yücel, *Hadis Usûlü*, 106.

⁷³³ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 58 (31).

⁷³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/388 (13962).

⁷³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20/416 (13189).

⁷³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20/373(13098).

Ayrıca rivayet *Sünen-i Dârimî* “Kitâb-u Alâmâtî’n-Nübüvve” bahsinde, Ebû Ya’lâ el-Mevsîlî ve İbn C’ad’ın *Müsned*’lerinde nakledilmektedir. İncelenen rivayetlerin senedleri şunlardır:

Dârimî’nin es-Sünen’inde aktarılan sened:

Muhammed b. Abdullah → Ebû Dâvud → Şu’be → Abdü’l-Azîz, Hammâd b. Ebû Süleyman, et-Teymî ve Attâb → Enes → Rasûlullah (s.a.v).⁷³⁷

Mevsîlî’nin Müsned’inde rivayet edilen senedler:

Muhammed b. Câmi’ el-Attâr → Hâlid → Şu’be → Hammâd → Enes → Rasûlullah (s.a.v).⁷³⁸

Musa b. Muhammed b. Hayyân → Saîd b. Rabî’ → Şu’be → Hammâd b. Ebû Süleyman → Enes → Rasûlullah (s.a.v).⁷³⁹

Ali b. Ca’d’ın Müsned’inde nakledilen sened:

Ahmed b. İbrahim el-Abdî → Osman b. Ömer → Şu’be → Hammâd → Enes → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁴⁰

Görüldüğü üzere “men kezebe aleyye” hadisine ilişkin Hammâd’ın tüm rivayetleri, talebesi Şu’be b. Haccâc tarafından aktarılmaktadır. Ayrıca Hammâd’ın, hocası olduğuna ve kendisinden semâî bilindiğine dair ulemânın ittifak ettiği ashaptan tek hocası olan Enes b. Malik’ten rivayet etmesi de dikkat çeken önemli bir ayrıntıdır.⁷⁴¹ Çünkü Hammâd genellikle, raviler arasındaki geçişlerin “عن” harf-i ceriyle yapıldığı an’aneli rivayetleri ile öne çıkarken, *Müsned-i Mevsîlî*’de ifade edildiği üzere Enes’ten rivayette, hadis tahammül yollarının en üstünü olan “ben işittim” manasındaki “سمعت”⁷⁴² lafzıyla hadisi nakletmiştir.

⁷³⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Heyyâs Âli Merzûk ez-Zehrânî (b.y.: y.y., 2015), “Alâmâtî’n-Nübüvve”, 35.

⁷³⁸ Mevsîlî, *Müsned*, 5/432 (3716).

⁷³⁹ Mevsîlî, *Müsned*, 5/610 (4001).

⁷⁴⁰ Ali b. Ca’d, *Müsned*, 64 (337).

⁷⁴¹ Zehebî, *Siyer*, 5/231; Mizzî, *Tehzîb*, 7/270; Cemmâîlî, *el-Kemâl*, 4/294.

⁷⁴² Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuhbeti’l-fiker*, 667; Tahhan, *Teysîr*, 196; Yücel, *Hadis Usûlü*, 83.

Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde doğrudan, *Sünen-i Dârimî*'de de Dârimî'nin hocası vasıtasıyla rivayetin, Tayâlisî'nin tariki⁷⁴³ ile devam ettiği müşahede edilmektedir.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hammâd'ın rivayetleri arasında metin açısından farklılık arz eden sadece Mevsılî'nin *Müsned*'inde yer alan 4001 numaralı hadistir. Nitekim rivayette diğer nakillerin aksine “**مُتَعَمِّدًا**” ifadesi yer almamaktadır.

Hammâd'ın ulemâ indinde yaygın kanaate göre sika değil de sadûk⁷⁴⁴ veya zayıf⁷⁴⁵ olarak kabul görmesi sebebiyle, aktarılan mezkûr isnadlarla rivayete hasen hükmü verilirken,⁷⁴⁶ Hammâd'ı sika⁷⁴⁷ olarak değerlendirenler hükmü, sahihe münkalib etmişlerdir.⁷⁴⁸ Ayrıca çokça maruf olan bu rivayet başta Sahîhayn olmak üzere muteber hadis eserlerinde yer almış⁷⁴⁹ ve usûl kitaplarında genellikle lafzî mütevâtire örnek olarak kullanılmıştır. Hatta İbn Salâh'a göre lafzî mütevâtirin tek misalidir.⁷⁵⁰

2.15.3. Ulemânın Ahiretteki Âlî Derecesi

83- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “ يَجْمَعُ اللَّهُ تَعَالَى الْعُلَمَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَيَقُولُ: إِنِّي لَمْ أَجْعَلْ حِكْمَتِي فِي قُلُوبِكُمْ إِلَّا وَأَنَا أُرِيدُ بِكُمْ الْخَيْرَ، أَذْهَبُوا إِلَى الْجَنَّةِ، فَقَدْ غَفَرْتُ لَكُمْ عَلَى مَا كَانَتْ مِنْكُمْ ”⁷⁵¹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Allah Teâlâ kıyamet gününde ulemâyı toplayacak ve şöyle diyecektir: 'Muhakkak ki ben, ancak sizin hakkınızda*

⁷⁴³ Tayâlisî, *Müsned*, 4/170;

⁷⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 178; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 3/147.

⁷⁴⁵ Muhammed Mehdi es-Sülemî vd., *Mevsûatü ekvâli Ebî'l-Hasen ed-Dârekutnî fî ricâli'l-hadîs ve ilelihi* (Beyrut: Âlimu'l-Kütüb, 2001), 1/226.

⁷⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20/373 (Muhakkikin dipnotu).

⁷⁴⁷ ; Temimî, *Tabakâtü's-Seniyye*, 3/265; Zehebî, *Mizân*, 1/596.

⁷⁴⁸ Dârimî, “Alâmâtî'n-Nübüvve”, 35 (Muhakkikin dipnotu).

⁷⁴⁹ Buhârî, “İlim” 31; Müslim, “Mukaddime” 3; Tirmizî, “İlim” 8; İbn Mâce, “Sünne” 4.

⁷⁵⁰ İbn Salâh, *el-Mukaddime*, 269; İbn Hacer, *Nüzhe*, 45; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, 117; Yücel, *Hadis Usûlü*, 146.

⁷⁵¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 61-62 (36).

hayrı dilediğim için kalbinize hikmeti ilkâ ettim. Haydi, girin cennete. Gerçekten ben sizden (sâdır olan kusurlarınızı) da bağışladım.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Dünyada ilim peşinde koşmanın sonucu, ahirette Allah'ın izniyle cennete ulaşmak olduğuna dair rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde sahih isnadla⁷⁵² yer almaktadır. Ali el-Kârî metinde geçen hikmetin Kur'ân ve Sünnet olduğunu beyan etmiştir.⁷⁵³ İlgili rivayetin mütabi' veya şahidine *Kütüb-i Tis'a* külliyyatında rastlanmamıştır.

2.16. Eşribe (İçecekler) Bahsi

Sünen'lerde “Kitabü'l-eşribe” bablarında sarhoşluk veren içecekler, hamr, nebîz, kendisiyle nebîz içmenin yasaklandığı kap kacakların yanında, sünnete muvafık su içme ve içirme, suya üflemenin kerahiyeti, kabın içine doğru nefes alıp verme gibi hususlara dair rivayetler ele alınmaktadır. Bu bölümde Hammâd'ın eşribe babı altında değerlendirilecek rivayetleri incelenecektir.

2.16.1. Nebîz Yapılması Yasaklanan Kaplar

84- وَحَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَمْرٍو الْأَشْعَثِيُّ، أَخْبَرَنَا عَبَّاسٌ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ، «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنِ الدُّبَاءِ وَالْمُزَفَّتِ»

وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ خَاتِمٍ، حَدَّثَنَا يَحْيَى وَهُوَ الْقَطَّانُ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، وَشُعْبَةُ، قَالَ: حَدَّثَنَا مَنْصُورٌ، وَسُلَيْمَانُ، وَحَمَّادٌ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمِثْلِهِ⁷⁵⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Saîd b. Amr El-Eş'asî → Abser → A'meş → İbrahim [en-Nehaî] → Esved → Âişe'den (r.anhâ) naklen haber verdi ki: “Hz. Peygamber (s.a.v.) *dübbâ'* ile müzeffet (denilen kaplarda nebîz yapmaktan) nehyetmiştir.”

⁷⁵² Söz konusu isnadın değerlendirilmesi hakkında bk. “2.2.20. Seferde Namazı Kısaltmak”

⁷⁵³ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/39.

⁷⁵⁴ Müslim, “Eşribe”, 6.

Muhammed b. Hâtim → **Yahya (b. Kattân)** → **Süfyân ve Şu'be** → **Mansûr [b. el-Mu'temir], Süleyman [A'meş] ve Hammâd** → **İbrahim** → **Esved** → **Âişe** → **Rasûlullah'tan (s.a.v)** naklen bu hadîsin mislini rivayet etti.

b) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi

Müslim'in *es-Sahîh*'inde Hz. Âişe (r.anhâ) tarikiyle 4 defa⁷⁵⁵ tekrarlandığı tespit edilmiş olan rivayetlerden "Eşribe" babının 36 numaralı rivayeti, senedinde Hammâd b. Ebû Süleyman'ın bulunması sebebiyle incelemeye tabi tutulmuştur. Hammâd'ın yer aldığı ikinci senedde metne yer verilmediği için, metnin zahir olduğu birinci rivayet ayrıca çalışmaya konu edilmiştir.

Müslim rivayetinin, sahâbî râvisi Hz. Âişe olmak kaydıyla benzer mefhumla sahip, yani mütâbi'i olan rivayet *Sahîh-i Buhârî*'de "Eşribe" bölümünde yer almaktadır.⁷⁵⁶ Dolayısıyla Buhârî ve Müslim'in *es-Sahîh*'lerinde yer alan rivayeti "muttefekun aleyh"⁷⁵⁷ olarak isimlendirmek mümkün görülmektedir.

Ayrıca âlimlerin, sahih rivayetleri, kitaplardaki tahrirlerine nispeten tabi tuttukları sekiz mertebeden oluşan tasnîfe⁷⁵⁸ göre mezkûr rivayetin *Sahîhayn*'de yer alması sebebiyle birinci mertebede değerlendirebilmesi de mümkündür.

Benzer rivayetlerin *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarından Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 2, ayrıca Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında 3, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin *Müsned*'inde 1, Ebû Avâne'nin *Müstahrec*'inde 2 yerde yer aldığı tespit edilmiştir. İncelenen rivayetlerin senetleri şöyledir:

Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde yer alan rivayetlerin senedi şu şekildedir:

Muhammed b. Ca'fer → Şu'be [b. Haccâc]/Haccâc [b. Muhammed] → Şu'be → Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁵⁹

⁷⁵⁵ Mezkûr kaynaktan tespit edilen diğer mükerrer rivayetler aynı babın 35, 37 ve 38 numaralı başlıklarında yer almaktadır.

⁷⁵⁶ Buhârî, "Eşribe", 8.

⁷⁵⁷ "Bir hadisin hem Buhârî hem Müslim'in *Câmi'u's-Sahîh*'lerinde aynı sahâbîden nakledilmesi halinde lafızları farklı olsa bile aynı anlamı taşıması durumunda muttefekun aleyh olarak değerlendirilmektedir." Bk. Ahmet Yücel, "Müttefekun Aleyh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, 32/224-225.

⁷⁵⁸ el-Hın - el-Lahhâm, *el-İdâh*, 66.

⁷⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/240-241, (25390)

Yahya → Süfyân → Şu'be → Mansûr → Süleyman → Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁶⁰

Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında yer alan rivayetlerin senedi şunlardır:

Muhammed b. Beşşâr → Muhammed → Şu'be → Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁶¹

Muhammed b. Müsennâ → Yahya b. Saîd → Süfyân → Mansur ve Hammâd ve Süleyman → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁶²

Amr b. Ali → Yahya → Şu'be ve Süfyân/Yahya → Süfyân → Mansur → Süleyman ve Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁶³

Mevsîlî'nin *Müsned*'inde söz konusu olan rivayetlerin senedi şöyledir:

İbrahim b. Haccâs es-Sâmî → Hammâd b. Seleme → Hammâd b. Ebû Süleyman → İbrahim → Esved b. Yezîd → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁶⁴

İsferâyînî'nin *el-Müstahrec*'inde mevzubahis rivayetlerin senedi şunlardır:

Yunus b. Habîb → Ebû Dâvud → Şu'be → Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁶⁵

Yusuf b. Yakub → Muhammed b. Ebî Bekir → Yahya b. Saîd → Süfyân → Şu'be → Mansur → Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁶⁶

İsnadların hepsinde Hammâd'ın, rivayeti İbrahim en-Nehâî kanalıyla Hz. Âişe'den (r.anhâ) naklettiği görülür. Ayrıca Müslim rivayetinde, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde, *es-Sünenü'l-kübrâ* 6798 ve *Müstahrec* 8045 numaralı senedlerde Şu'be b. Haccâc'ın Hammâd'dan rivayeti fâsılasız aldığı kaydedilirken, *Müsned* 25669 ve *Müstahrec* 8047 numaralı rivayetlerde yer alan tariklerde Mansur b. el-Mu'temir kanalıyla almaktadır.

⁷⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/444-445, (25669)

⁷⁶¹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdü'l-Mün'im (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001), 6/287 (6798).

⁷⁶² Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/87, (5116), 6/288, (6801).

⁷⁶³ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/288, (6800).

⁷⁶⁴ Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, 6/387, (4466)

⁷⁶⁵ Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî, *el-Müstahrec*, thk. Eymen b. Arif ed-Dimeşkî, Daru'l-Marife, Beyrut, 1998, 5/119, (8045).

⁷⁶⁶ İsferâyînî, *el-Müstahrec* 5/120, (8047).

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi

Rivayetlerin metinleri arasındaki lafız farklılıkları altları çizilerek gösterilmiştir:

Ahmed b. Hanbel, Müsned, 42/240-241 (25390) قَالَ: قُلْتُ لِعَائِشَةَ: يَا أُمَّ الْمُؤْمِنِينَ، أَخْبِرِي عَمَّا نَهَى عَنْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْأَوْعِيَةِ؟ قَالَتْ: " نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الدُّبَاءِ وَالْحَنْتَمِ وَالْمَرْفَتِ
Nesâî, es-Sünenü'l-kübrâ, 6/287 (6798) قَالَ: قُلْتُ لِعَائِشَةَ: مَا نَهَى عَنْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْأَوْعِيَةِ؟ قَالَتْ: نَهَى، عَنِ الدُّبَاءِ، وَالْمَرْفَتِ
Nesâî, es-Sünenü'l-kübrâ, 6/ 288 (6800) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنِ الدُّبَاءِ، وَقَالَتْ مَرَّةً أُخْرَى: وَالْمَرْفَتِ
Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Müsned, 6/387 (4466) قال: سألت عائشة عن الأوعية التي نهى عنها رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقالت: القرع والمزفت: وهي جراز خضر مزفتة، يجاء بها من مصر
İsferâyînî, el-Müstahrec, 5/ 120 (8047) قَالَتْ: نَهَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الدُّبَاءِ، وَالْمَرْفَتِ، إِلَّا أَنَّ شُعْبَةَ زَادَ فِيهِ عَنْ مَنْصُورٍ: قُلْتُ: الْحَنْتَمُ، أَوْ الْجَرَّ، قَالَ: مَا أَنَا بِزَائِدِكَ عَلَى مَا سَمِعْتُ

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde nebîz yapılması yasaklanan kapların "الدُّبَاءِ" şeklinde üç muhtelif türünden bahsedilirken, *Sünen-i Nesâî*'de "الدُّبَاءِ، وَالْحَنْتَمِ وَالْمَرْفَتِ" denilerek iki çeşidine yer verilmiştir. Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin *Müsned*'ine ise "القرع والمزفت" ifadelerine dikkat çekilmiş, akabinde bu kapların mahiyetiyle ilgi onların ziftle kaplı yeşil bir çömlek olduğuna ve Mısır'dan getirildiğine dair şu açıklama kaydedilmiştir: "وهي جراز خضر مزفتة، يجاء بها من مصر". İsferâyînî'nin *Müstahrec*'ine ise diğer rivayetlerde yer almayan farklı bir ziyade yer almıştır. Şöyle ki Hz. Âişe'ye (r.anhâ) acaba Hz. Peygamber'in (s.a.v) "الجرّ" isimli kapla ilgili bir şey deyip-demediği sorulmuş, Hz. Âişe (r.anhâ) belki sadece "hayır" demekle yetineceği yerde te'kid ifade eden bir söylemle "duyduğuma ekleme yapacak değilim" şeklinde "مَا أَنَا بِزَائِدِكَ عَلَى مَا سَمِعْتُ" ifadesine yer verilmiştir.

2.16.2. Kaplara, Kabir Ziyaretine, Kurban Etlerine Dair Yasağın Kalkması ve Sarhoşluk Veren Şeylerin Yasaklanması

85- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ رَشْدِينَ قَالَ: نَا يُونُسُ بْنُ عَبْدِ الْكُوفِيِّ قَالَ: نَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ بَكْرِ الْعَنْوِيُّ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ أَبِي سَلِيمَانَ، عَنْ أَبِي بُرَيْدٍ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ ثَلَاثٍ: عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ فُرُورُهَا، وَلَا تَقُولُوا هُجْرًا، وَنَهَيْتُكُمْ عَنْ لُحُومِ الْأَصْحَابِيِّ فَكُلُوا وَادَّخِرُوا، وَنَهَيْتُكُمْ أَنْ تَتَّبِعُوا فِي الْأَوْعِيَةِ وَاشْرَبُوا فِيمَا بَدَا لَكُمْ، وَلَا تَشْرَبُوا مُسْكِرًا»⁷⁶⁷

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ahmed b. Rişdîn → Yusuf b. Adî el-Kûfî → Abdullah b. Bükeyr el-Ganevî → Hammâd b. Ebû Süleyman → Ebû Bureyd → Babası [Seleme b. Kays] rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “Üç şeyi size yasaklamıştım (ki şunlardır): Kabir ziyaretini (yasaklamıştım, artık) kabirleri ziyaret edebilirsiniz, ancak çirkin sözler söylemeyiniz. Kurban etlerinin (saklanmasını yasaklamıştım, artık) yiyebilir ve saklayabilirsiniz. (Önceden içki içilen) kaplarda nebîz yapmayı (size yasaklamıştım, artık) münasip gördüklerinizden içebilirsiniz. Ancak sarhoşluk veren şeyleri içmeyiniz.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

238, 3632 ve 3440 numaralarda yer alan *el-Mu'cemu'l-evsat* rivayetlerinden 238 numarada bulunan nakil, konuyu kapsamlı şekilde ele alması sebebiyle başlık altında zikredilmiştir. Benzer rivayetler Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde iki yerde daha tahrîc edilmiştir.

el-Mu'cemu'l-evsat'ta 3632 numaralı rivayetin senedi şudur:

Sehl b. Ebî Sehl el-Vâsîti → İsa b. Şâzân → Salt b. Muhammed Ebû Hemmâm el-Hârakî → Mansûr b. Sa'd → Hammâd → İbrahim → Esved b. Yezîd → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁶⁸

el-Mu'cemu'l-evsat'ta 3440 numarada nakledilen sened şöyledir:

Hasan b. Sehl el-Mücevviz el-Basrî → Ebû Âsım [ed-Dahhâk b. Mahled] → Mansur b. Dînâr → Hammâd → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbas (r.a).⁷⁶⁹

⁷⁶⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 1/82 (238)

⁷⁶⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 4/68 (3632).

Ebû Hanîfe'nin Müsned'inde kaydedilen rivayetin senedi şu şekildedir:

Alkame b. Mersad ve Hammâd [b. Ebû Süleyman] → Abdullah b. Büreyde
→ Babası [Büreyde b. el-Husayb] → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁷⁰

el-Mu'cemu'l-evsat 236 numaralı rivayette Taberânî'nin hocası Ahmed b. Rişdîn (ö. 905/292)⁷⁷¹ hakkında kaynaklarda, hadis uyduran, Taberânî'nin rivayetlerinin batıl olmasına sebebiyet veren zayıf bir râvi olduğuna ilişkin bilgiler nakledilmesi, 3440 numarada ise Mansur b. Dînar'ın⁷⁷² zayıf görülmesi sebebiyle, bu isnadlar ile rivayetin zayıf olduğuna hükmedilebilir. Öte yandan 3440 numaralı rivayetin İbn Abbas'tan (r.a) mevkûf olarak rivayet edildiği müşahede edilmektedir.

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın İbrahim en-Nehâf'den ekseriyetle rivayetlerinin muan'an olmasına karşın, *el-Mu'cemu'l-evsat* 3632 numarada kıraate işaret eden (أَخْبَرَنِي) lafızıyla hadisin tahammül edilmesi önemli bir ayrıntıdır.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Aşağıdaki tabloda rivayet metinlerinde görülen lafız farklılıkları altları çizilerek gösterilmiştir:

Taberânî, <i>el-Mu'cemu'l-Evsat</i> , 4/68 (3632) إِنَّمَا نَهَيْتُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ، فَزُورُوهَا، فَإِنَّهَا تُذَكِّرُ الْآخِرَةَ
Ebû Hanîfe, <i>Müsned</i> , 573 (409) «إِنَّمَا نَهَيْتُمْ عَنْ لُحُومِ الْأَضْحَايِ فَوْقَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ، لِيُوسَعَ مُوسِعُكُمْ عَلَى فِقِيرِكُمْ»

Konu başlığında yer verilen *el-Mu'cemu'l-evsat* rivayetinde Hz. Peygamber'in (s.a.v) önceden nehyedip de sonradan serbest bıraktığı nebîz yapılacak kaplar, kabir ziyareti ve kurban etlerinin saklanması dair üç hususa değinildi. Bunlardan kurban etlerinin üç günden fazla saklanması nehyine dair sebebin, varlıklı kimselerin fakirlere yardım etmelerini sağlamalarına merbut olduğu *Müsned*'de “لِيُوسَعَ مُوسِعُكُمْ عَلَى فِقِيرِكُمْ” aktarımıyla açıklanmaktadır. Kabir ziyaretlerinin

⁷⁶⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 3/374 (3440).

⁷⁷⁰ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 310 (196), 573 (409), 580, (419), 584 (423).

⁷⁷¹ İbn Hacer, *Lisân*, 1/257; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/326; Zehebî, *el-Mugnî*, 1/54.

⁷⁷² Nesâî, *ed-Du'afâ*, 98; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/171; İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/129.

yasaklanmasının peşi sıra serbest bırakılması, hatta tavsiye edilmesinin müsebbibi ise, *el-Mu'cemu'l-evsat* 3632 numaralı rivayette “فَإِنَّهَا تُذَكَّرُ الْآخِرَةَ” ifadesinden anlaşıldığına göre, ahireti hatırlatıyor olmasıdır.

Şuayb Arnaûd'un yorumu, ayrıca mütabi' ve şahid hadislerin göz önüne alınmasıyla, İbn Büreyde rivayetinin sahih olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.⁷⁷³

2.16.3. Altın ve Gümüş Kaplarda Yemek ve İçmekten Nehiy

86- حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ ، نا أَبُو حَيْدَرَةَ حَيْدُونُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ ، نا يَحْيَى بْنُ إِسْحَاقَ ، نا جَرِيرُ بْنُ حَارِثٍ ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ ، عَنِ مُجَاهِدٍ ، عَنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي لَيْلَى ، عَنِ حُدَيْفَةَ ، قَالَ: وَنا يَحْيَى بْنُ إِسْحَاقَ ، نا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ ، عَنِ حَمَّادٍ ، عَنِ مُجَاهِدٍ ، عَنِ ابْنِ أَبِي لَيْلَى ، عَنِ حُدَيْفَةَ ، وَكُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا قَدْ دَخَلَ فِي حَدِيثِ صَاحِبِهِ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: “لَا تَشْرَبُوا فِي آيَةِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَلَا تَأْكُلُوا فِيهِمَا”⁷⁷⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Huseyn b. İsmail → Ebû Haydere Haydûn b. Abdullah → Yahya b. İshak → Cerîr b. Hâzim → İbn Ebî Necîh → Mücahid [b. Cebir el-Kuraşî] → Abdurrahman b. Ebî Leyla → Huzeyfe [b. Yemân] (ح) Yahyâ b. İshak → Hammâd b. Seleme → Hammâd → Mücahid → Ebî Leyla → Huzeyfe (r.a) Hz. Peygamber'den (s.a.v) şöyle işittiğini rivayet etti: “Altın ve gümüş kaplarda yemeyin içmeyin.”

b) Rivayetın İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Altın ve gümüş eşyalarda yeme ve içmeğe dair yasağın dile getirildiği rivayet, Dârekutnî'nin *Sünen*'inde “Eşribe” bahsinde yer almaktadır. Benzer rivayet Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde tespit edilmiştir. İlgili rivayetın senedi şu şekildedir:

Hammâd → Huzeyfe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁷⁵

Sünen rivayeti, görüldüğü üzere iki tarik barındırmaktadır ki buna tahvil işaretiyle dikkat çekilmiştir. Nitekim rivayet zincirinde üçüncü tabakada bulunan Mücahid b. Cebir el-Kuraşî'ye (ö. 102/721) kadar râviler ortak iken, Mücahid'den

⁷⁷³ Müslim, “Edâhî” 5; Ebû Dâvud, “Eşribe”, 8; Tirmizî, “Edâhî”, 14; İbn Mâce, “Eşribe”, 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/398 (Muhakkikin dipnotu).

⁷⁷⁴ Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/529 (4795).

⁷⁷⁵ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 577 (414).

rivayette Hammâd b. Ebû Süleyman ve İbn Ebî Necîh (ö. 131/749) birbirlerine tam mutâba'atta bulunmuşlardır. Öte yandan her iki tarikte de bulunan Ebû Haydere Haydûn b. Abdullah'ın cerh ve tadil yönünden durumunun bilinmemesi sebebiyle mechûlu'l-hâl olduğu saptanmıştır.⁷⁷⁶ Buna istinaden söz konusu isnadla rivayetin zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

Müsned rivayeti ise, Hammâd b. Ebû Süleyman'ın hicrî 70'li yıllarda doğduğu⁷⁷⁷ düşünüldüğünde hem yaş itibariyle Huzeyfe b. Yemân'a (ö. 36/656) yetişmesi; hem de ashaptan tek hocasının Enes b. Malik olması⁷⁷⁸ hasebiyle münkâtı'dır. Dolayısıyla bu isnad ile de rivayetin zayıf olduğu düşünülmektedir.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi

Rivayet metinleri arasında bulunan lafız farklılığı altı çizilerek gösterilmiştir:

Ebû Hanîfe, *Müsned*, 577 (414)

نَهَانَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ نَشْرَبَ فِي آيَةِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ، وَأَنْ نَأْكُلَ فِيهَا، وَأَنْ نَلْبَسَ الْحَرِيرَ وَالذَّبْيَاجَ، قَالَ: هِيَ لِلْمُشْرِكِينَ فِي الدُّنْيَا، وَلَكُمْ فِي الْآخِرَةِ

es-Sünen rivayetinde yasağın mahiyetinde altın ve gümüş kaplardan yemek ve içmek bulunuyorken, *Müsned* rivayetinde ise Müslüman bir kimsenin ipek ve atlastan elbiseler giymesinin de yasak olduğu manasında “وَأَنْ نَلْبَسَ الْحَرِيرَ وَالذَّبْيَاجَ” anlatımı yer almaktadır. Buna mukabil “هِيَ لِلْمُشْرِكِينَ فِي الدُّنْيَا، وَلَكُمْ فِي الْآخِرَةِ” ifadesiyle, yasağın kapsamında bulunanların dünyada müşriklerin metaı olduğu, ahirette ise bunların Müslümanlara ait olacağını vurgulanması dikkat çekmektedir.

İlaveten Şuayb Arnaûd, Huzeyfe (r.a) hadisine sahih hükmü verirken,⁷⁷⁹ rivayetin *Sahîh-i Buhârî* ve *Sünen-i Erba'a* 'da yer aldığı belirlenmiştir.⁷⁸⁰

2.16.4. Nebîz İçmek

⁷⁷⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/319-320; İbn Hacer, *Lisân*, 3/371.

⁷⁷⁷ Ayrıca bk. Hacîlî, *Fıkhu Hammâd*, 6.

⁷⁷⁸ Zehebî, *Siyer*, 5/231; Mizzî, *Tehzîb*, 7/270; Cemmâîlî, *el-Kemâl*, 4/294.

⁷⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/450 (23464).

⁷⁸⁰ Buhârî, “Libâs”, 25; Tirmizî, “Eşribe”, 10; Ebû Dâvud, “Eşribe”, 18; Nesâî, “Eşribe”, 26; İbn Mâce, “Eşribe”, 17.

87- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، قَالَ: رَأَيْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مَسْعُودٍ، وَهُوَ يَأْكُلُ طَعَامًا، ثُمَّ دَعَا بِبَيْدٍ فَشَرِبَ، فَقُلْتُ: رَحِمَكَ اللَّهُ، تَشْرَبُ النَّبِيذَ، وَالْأُمَّةُ تَفْتَدِي بِكَ؟ فَقَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ: «رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَشْرَبُ النَّبِيذَ، وَلَوْلَا أَنِّي رَأَيْتُهُ يَشْرَبُ مَا شَرِبْتُهُ»⁷⁸¹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → **İbrahim** → **Alkame'nin** şöyle dediği rivayet edildi: “Ben Abdullah b. Mes'ûd'u yemek yerken ve arkasından kendisine nebîz getirilmesini isteyip de nebîz içerken gördüm. Akabinde ona: “Allah sana rahmet etsin! Ümmet seni örnek aldığı halde sen nebîz içiyorsun (öyle mi!)” dedim. Bunun üzerine İbn Mes'ûd şöyle cevap verdi: “Ben Rasûlullah'ı (s.a.v) (hurma ve kuru üzümünden yapılan) nebîz içerken gördüm. Şayet görmeseydim içmezdim.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hz. Peygamber'in (s.a.v) nebîz içtiğine ve buna istinaden de İbn Mes'ûd'un (r.a) nebîz içmekte bir sakınca görmediğine dair rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde sahih isnadla⁷⁸² bulunmaktadır. İlgili isnadla hadisin *Kütüb-i Tis'a* külliyyatında mütabi' veya şahidi tespit edilememiştir.

2.17. Et'ime (Yiyecekler) Bahsi

İslam sadece Müslümanların iman etmesi gereken hususlarla, ahiretle veya manevi hayatlarıyla ilgilenen bir din olmakla kalmayıp, aynı zamanda Müslümanların maddi hayatlarını da ihata eden, yediklerine içtiklerine sınırlama ve öneri getiren bir dindir. Ahkâma dair eserlerde de bu meseleye dair pek çok hadis yer almaktadır. Bu başlık altında Hammâd'dan yiyecekler hakkında varid olan rivayetler aktarılacaktır.

2.17.1. Kertenkele Yemek

⁷⁸¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 572-573 (421).

⁷⁸² İlgili isnadın sıhhati ve Alkame b. Yezîd'in cerh-ta'dîl durumu hakkında bk. “2.2.20. Seferde Namazı Kısaltmak”

88- أَخْبَرَنَا أَبُو حَنِيْفَةَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ النَّخَعِيِّ، عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّ «أَهْدِي لَهَا ضَبًّا، فَأَتَاهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَسَأَلَتْهُ عَنْ أَكْلِهِ فَنَهَاهَا عَنْهُ»، فَجَاءَتْ سَائِلَةً فَأَرَادَتْ أَنْ تُطْعِمَهَا إِيَّاهُ، فَقَالَ لَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَنْطَعِمِيْنَهَا مِمَّا لَا تَأْكُلِيْن؟»⁷⁸³

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ebû Hanîfe → **Hammâd** → **İbrahim en-Nehaî** → **Hz. Âişe'nin (r.anhâ)** naklettiğine göre kendisine (yemesi için) bir kertenkele hediye edildi. Bunun üzerine Hz. Âişe (r.anhâ) de kertenkeleyi Rasûlullah'a (s.a.v) götürerek yenilip yenilemeyeceğini sorunca, Hz. Peygamber (s.a.v) yemesine müsaade etmedi. Derken bir dilenci geldi ve Hz. Âişe (r.anhâ) kertenkeleyi dilenciye yedirmek istedi. Bunu gören Rasûlullah (s.a.v): Yemediğin şeyi mi yedireceksin? dedi.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Metni aktarılan rivayet *Muvatta*'nın "Kitâbü'd-dahâyâ" bölümünde yer almaktadır. Benzer rivayetlerin *Kütüb-i Tis'a* içerisinde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 3 yerde olduğu saptanmıştır. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde "Kitâbü'l-Et'ime ve'l-Eşribe" bahsinde, Tayâlisî ve İbn Râhûye'nin *Müsned*'lerinde, *el-Mu'cemu'l-evsat*'ta ve *Sünen-i Beyhakî*'de kaydedilmiştir.

Muhtelif kaynaklarda saptanan rivayetlerin senedleri şöyledir:

Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde kaydedilen sened:

Ebû Saîd → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim [en-Nehaî] → Esved [b. Yezîd] → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁸⁴

Ebû Hanîfe, Tayâlisî ve İbn Râhûye'nin Müsned'lerinde yer alan sened:

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁸⁵

el-Mu'cemu'l-evsat'ta aktarılan sened:

⁷⁸³ İmam Mâlik, *Muvatta-i Malik bi rivayet-i Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*, 220 (647).

⁷⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/256 (24736); a.mlf., *Müsned*, 41/399 (24917); a.mlf., *Müsned*, 42/45 (25109).

⁷⁸⁵ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 558 (397); Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî, *Müsned*, thk. Abdülgafûr b. Abdülhak el-Belûşî (Medine: Mektebetü'l-İman, 1991), 3/1013 (No. 1756) ; Tayâlisî, *Müsned*, 3/18 (1487).

Muhammed b. Hişâm b. Ebî'd-Dümeşk el-Müstemlî → Affan b. Müslim → Hammâd b. Seleme → Hammâd b. Ebû Süleyman → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁸⁶

Sünen-i Beyhakî'de ifade edilen sened:

Ebû Bekir b. Fûrek → Abdullah b. Ca'fer → Yunus b. Habîb → Ebû Dâvud [et-Tayâlisî] → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁷⁸⁷

el-Muvatta'da kaydedilen senedde İbrahim en-Nehaî'nin doğrudan Hz. Âişe'den (r.anhâ) nakli söz konusuyken, diğer senedlerde Esved b. Yezîd vasıtasıyla rivayeti dikkat çekmektedir. Dolayısıyla *Muvatta* rivayetinde inkita' bulunduğu anlaşılmaktadır ki kaynaklarda bu hususa özellikle dikkat çekilmiş, İbrahim en-Nehaî'nin her ne kadar Hz. Âişe'nin (r.anhâ) meclisine iştiraki maruf ise de, bunun küçük yaşlarda daha ergenliğe girmeden vuku bulduğu⁷⁸⁸ ve Nehaî'nin Hz. Âişe'den (r.anhâ) hadis işitmediği vurgulanmıştır.⁷⁸⁹

Kısaca belirtmelidir ki ilk üç asırda senedinde inkita' bulunan hadislere de mürsel tabiri kullanıldığından, Ebû Dâvud'un ifade ettiğine göre Süfyân es-Sevrî, Malik b. Enes ve Evzâî gibi âlimler mürsel hadisi hüccet kabul etmekte bir beis görmemişlerdir.⁷⁹⁰ Dolayısıyla Malik b. Enes'in *Muvatta*'sında dönemin genel kabulü olarak mürsel hadisin yer alması doğal karşılanmış olmalı ki, Dârekutnî söz konusu rivayeti bu isnadla sahih olarak değerlendirmiştir.⁷⁹¹ Bununla birlikte

⁷⁸⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 4/212 (5116).

⁷⁸⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 19/461 (No: 19454), (19455).

⁷⁸⁸ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih*, 3/485; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/59.

⁷⁸⁹ Cemmâîlî, *el-Kemâl*, 3/188; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, (Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 1/214; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk, İhsan Abbas (Beyrut: Dâr-u Sadır, 1994), 1/25; Özen, "Nehaî", 32/535-538.

⁷⁹⁰ Ebû Dâvud, *Risaletü Ebû Dâvud ilâ ehli Mekketi fi vasfi sünenihi*, thk. Muhammed b. Lütfi es-Sibâî (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1984), 25; Yücel, *Hadis Usûlü*, 178.

⁷⁹¹ Dârekutnî, *İlelü'l-vâridât fi ehâdisi'n-nebeviyye*, thk. Rahman Zeynullah es-Selefi (Riyad: Dâru't-Tibe), 1405/1985, 14/264.

Nehaî'nin mürsellerinin ulemâ indinde sahih kabul edilmesi de meseleyi vuzuha kavuşturması açısından önemlidir.⁷⁹²

Öte yandan “Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe” tarikiyle gelen rivayetlerin sadece Hammâd b. Seleme tarafından nakledilmesi sebebiyle, Hammâd b. Ebû Süleyman rivayetinde teferrüd etmiştir. Ayrıca metinde yer alan “ لا تطعموهم مما لا تأكلون ” ifadesinin Hammâd'ın yer almadığı isnadlarda mevcut olmaması ve bu ifadenin istisna edilerek rivayetin sahih kabul edilmesi dikkat çeken önemli bir ayrıntıdır.⁷⁹³

2.17.2. Yemeğin ve Suyun Ardından Dua Etmek

89- حَدَّثَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الشَّامِيُّ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَلِيمَانَ، عَنْ حَرْبِ بْنِ سَرِيحٍ، عَنْ حَمَادِ بْنِ أَبِي سَلِيمَانَ، قَالَ: تَعَشَيْتَ مَعَ أَبِي بَرْدَةَ، فَقَالَ: أَلَا أُحَدِّثُكَ مَا حَدَّثَنِي بِهِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ؟ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - : “مَنْ أَكَلَ فَشِيعَ، وَشَرِبَ فَرَوَى، فَقَالَ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَطْعَمَنِي وَأَشْبَعَنِي، وَسَقَانِي وَأَرْوَانِي، خَرَجَ مِنْ ذُنُوبِهِ كَيَوْمِ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ”⁷⁹⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim eş-Şâmî → İbrahim b. Süleyman → Harb b. Süreyc → Hammâd b. Ebû Süleyman şöyle dedi: “Ebû Bürde ile birlikte akşam yemeği yedik. Derken Ebû Bürde: “Babam Abdullah b. Kays'ın bana ne anlattığını sana söyleyeyim mi?” dedi ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) şöyle söylediğini rivayet etti: “*Kim yemek yer ve doyar, su içer ve susuzluğunu giderir ve ‘beni yediren ve doyuran, bana su içiren ve susuzluğumu gideren Allah'a hamd olsun derse’*, günahları ondan sıyrılıp çıkar da annesinin onu doğurduğu günkü gibi (günahsız olur).

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

İlgili rivayet Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin *Müsned*'inde tespit edilmiştir. İsnadında bulunan Muhammed b. İbrahim eş-Şâmî'nin, Irak civarında yaşadığı,

⁷⁹² İbrahim en-Nehaî'nin irsalleri hakkında bk. “2.1.8. Ateşte Pişen Şeyleri Yemek Abdesti Gerektirmez”

⁷⁹³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 4/212; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/256 (Muhakkikin Dipnotu).

⁷⁹⁴ Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 9/627-628 (7245).

Şamlıların aleyhine hadisler uydurduğu ve münkeru'l-hadîs olduğu ifade edilir.⁷⁹⁵
Nihayetinde hadisin de mevzû olduğu kaydedilmiştir.⁷⁹⁶

2.17.3. Kadının Hayvan Kesmesi

90- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: «إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَكَلَ مِنْ ذَبِيحَةِ امْرَأَةٍ، وَنَهَى عَنْ قَتْلِ الْمَرْأَةِ»⁷⁹⁷

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a)
aktarıldığına göre, “Hz. Peygamber (s.a.v) kadının kestiği hayvanın etinden yedi ve (savaşa) kadınları öldürmeyi yasakladı.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Kadınların hayvan kesmesinin hükmüne ve düşman kadınlarının savaştaki durumlarına ilişkin rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde sahih isnadla⁷⁹⁸ kaydedilmiştir. Ali el-Kârî, esir edilen kadının öldürmeyeceğine ancak devlet yöneticisinin bundan istisna tutulduğuna dair ümmetin ittifak ettiğini ifade etmiştir.⁷⁹⁹ Öte yandan söz konusu isnadla *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarında hadisin mütabi' veya şevahitlerine rastlanamamıştır.

2.18. Rehin Bahsi

Rehin, sözlükte bir şeyi bir sebepten ötürü hapsedmek veya kabzetmek demektir.⁸⁰⁰ Fukahânın ıstılahında ise, “(rehin veren) râhinin bir malı (rehin verdiği kimse) mürtehinden kısmen veya küllen istifade edilmesi mümkün olan bir hak karşılığında, mürtehinin veya başka bir kimsenin elinde mahbûs veya mevkûf kılmasıdır.”⁸⁰¹

Nihayetinde ilgili konuya dair Hammâd b. Ebû Süleyman'dan nakledilen hadisler, bu başlık altında mütâlaa edilecektir.

⁷⁹⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/318; Ebû Nuaym, *Duafâ*, 144; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/524.

⁷⁹⁶ Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, 9/627-628 (Muhakkikin dipnotu).

⁷⁹⁷ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 570 (405).

⁷⁹⁸ İsnadın değerlendirilmesi hakkında bk. “2.2.20. Seferde Namazı Kısaltmak”

⁷⁹⁹ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/39-40.

⁸⁰⁰ İbn Manzûr, “rhn”, 13/188-189.

⁸⁰¹ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 2/1096; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 477.

2.18.1. Hz. Peygamber'in Zırhını Rehin Vermesi

91- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اشْتَرَى مِنَ الْيَهُودِيِّ

طَعَامًا، وَرَهْنَهُ دِرْعًا»⁸⁰²

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe'den (r.anhâ) rivayet edildiğine göre: “Rasûlullah (s.a.v), bir Yahudi'den yiyecek bir şeyler aldı ve karşılığında zırhını rehin verdi.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Rasûlullah'ın (s.a.v) Yahudi'ye zırhını rehin vermesine ilişkin rivayet, Hammâd tarikiyle sadece Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde sahih isnadla⁸⁰³ tahrîc edilmiştir. Bununla birlikte mütabi' rivayetlerin *Sahîhayn*'de yer aldığı saptanmıştır.⁸⁰⁴

2.19. Tıp Bahsi

Tıp, insan vücudunun sağlığı ve hastalığı ile ilgilenen bir bilim dalıdır. Bu başlık altında da Hammâd tariki ile tıbb-ı nebevîye dair varid olmuş hadisler incelenecektir.

2.19.1. Rukye Yapmak

92- حَدَّثَنَا عَفَّانُ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ حُمَيْدٍ، وَحَمَّادٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا

دَخَلَ عَلَى الْمَرِيضِ قَالَ: “أَذْهَبِ الْبَاسَ رَبِّ النَّاسِ، اشْفِ أَنْتَ الشَّافِي، لَا شَافِيَ إِلَّا أَنْتَ، اشْفِ شِفَاءً لَا يُعَادِرُ سَقَمًا”، وَقَدْ

قَالَ حَمَّادٌ: “لَا شِفَاءَ إِلَّا شِفَاؤُكَ، شِفَاءً لَا يُعَادِرُ سَقَمًا”⁸⁰⁵

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Affân [b. Müslim] → Hammâd [b. Seleme] → Humeyd [b. Ebî Hamîd] → Hammâd → Enes b. Mâlik'in (r.a) şöyle dediği rivayet edildi: “Rasûlullah (s.a.v) hasta bir kimsenin yanına girdiğinde şöyle derdi: “*İnsanların Rabbi (olan Allah'ım) felaket ve sıkıntıyı gider. Sen Şâfi'sin şifa ver. Senden başka şifa verecek olan yoktur.*

⁸⁰² Ebû Hanîfe, *Müsned*, 504 (347).

⁸⁰³ İsnad hakkında değerlendirilme için bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

⁸⁰⁴ Buhârî, “Rehin”, 2; Müslim, “Müsâkât”, 24; Nesâî, “Büyü”, 16; İbn Mâce, “Ruhûn”, 1.

⁸⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/326 (13823).

Ondan hastalığı giderecek bir şifa ver”. Hammâd dedi ki: “Senin hastalığı söküp atan şifandan başka bir şifa yoktur.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hiz. Peygamber'in (s.a.v) hasta kimselere okunmasını tavsiye ettiği rukyeye/duaya ilişkin rivayet, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 13823 numarada yer almaktadır. Ayrıca Hammâd tarikiyle rivayetin Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ında geçtiği tespit edilmiştir.

el-Mu'cemu'l-evsat'ta yer alan rivayetin senedi şu şekildedir:

Muhammed b. Yunus el-Ufurî → Ebû Hafs Amr b. Ali → Hilal b. Abdülmelik et-Teymî → Hammâd b. Seleme → Humeyd → Hammâd b. Ebû Süleyman → Enes b. Mâlik'in (r.a) → Rasûlullah (s.a.v).⁸⁰⁶

Her iki kaynaktan geçen isnadlarda görüldüğü üzere, beşinci tabakada bulunan Hammâd b. Seleme'ye kadar râviler ortaktır. Bununla birlikte Hammâd b. Ebû Süleyman'dan itibaren Ebû Hafs'a (ö. 249/863) kadar her bir râvinin rivayetinde teferrüd ettiği zikredilir. Ayrıca Şuayb Arnaûd'un yaptığı değerlendirmeye göre hadis, Müslim'in şartlarına göre sahihtir.⁸⁰⁷

2.20. Itâk (Köle Azadı) Bahsi

93- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّهَا أَرَادَتْ أَنْ تَشْتَرِيَ بَرِيرَةَ لِنُعَيْقَهَا، فَقَالَتْ مَوَالِيهَا: لَا نَبِيْعُهَا إِلَّا أَنْ تَشْتَرِطَ الْوَلَاءَ لَنَا، فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «الْوَلَاءُ لِمَنْ أَعْتَقَ»⁸⁰⁸

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Esved → Hiz. Âişe (r.anhâ) Berîre'yi azat etmek için satın almak istedi. Ancak Berîre'nin mevâlî'si: “Ancak velâ hakkı bizim olmak şartıyla satarız” dediler. Hiz. Âişe (r.anhâ) durumu Rasûlullah'a (s.a.v) bildirdi. Bunun üzerine Hiz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Velâ (hakkı) azat edene aittir.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

⁸⁰⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 6/150.

⁸⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/326 (Muhakkikin dipnotu).

⁸⁰⁸ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 442-443 (302).

Köle azadına dair Berîre hadisi, Hammâd tariki ile Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde "Tedbîr" bahsinde tahrîc edilmiştir. Rivayete ilişkin itibar araştırmasında *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin, eserlerinde Hz. Âişe (r.anhâ) vechiyle hadisi naklettikleri görülür.⁸⁰⁹ Nitekim *Sahîh-i Buhârî* ile Ebû Hanîfe'nin *Müsned* rivayetinin isnadı üçüncü tabakada bulunan İbrahim en-Nehâf'ye kadar ortaktır. Dolayısıyla İbrahim'den, *Sahîh-i Buhârî* rivayetinde Hakem b. Uteybe; *Müsned* rivayetinde ise Hammâd b. Ebû Süleyman rivayette bulunarak, birbirlerini desteklemede tam mutâba'at etmişlerdir.⁸¹⁰ Nihayetinde söz konusu rivayetin sahih isnada sahip olduğu belirlenmiştir.⁸¹¹

2.21. Fitneler Bahsi

94- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ غِيْلَانَ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ، قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنِ الْأَعْمَشِ وَحَمَّادٍ وَعَاصِمِ بْنِ بَهْدَلَةَ سَمِعُوا أَبَا وَائِلٍ، عَنْ حَدِيثِ عُمَرَ: «قَالَ عُمَرُ: أَيُّكُمْ يَحْفَظُ مَا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْفِتْنَةِ، فَقَالَ حَدِيثُهُ: أَنَا. قَالَ حَدِيثُهُ: فِئْتَةُ الرَّجُلِ فِي أَهْلِهِ وَمَالِهِ وَوَلَدِهِ وَجَارِهِ تُكْفَرُهَا الصَّلَاةُ وَالصَّوْمُ وَالصَّدَقَةُ وَالْأَمْرُ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيُ عَنِ الْمُنْكَرِ فَقَالَ عُمَرُ: لَسْتُ عَنْ هَذَا أَسْأَلُكَ، وَلَكِنْ عَنِ الْفِئْتَةِ الَّتِي تَمُوجُ كَمَوْجِ الْبَحْرِ، قَالَ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ إِنَّ بَيْنَكَ وَبَيْنَهَا بَابٌ مُغْلَقٌ، قَالَ عُمَرُ: أَيُّفْتَحُ أَمْ يُكْسَرُ؟ قَالَ: بَلْ يُكْسَرُ. قَالَ: إِذَا لَا يُغْلَقُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ. قَالَ أَبُو وَائِلٍ فِي حَدِيثِ حَمَّادٍ: فَقُلْتُ لِمَسْرُوقٍ: سَلْ حَدِيثَهُ عَنِ الْبَابِ، فَسَأَلَهُ فَقَالَ: عُمَرُ⁸¹²

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Mahmud b. Gaylân → Ebû Dâvud → Şu'be [b. Haccâc] → A'meş [Süleyman b. Mihran], Hammâd ve Âsım b. Behdele → Ebû Vâil [Şakîk b. Seleme] → Huzeyfe [b. Yemân'dan] rivayet edildiğine göre Hz. Ömer (r.a) dedi ki: "Hanginiz Rasûlullah'tan (s.a.v) fitne konusunda bir şey duydu." Huzeyfe (r.a) "ben" deyip sözüne şöyle devam etti: "Kişinin fitnesi/imtihanı; ailesi, malı, çocukları ve komşusuyla sınanmasıdır ki, namaz, oruç, sadaka ve iyiliği emredip kötülükten menetmek bu fitneye kefarete olabilir." Hz. Ömer (r.a): "Ben sana bunu sormadım, denizin dalgaları gibi dalga dalga kabarcak fitneyi sordum" dedi. Bunun üzerine

⁸⁰⁹ Buhârî, "Büyü", 67; Müslim, "İtk", 2; Ebû Dâvud, "İtk", 2; Tirmizî "Vesâyâ", 7; Nesâî, "Zekât", 99; İbn Mâce, "Ferâiz", 12.

⁸¹⁰ Buhârî, "Zekât", 61.

⁸¹¹ İsnad hakkında değerlendirilme için bk. "2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması"

⁸¹² Tirmizî, "Fiten", 66.

Huzeyfe (r.a): “Ey Müminlerin Emiri! Muhakkak ki o fitne ile senin aranda kapalı bulunan bir kapı vardır.” Hz. Ömer (r.a): “Peki o kapı açılacak mı, yoksa kırılacak mı?” Huzeyfe (r.a): “Bilakis kırılacak.” Hz. Ömer (r.a): O zaman kıyamete kadar bir daha kapanamayacak” dedi. Ebû Vâil, Hammâd hadisinde şunu nakletmektedir: “Mesrûk’a o kapının kim olduğunu sor dedim.” O da sordu ve: “Ömer’dir” dedi.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Konu edilen hadis, *Sünen-i Tirmizî*’de kaydedilmiş ve sahih olduğu ifade edilmiştir. İsnadda müşahede edildiği üzere A’meş (ö. 148/766), Hammâd ve Âsım b. Behdele (ö. 127/745) Ebû Vâil’den (ö. 82/702) rivayette tam mutâba’at ederek birbirlerini desteklemişlerdir. Diğer taraftan mütabi’ rivayetlerin Sahîhayn’da yer aldığı saptanmıştır.⁸¹³

2.22. Hadler Bahsi

“Had” sözlükte iki şeyin birbirine karışmaması için ortalarında bulunan engele veya fâsılaya denir.⁸¹⁴ Gardiyana “حَدَّاءٌ” denmesinin sebebi dışardan içeriye girmek veya içeriden dışarıya çıkmak isteyenleri men etmesidir. Bir fıkıh terimi olarak hadler Kur’ân ve Sünnet ile belirlenmiş cezâî müeyyidelerdir ki suçu işleyene ukûbet, diğer insanlara suçtan el çektirme, bir caydırıcılık mahiyeti arz eder.⁸¹⁵ Bu bölümde Hammâd’ın hadlerle ve hadlere müteallik konularla ilgili rivayetlerine yer verilecektir.

2.22.1. Sorumluluğun Kalktığı Haller

95- حَدَّثَنَا عَثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، أَخْبَرَنَا حَمَادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ حَمَادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ عَنْ عَائِشَةَ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: “رَفَعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلَاثَةٍ: عَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ، وَعَنِ الْمُبْتَلَى حَتَّى يَبْرَأَ، وَعَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَكْبُرَ”⁸¹⁶

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

⁸¹³ Buhârî, “Fiten”, 17. Müslim, “Fiten”, 7.

⁸¹⁴ İbn Manzûr, “hdd”, 3/140-141.

⁸¹⁵ Bk. Ali Bardakoğlu, “Had”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/547-551; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 166.

⁸¹⁶ Ebû Dâvud, “Hudûd”, 16.

Osman b. Ebî Şeybe → Yezîd b. Harun → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe'den (r.anhâ) rivayet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “*Üç gruptan kalem kaldırılmıştır: Uyanıncaya kadar uyuyandan, iyileşinceye kadar cinnet getirenden ve büyüyünceye kadar çocuktan*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Metni verilen rivayet *Sünen-i Ebû Dâvud*'da “Hudûd” bahsinde yer almaktadır. Benzer rivayetlerin *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarında ayrıca 4 yerde tahrîc edildiği tespit edilmiştir. Belirlenen rivayetlerin kaynaklara göre dağılımı şöyledir: *Sünen-i Nesâî* ve *Sünen-i İbn Mâce*'de aktarılan 1'er rivayet “Talâk”, *Sünen-i Dârimî*'de bulunan 1 rivayet “Nikâh” bölümünde ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde de 3 muhtelif yerde yer almaktadır.

İlgili rivayetin *Kütüb-i Tis'a* dışındaki kaynaklardan *Müsned-i Ebû Hanîfe*'de “Ahkâm” bahsinde 2 yerde, *Müsned-i Tayâlisî*'de ve aynı senedle *Müsned-i İbn Râhûye*'de, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-Kübra*'sında, *Müsned-i Ebû Ya'lâ el-Mevsilî*'de ve ondan İbn Hibbân'ın aynı isnadla *es-Sahîh*'inde, *Musannef-i İbn Ebû Şeybe*'de “Talâk”, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *Müstedrek*'inde “Büyü” ve *Sünen-i Beyhakî*'de “İkrar” bahsinde bulunduğu saptanmıştır.

İncelenen rivayetlerin senedleri aşağıdadır:

Sünen-i Nesâî'de geçen rivayetin senedi şöyle:

Ya'kûb b. İbrahim → Abdurrahman b. Mehdî → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁸¹⁷

Sünen-i İbn Mâce'de yer alan rivayetin senedi şöyledir:

Ebû Bekir b. Ebî Şeybe → Yezid b. Harun (ح) Muhammed b. Hâlid b. Hidâş → Muhammed b. Yahya → Abdurrahman b. Mehdî → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁸¹⁸

⁸¹⁷ Nesâî, “Talâk”, 21. Ayrıca bk. a.mlf, *es-Sünenü'l-Kübra*, 5/256.

⁸¹⁸ İbn Mâce, “Talâk”, 15.

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve *Sünen-i Dârimî*'de yer alan rivayetin senedi şu şekildedir:

Hasan b. Musa, Affân ve Ravh → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁸¹⁹

***Müsned-i Ebû Hanîfe*'de bulunan rivayetlerin senedi şöyledir:**

Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁸²⁰

Hammâd → Saîd b. Cübeyr → Huzeyfe → Rasûlullah (s.a.v).⁸²¹

Tayâlisî ve Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin *Müsned*'lerinde aktarılan rivayetin senedi şöyledir:

Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁸²²

***Musannef-i İbn Ebû Şeybe*'de geçen rivayetin senedi aşağıdadır:**

Ebû Bekir → Yezid b. Harun → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁸²³

Hâkim en-Nîsâbüri'nin *Müstedrek*'i ve *Sünen-i Beyhakî*'de aktarılan rivayetin senedi şöyledir:

Ebû Bekr b. İshak ve Ebû Muhammed b. Musa → Muhammed b. Eyyûb → Ebû'l-Velîd et-Tayâlisî ve Musa b. İsmail → Hammâd b. Seleme → Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁸²⁴

Görüldüğü üzere sahâbe râvisi Hz. Âişe (r.anhâ) olan isnadların ilk beş tabakasında râviler aynı kişiler olup, Hammâd Nehaî'den rivayet ederek dördüncü tabakada yer alırken, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'i 638 numaralı rivayette sahâbe râvisi

⁸¹⁹ Dârimî, "Nikâh", 783; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/231-232 (24703). Ayrıca bk. a.mlf., *Müsned*, 42/51 (25114); a.mlf., *Müsned*, 42/224 (24694).

⁸²⁰ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 637.

⁸²¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 638.

⁸²² Ebû Dâvud et-Tayâlisî, *Müsned*, 3/17 (1485). Ayrıca bk. İbn Râhûye, *Müsned*, 3/998 (1713); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 6/323 (4400). Ayrıca İbn Hibbân Ebû Ya'lâ'dan aynı isnadla *Sahîh*'inde naklettiği rivayet için bk. İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/355.

⁸²³ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 4/194 (19246).

⁸²⁴ Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/67 (2350); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 12/10 (11564)

Huzeyfe'dir (r.a) ve Hammâd Saîd b. Cübeyr'den naklederek sadece bu tarikte üçüncü tabakada yer almaktadır.

b) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sihat Durumu

Senedleri verilen rivayetlerin metinleri arasındaki lafız farklılıkları aşağıda altları çizilerek gösterilmiştir:

Nesâî, “Talâk”, 21
عَنْ عَائِشَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: رَفَعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلَاثٍ: عَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ، وَعَنِ الصَّغِيرِ حَتَّى يَكْبُرَ، وَعَنِ الْمَجْنُونِ حَتَّى يَعْقِلَ أَوْ يُفِيقَ
Ahmed b. Hanbel, Müsned, 41/231-232 (24703)
عَنْ عَائِشَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: “ رَفَعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلَاثَةٍ: عَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَحْتَلِمَ، وَعَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ، وَعَنِ الْمَعْتُوهِ حَتَّى يَعْقِلَ ”، قَالَ عَفَّانُ: “ وَعَنِ الْمَجْنُونِ حَتَّى يَعْقِلَ ”، وَقَدْ قَالَ حَمَّادٌ: “ وَعَنِ الْمَعْتُوهِ حَتَّى يَعْقِلَ ”، وَقَالَ رَوْحٌ: وَعَنِ الْمَجْنُونِ حَتَّى يَعْقِلَ ”
Ebû Dâvud et-Tayâlisî, Müsned, 3/17 (1485)
عَنْ عَائِشَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: رَفَعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلَاثٍ: عَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ، وَعَنِ الْمَجْنُونِ حَتَّى يُبْرَأَ، وَعَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَعْقِلَ
Hâkim en-Nîsâbûrî, el-Müstedrek, 2/67 (2350)
عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: رَفَعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلَاثَةٍ: الصَّبِيِّ حَتَّى يَحْتَلِمَ، وَعَنِ الْمَعْتُوهِ حَتَّى يُفِيقَ، وَعَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ

Rivayetlerde kendilerinden sorumluluğun kaldırıldığı üç sınıftan bahsedilirken, tabloda işaret edildiği üzere fikhî yönden farklı anlayışları mümkün kılacak muhtelif lafızlar kullanılmıştır. Kişinin hangi evrede çocukluk döneminden çıkarak yetişkin insanlar sınıfına dâhil olacağı, yani ergenliğe kavuşacağı hakkında Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan “حَتَّى يَحْتَلِمَ” ifadesinin fiili bulûğa delalet etmesi mümkün iken, *Sünen-i Nesâî*'de “حَتَّى يَكْبُرَ” ve Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin *Müsned*'inde “حَتَّى يَعْقِلَ” nakillerinin hükûmî bulûğa delaleti de olasıdır.

Fıkıhta “cünûn” yani akıl hastalığı, kişinin ehliyetini ortadan kaldıran semavi arızalardandır. Mezhepler arasında bu halin mahiyeti, aslî veya arızî, kısa veya uzun

sürelî olmasına ilişkin muhtelif kaviller mevcuttur.⁸²⁵ Dolayısıyla *Sünen-i Nesâî*'de “وَعَنِ الْمَجْنُونِ حَتَّى يَبْرَأَ” ve Tayâlisî'nin *Müsned*'inde “وَعَنِ الْمَجْنُونِ حَتَّى يَبْرَأَ” kayıtları da, fıkıh usûlünün temel konularından lafız bahisleri için önem arz etmektedir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde ve *Müstedrek*'te diğer rivayetlerde yer almayan “وَعَنِ الْمَعْتُودِ” ifadesi, ehliyet arızalarından “ateh” yani akıl zayıflığına dikkat çeken önemli bir ayrıntıdır.

Sihhati hakkında yapılan değerlendirmeye göre Şuayb Arnaûd rivayete “ceyyid”⁸²⁶ hükmünü verirken,⁸²⁷ Nâsırüddin el-Elbânî ise sahih olduğunu ifade etmiştir.⁸²⁸

2.23. Tefsir Bahsi

96- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنِ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “إِنَّ أَوْلَادَكُمْ مِنْ كَسْبِكُمْ، وَهَبَهُ اللَّهُ لَكُمْ، يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنَاءً، وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ.”⁸²⁹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe'den (r.anhâ) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Muhakkak ki evlatlarınız Allah'ın size hibesi olarak sizin kazanımlarınızdır. Allah Teâlâ dilediği kimselere kız, dilediği kimselere de erkek evlat hibe eder.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Şûrâ Suresi'nin 49. âyetinin yer aldığı rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Tefsîr” bahsinde tespit edilerek incelemeye tabi tutulmuştur. Benzer rivayetlerin

⁸²⁵ Ayrıca bk. İbrahim Kâfi Dönmez, “Cünûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/125-129.

⁸²⁶ “Ceyyid” kavramı hakkında âlimlerin farklı görüşleri mevcuttur. Subhi Salih'in aktardığına göre hadis münekkidleri sahih ve hasen dedikleri hadislere bazen farklı tabirler kullanmayı uygun görmüşlerdir. İşte ceyyid kavramı da bunlardandır ki sadece değişik bir ifade olması için kullanılmıştır. Haddi zatında makbul veya sahih hadis demektir. Bk. Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İslahları*, 126. Suyûtî ise *Tedribü'r-Râvî*'de hadisçilerin “sahih” yerine “ceyyid” tabirini kullanmalarında mutlaka bir incelik olduğunu ve bu iki tabiri birbirlerine müsavî görmediklerini ifade etmiştir. Yani ceyyid tabirini kullanan bir hadisçi sanki rivayetin hasen li-zatihî derecesinde olması gerektiğini düşünmekte ve sahih derecesine ulaştırılmasında tereddüdü olduğunu aktarmak istemektedir. Böylece rivayetin sahih mertebesinde bir derece aşağı olduğu da anlaşılmaktadır. Bk. Suyûtî, *Tedrib*, 1/195.

⁸²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/232.

⁸²⁸ Nesâî, *es-Sünen*, 6/156.

⁸²⁹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 655 (506).

Hâkim'in *Müstedreki*'nde ve Beyhakî'nin *Sünen*'inde aynı metin ve senedle yer aldığı gözlemlenir.

Hâkim'in *Müstedrek*'i ve Beyhakî'nin *es-Sünen*'inde yer alan rivayetin senedi şu şekildedir:

Ebû Abdurrahman Muhammed b. Mahmud el-Hâfız → Hammâd b. Ahmed el-Kâdî → Muhammed b. Ali b. el-Hasen b. Şakîk → Babası [Ali b. Hasen el-Abdî] → Ebû Hamza → İbrahim es-Sâîg → Hammâd → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v).⁸³⁰

Görüldüğü üzere dördüncü tabakada bulunan Hammâd b. Ebû Süleyman'a kadar senedler ortaktır. Hammâd'dan rivayette Hammâd b. Seleme ve İbrahim es-Sâîg (ö. 131/749) tam mutâba'at ederek birbirlerini desteklemişlerdir.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sihhat Durumu

Tabloda rivayet metinleri arasında bulunan muhtelif lafızlara altları çizilerek işaret edilmiştir:

Hâkim, el-Müstedrek, 2/312 (3123)

«إِنَّ أَوْلَادَكُمْ هِبَةٌ لِلَّهِ لَكُمْ، يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنَاءً، وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الدُّكُورَ، فَهُمْ وَأَمْوَالُهُمْ لَكُمْ إِذَا أَحْتَجْتُمْ إِلَيْهَا»

el-Müstedrek ve *es-Sünen*'de yer alan “*Evlatlarınız ve malları, ihtiyaç durumunda sizindir*” ifadesinin *Müsned*'de bulunmadığı müşahede edilir. Bununla birlikte söz konusu rivayetin Şeyhayn'in şartlarına göre sahih olduğu, ancak onlar tarafından tahrîc edilmediği zikredilmiştir.⁸³¹ Ancak rivayetin sonunda bulunan “إِذَا أَحْتَجْتُمْ إِلَيْهَا” kaydının Hammâd'ın vehmi olduğu ve “A'meş → İbrahim → Esved → Âişe → Rasûlullah (s.a.v)” tarihiyle de nakledilen hadiste bu ifadenin yer almadığı,

⁸³⁰ Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/312 (3123); Beyhakî, *es-Sünen*, 16/82 (15841).

⁸³¹ Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/312 (Muhakkikin notu).

dolayısıyla *Müstedrek* ve *Sünen-i Beyhakî* rivayetlerinin mahfûz olmayıp şâzz⁸³² olduğu kaydedilmiştir.⁸³³

Netice itibariyle mevzubahis haberlere dair itibar araştırması sonucunda, “إِذَا أَحْتَجُّمُ إِلَيْهَا” anlatımının başka kaynaklarda tespit edilememesi, rivayetın şâzz olarak değeriendirilmesinin isabetli olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat söz konusu lafzın, *Müsned*’de metin ve sened itibariyle aynısı bulunan Hammâd rivayetinde dile getirilmemesi, Hammâd’a aidiyeti ve Hammâd’ın vehmi nitelemesi hususunda şüphe uyandırmaktadır.

2.24. Edep Bahsi

Edep kelimesi sözlükte, “incelik, zarafet, davet, güzel düşünce” gibi manalara gelmekte ve insanları çirkin şeylerden uzaklaştırıp övülecek amellere yönlendirdiği için böyle isimlendirildiği kaydedilmektedir.⁸³⁴ Fıkıh dilinde ‘müstehab’ olarak ifade edilen edep,⁸³⁵ yapılmasında sevap, terkinde kınama gerektirmeyen, Hz. Peygamber’in (s.a.v) bazen yapıp bazen yapmadığı davranışlara denir.⁸³⁶ Aşağıda, edep bahislerinde Hammâd kanalıyla yer almış olan rivayetler incelenecektir.

2.24.1. Kalbe Gelen Vesvesenin Önlenmesi

97- أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مَسْرُورٍ بْنِ سَيَّارٍ بِأَرْغَمَانَ، حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الصَّبَّاحِ، حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ الْأَزْرَقِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ؛ أَنَّ رَجُلًا أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنِّي لِأَجِدُ فِي صَدْرِي الشَّيْءَ لِأَنَّ أَكُونَ حَمَمَةً أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَتَكَلَّمَ بِهِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “اللَّهُ أَكْبَرُ، اللَّهُ أَكْبَرُ، الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي رَدَّ أَمْرَهُ إِلَى الْوَسْوَاسَةِ”⁸³⁷

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

**Muhammed b. Mesrûr b. Seyyâr → Hasen b. Muhammed b. es-Sabbâh
→ İshak b. Ezrak → Süfyân [es-Sevrî] → Hammâd → Saîd b. Cübeyr → İbn**

⁸³² “Sika râvinin diğer sikalara veya kendinden daha sika olan râvilere muhalefet ederek rivayet ettiği hadise ‘şâzz’ denir. Aksi durumdaki hadis ise ‘mahfûz’ olarak isimlendirilir.” Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 313.

⁸³³ Beyhakî, *es-Sünen*, 16/83 (No. 15842).

⁸³⁴ İbn Manzûr, “edb”, 1/206-207.

⁸³⁵ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 113.

⁸³⁶ Erdoğan *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 430.

⁸³⁷ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 5/285 (1956).

Abbâs'tan (r.a) rivayet edildiğine göre bir adam Hz. Peygamber'in (s.a.v) yanına geldi ve şöyle dedi: "Yâ Rasûlullah (s.a.v)! Benim gönlümde öyle bir şey var ki, onu söylemektense kül (olup yanmak) bana daha sevimli gelir." Bunun üzerine Nebî (s.a.v) şöyle dedi: "*Allah-u Ekber, Allah-u Ekber. Vesveseden işi döndüren Allah'a hamdolsun.*"

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Şeytan tarafından kalbe ilkâ edilen vesveseden duyulan rahatsızlığın dile getirildiği rivayet, İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'inde nakledilmektedir. Benzer rivayetler Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında "Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle" bölümünde iki yerde ve Taberânî'nin *el-Mu'cemu's-sağir*'inde kaydedilmiştir.

es-Sünenü'l-kübrâ'da ifade edilen rivayetlerin isnadı şöyledir:

Muhammed b. Beşşâr → Abdurrahman [b. Mehdî] → Süfyân [es-Sevrî] → Hammâd → İbrahim → Rasûlullah (s.a.v).⁸³⁸

Abdurrahman b. İbrahim → İshak b. Yusuf → Süfyân → Hammâd → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs → Rasûlullah (s.a.v).⁸³⁹

el-Mu'cemu's-sağir'de yer alan sened şu şekildedir:

Munesir b. Nasr b. Munesir el-Vasîtî b. Ehî Temîm b. Munesir → Ahmed b. Sinan el-Vasîtî → İshak b. Yusuf el-Ezrak → Süfyân es-Sevrî → Hammâd b. Ebû Süleyman → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs → Rasûlullah (s.a.v).⁸⁴⁰

Görüldüğü üzere *Sahîh-i İbn Hibbân* ve *el-Mu'cemu's-sağir* rivayetlerinin sahâbe râvisi İbn Abbas olup, beşinci tabakada bulunan İshak b. Yusuf el-Ezrak'a (ö. 195/811) kadar râviler ortak iken, *es-Sünenü'l-kübrâ* rivayetinde sahâbe tabakasında, tâbiînden olmasına rağmen İbrahim en-Nehâf'nin yer aldığı müşahede edilmektedir. Dolayısıyla tâbiîn neslinden birinin, sahabeyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber'den (s.a.v) nakilde bulunması sebebiyle *es-Sünenü'l-kübrâ* isnadıyla rivayetin, zayıf hadis çeşitlerinden mürsel kısmına dâhil olduğu anlaşılmaktadır.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sihhat Durumu

⁸³⁸ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/248 (10433).

⁸³⁹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/248 (10434).

⁸⁴⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağir*, 2/237 (1090).

Rivayet metinlerinde lafızlar arasında bazı ziyade ifadeler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Taberânî, <i>el-Mu'cemu's-sağir</i> , 2/237 (1090). قَالَ رَجُلٌ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: إِنِّي أَجِدُ فِي نَفْسِي الشَّيْءَ أَنْ أَكُونَ حُمَمَةً أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَتَكَلَّمَ بِهِ ، فَقَالَ: «ذَلِكَ صَرِيحُ الْإِيمَانِ»
Nesâî, <i>es-Sünenü'l-kübrâ</i> , 9/248 (10434) إِنِّي أَجِدُ فِي نَفْسِي الشَّيْءَ لِأَنْ أَكُونَ حُمَمًا أَحَبُّ إِلَيَّ أَنْ أَتَكَلَّمَ بِهِ؟ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اللَّهُ أَكْبَرُ، الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي رَدَّ كَيْدَهُ إِلَى الْوَسْوَسةِ»

Konu başlığında ifade edilen *Sahîh-i İbn Hibbân* rivayetinde, Sahâbe-i Kirâm'ın gönlünde bulunan vesveseden serzenişte bulunması sonucunda, Hz. Peygamber'den (s.a.v) sâdır olan tekbir ve hamdele iken; *el-Mu'cemu's-sağir* rivayetinde Rasûlullah'ın (s.a.v) söz konusu kuruntunun müsebbibini, “tam olarak îmanın kendisidir” anlamında “ذَلِكَ صَرِيحُ الْإِيمَانِ” diyerek belirtmesi kayda değerdir. Öte yandan *Sahîh*'te “işini bozan” manasında “الَّذِي رَدَّ أَمْرَهُ” kaydına mukabil, *es-Sünenü'l-kübrâ*'da “tuzağını bozan” mealinde “الَّذِي رَدَّ كَيْدَهُ” aktarımının yer alması, işten kastın, şeytanın tuzağı olduğunu beyan mesabesindedir.

Şuayb Arnaûd'un sıhhat değerlendirmesine göre rivayet sahihtir.⁸⁴¹

2.24.2. Müslümanların Dertleriyle Dertlenmeyen Kimse

98- حَدَّثَنَا عَبْدُ الْبَاقِي بْنُ قَانِعِ الْحَافِظُ، بِغَدَادَ، ثنا عُيَيْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ الْمَرْوَزِيُّ، ثنا إِسْحَاقُ بْنُ بِشْرِ، ثنا مُقَاتِلُ بْنُ

سَلِيمَانَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَزِيدَ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ،

قَالَ: «مَنْ أَصْبَحَ وَهَمُّهُ غَيْرُ اللَّهِ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ، وَمَنْ لَمْ يَهْتَمَّ لِلْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ مِنْهُمْ»⁸⁴²

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Abdü'l-Bâkî b. Kânî el-Hâfız → Abdullah b. Ubeydullah b. Ahmed b. el-Hasen el-Mervezî → İshak b. Bişr → Mukâtil b. Süleyman → Hammâd → İbrahim → Abdurrahman b. Yezîd → Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a) rivayet

⁸⁴¹ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 5/285.

⁸⁴² Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/356 (7902).

edildiğine göre Nebî (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Her kimin gayreti Allah’tan başkasına olduğu halde sabahlarsa, Allah’ın (himayesinden) bir nasibi yoktur. Her kim Müslümanların dertleriyle dertlenmezse, onlardan değildir.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Konu başlığında yer alan rivayet, Hâkim en-Nîsâbûrî’nin, Buhârî ve Müslim’in ikisinin veya ikisinden birinin şartlarına uyduğu halde eserlerine almadığı rivayetleri bir araya getirdiği eseri *Müstedrek ale’s-Sahîhayn*’da⁸⁴³ tespit edilmiştir.

Kaynaklarda İshak b. Bişr (ö. 206/822) hakkında kendisinden asla hadis yazılamayacağı, kezzâb bir kimse olduğu,⁸⁴⁴ Mukâtil b. Süleyman’ın (ö. 150/767) ise hakkında metrûku’l-hadis,⁸⁴⁵ münkeru’l-hadis, deccâl⁸⁴⁶ gibi cerh ifadelerinin kullanılması sebebiyle,⁸⁴⁷ bu isnadla hadisin çok şiddetli zayıf olduğunu söylemek mümkündür.

2.24.3. “Allah Beni Sana Feda Etsin” Demek

99- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا حَمَادٌ. وَحَدَّثَنَا مُسْلِمٌ، حَدَّثَنَا هِشَامٌ، جَمِيعًا عَنْ حَمَادٍ -يَعْنِيانِ ابْنَ أَبِي سَلِيمَانَ-، عَنْ زَيْدِ بْنِ وَهْبٍ عَنْ أَبِي ذَرٍّ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ-: «يَا أَبَا ذَرٍّ فَقُلْتُ: لَبَّيْكَ وَسَعْدَيْكَ، يَا رَسُولَ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ-، وَأَنَا فِدَاؤُكَ»⁸⁴⁸

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Musa b. İsmail → Hammâd b. Seleme. Müslim [b. İbrahim] → Hişâm [b. Abdullah ed-Destüvâî] → Hammâd b. Ebû Süleyman → Zeyd b. Vehb → Ebû Zer [el-Gifârî] (r.a) şöyle dedi: “Hz. Peygamber (s.a.v) bana (seslenerek) “Ey Ebû Zer!” dedi. Ben de “buyur yâ Rasûlullah emrine icabet edeyim. Canım sana feda olsun” dedim.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

⁸⁴³ İbrahim Hatiboğlu, “Müstedrek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/133-134.

⁸⁴⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/214; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/46;

⁸⁴⁵ Metrûk râvi anlamında kullanılır. Bk. “2.2.24. Namazdayken Okunacak Dualar.”

⁸⁴⁶ “Büyük yalancı anlamında kullanılan deccâl kelimesi, râvinin ve rivayetinin kesinlikle terkine sebeptir.” Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 58; Yücel, *Tenkit Terimleri*, 51.

⁸⁴⁷ Buhârî, *et-Târih*, 9/337; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/354-355; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/377; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/347; İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/185.

⁸⁴⁸ Ebû Dâvud, “Edep”, 126.

Ashâbın Hz. Peygamber'e (s.a.v) duyduğu sevgi ve muhabbetin lafızlara yansıdığı bu rivayet *Sünen-i Ebû Dâvud*'un "Edep" bahsinde yer almaktadır. Benzer rivayetler Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin *Müsned*'inde ve *Sahîh-i İbn Hibbân*'da saptanmıştır.

es-Sahîh ve *Müsned*'de muhtelif metinlerle yer alan rivayetin senedleri örtüşmektedir. Bu sebeple sadece bir senedin kaydedilmesi yeterli olacaktır ki *Sahîh*'de ifade edilen de şöyledir:

Ebû Halîfe → Müslim b. İbrahim → Hişâm b. Ebî Abdullah → Hammâd b. Ebû Süleyman → Zeyd b. Vehb → Ebû Zer → Rasûlullah (s.a.v).⁸⁴⁹

Görüldüğü üzere *Sünen-i Ebû Dâvud*'da aktarılan rivayette, matbû nüshada tahvil işareti bulunmaması sebebiyle noktayla ayrılmış iki senedin varlığı dikkat çekmektedir. Hammâd'ın talebelerinden Hammâd b. Seleme ve ed-Destüvâî rivayeti nakletmişler, onlardan da farklı iki râvi nakilde bulunarak sened ikiye ayrılmıştır. Dolayısıyla Hammâd b. Ebû Süleyman'dan rivayette Seleme ile ed-Destüvâî arasında tam mutâba'at söz konusudur.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Konu başlığında zikredilen rivayetin, metinleri arasında farklılık göze çarpmaktadır. Ancak bu, konuya dair ilgili kısmın ihtisâr edilerek rivayet edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu sebeple tabloda, rivayetin en geniş ve diğer vecihlerin ihtisar edilmiş kısımlarının cem edildiği İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'inde ifade edilen metnine yer verilecektir. Ancak altları çizilen ifadeler, farklılığı yansıtmamanın aksine, ele alınan üç rivayette de ortak olan metinler olacaktır.

İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 5/134 (4143)

عَنْ أَبِي ذَرٍّ، قَالَ: انْطَلَقَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَحْوَ بَيْعِ الْعَرْقَدِ، فَانْطَلَقْتُ خَلْفَهُ، فَقَالَ: "يَا أَبَا ذَرٍّ،" فَقُلْتُ: لَبَّيْكَ ثُمَّ سَعَدَيْكَ، وَأَنَا فِدَاؤُكَ، فَقَالَ: "الْمُكَيَّرُونَ هُمُ الْمُقَلَّبُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، إِلَّا مَنْ قَالَ بِالْمَالِ هَكَذَا وَهَكَذَا عَنْ يَمِينِهِ وَعَنْ شِمَالِهِ"، قَالَهَا ثَلَاثًا، ثُمَّ عَرَضَ لَنَا أُحَدِّثُ، فَقَالَ: "يَا أَبَا ذَرٍّ، مَا يَسْرُئِي أَنَّهُ لَأَلِ مُحَمَّدٍ ذَهَبًا يُمَسِّي مَعَهُمْ دِينَارًا أَوْ مِثْقَالَ"، فَقُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. ثُمَّ عَرَضَ لَنَا وَادٍ، فَاسْتَبَطْنَاهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَنَزَلَ فِيهِ، وَجَلَسْتُ عَلَى شَفِيرِهِ، فَطَنَنْتُ أَنَّ لَهُ حَاجَةً، فَأَبْطَأَ عَلَيَّ وَسَاءَ ظَنِّي، فَسَمِعْتُ مُنَاجَاةً، فَقَالَ: "ذَلِكَ جَبْرِيْلُ يُخَيِّرُنِي لِأُمَّتِي مَنْ شَهِدَ مِنْهُمْ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ دَخَلَ

⁸⁴⁹ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 5/134 (4143); Tayâlisî, *Müsned*, 1/358 (447).

الْجَنَّةَ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَإِنْ زَنَى وَإِنْ سَرَقَ؟ قَالَ: «وَإِنْ زَنَى وَإِنْ سَرَقَ»

Muhaddisler, beyan edilmesi gerekeni gizlemek gibi bir durumla karşılaşmamak için, bir başka vecihle tam olarak rivayet edilmeden, hadiste ihtisâra karşı çıkmışlardır.⁸⁵⁰ Bu açıdan *Sahîh* rivayeti, metnin tamamına şamil olması hasebiyle önem arz etmektedir. Çünkü konu başlığı altında aktarılan *es-Sünen* rivayeti “Buyur yâ Rasûlullah emrine icabet edeyim. Canım sana feda olsun” anlamında “لَبَّيْكَ ثُمَّ سَعْدَيْكَ، وَأَنَا فِدَاؤُكَ” anlatımından; *Müsned* rivayeti “zenginler kıyamet gününde alt tabakada -veya azınlıkta- olacaklardır” mealinde “أَوِ الْمُكْتَرُونَ هُمُ الْأَسْفَلُونَ - أَوِ الْمُقْتَلُونَ - يَوْمَ الْقِيَامَةِ” ifadesinden ibarettir. Hâlbuki *Sahîh-i İbn Hibbân* rivayetinde, söz konusu ifadelerin nerede ne amaçla söylendiği daha belirgindir. Nitekim Uhud dağının yakınlarında yolculuk esnasında, Rasûlullah (s.a.v) Ebû Zer’e (r.a) zenginliğin önemsizliğini ve tamah edilecek bir şey olmadığını anlatmak için seslenmekte ve bunun üzerine Ebû Zer (r.a), Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından gelecek bir emre daima hazır ve nazır olduğunu izhar edercesine muhabbetle cevap vermektedir. Akabinde de Hz. Peygamber (s.a.v), ailesinin altınlara gark olmuş bir yaşam sürmelerinin kesinlikle kendisini sevindirmeyeceğini ve Cebrail’in (a.s) -daha önce incelendiği üzere- müjdesini haber vermektedir.

Böylece siyak-sibak çerçevesinde rivayet metni, geniş kapsamda değerlendirilerek bir bütün olarak ele alınmış ve rivayet tam anlamıyla ihata edilmiş olmaktadır. Son olarak Şuayb Arnaûd'un değerlendirmesine göre rivayetin sahih olduğu tespit edilmiştir.⁸⁵¹

2.24.4. Hz. Peygamber’in Tabîî Kokusu

100- عَنْ حَمَادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ

يُعْرِفُ بِاللَّيْلِ إِذَا أَقْبَلَ إِلَى الْمَسْجِدِ بِرِيحِ الطَّيِّبِ»⁸⁵²

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

⁸⁵⁰ Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, 63.

⁸⁵¹ Ebû Dâvud, “Edep”, 126 (Muhakkikin dipnotu).

⁸⁵² Ebû Hanîfe, *Müsned*, 519 (356).

Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a) bildirdiğine göre, “Rasûlullah (s.a.v) gece mescide giderken kedisine has tabî kokusu ile tanınırdı.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hz. Peygamber'in (s.a.v) doğal kokusunun fark edildiğine dair rivayet Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde sahih isnadla⁸⁵³ yer almaktadır. İlgili hadis, *Kütüb-i Tis'a* külliyyatından sadece *Sünen-i Dârimî*'de mürsel olarak tahrîc edilmiştir.⁸⁵⁴

2.24.5. Yumuşaklık ve Kabalık

101- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَوْ أَنَّ الرَّفِيقَ خَلَقَ يُرَى، لَمَا رُئِيَ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ تَعَالَى خَلْقٌ أَفْضَحُ مِنْهُ»

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe'nin (r.anhâ) şunu dediği rivayet edildi: “Şayet yumuşak huyluluk sair mahlûkat gibi görünen bir şey olsaydı, Allah'ın yarattıkları içerisinde ondan daha güzel görünen bir şey olmazdı. Şayet kabalık/zorbalık ise sair mahlûkat gibi görünen bir şey olsaydı, yine Allah'ın yarattıkları içerisinde ondan daha çirkin görünen bir şey olmazdı.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde sahih isnadla⁸⁵⁵ kaydedilen hadiste, yumuşak ve kaba huylu kimselerin tasviri yapılmaktadır. Hz. Âişe'den (r.anhâ) mevkûf olarak nakledilen rivayet, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebir*'inde Abdullah b. Mes'ûd'dan merfû olarak⁸⁵⁶ zikredilmiştir.⁸⁵⁷ Öte yandan şevahid rivayetlerin Sahîhayn'da yer aldığı belirlenmiştir.⁸⁵⁸

2.24.6. Müslümana Sövmek

⁸⁵³ İsnad hakkında bk. “2.2.20. Seferde Namazı Kısaltmak”

⁸⁵⁴ Dârimî, “Alâmâtü'n-Nübüvve”, 11.

⁸⁵⁵ İsnad hakkında değerlendirme için bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

⁸⁵⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-avsat*, 4/241 (4087).

⁸⁵⁷ Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/132-133.

⁸⁵⁸ Buhârî, “Edep”, 35; Müslim, “Selam”, 4.

102- أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ غَيْلَانَ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ قَالَ: قُلْتُ لِحَمَّادٍ، سَمِعْتُ مَنْصُورًا، وَسَلِيمَانَ، وَزَيْدًا، يُحَدِّثُونَ عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «سَبَابُ الْمُسْلِمِ فُسُوقٌ، وَقِتَالُهُ كُفْرٌ» مَنْ تَتَّبَعَهُمْ مَنْصُورًا؟ أَتَتْهُمْ زَيْدًا؟ أَتَتْهُمْ سُلَيْمَانَ؟ قَالَ: لَا، وَلَكِنِّي أَتَيْتُهُمْ أَبَا وَائِلٍ⁸⁵⁹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Mahmud b. Gaylân → Ebû Dâvud → Şu'be → Hammâd [b. Ebû Süleyman] → Mansur, Süleyman, Zübeyd → Ebû Vâil → Abdullah'ın [b. Mes'ûd] rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Müslümana sövmek fasıklık, onunla çarpışmak küfürdür.*” “(Akabinde Şu'be şöyle dedi): Sen kimi itham ediyorsun? Mansur’u mu? Zübeyd’i mi? Yoksa Süleyman’ı mı? (Hammâd şöyle cevap verdi): Hayır! Gerçekten ben Ebû Vâil’i itham ediyorum”

b) Rivayetın Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Şu'be ve Hammâd b. Ebû Süleyman’ın Mürcie hakkında tartışmalarını konu edinen ve sahih olduğu ifade edilen⁸⁶⁰ rivayet, Nesâî’nin *es-Sünenü ’l-kübrâ*’sında kaydedilmiştir. Ayrıca hadisin Sahîhayn’de yer aldığı tespit edilmiştir.⁸⁶¹

2.25. Zühd ve Rekâik⁸⁶² Bahsi

103- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، دَخَلَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي شِكَاةٍ شَكَاهَا، فَإِذَا هُوَ مُصْطَجِعٌ عَلَى عَبَاءَةَ قَطَوَانِيَّةٍ وَمَرْفَقَةٍ مِنْ صُوفٍ حَشُونَهَا مِنْ إِذْخِرٍ، فَقَالَ: يَا أَبِي أَنْتَ وَأُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ، كَيْسَرَى وَقَيْصَرَ عَلَى الدِّيَاجِ! فَقَالَ: “ يَا عُمَرُ، أَمَا تَرْضَى أَنْ تَكُونَ لَهُمُ الدُّنْيَا وَلَنَا الْآخِرَةُ؟ ثُمَّ إِنَّ عُمَرَ مَسَّهُ فَإِذَا هُوَ فِي شِدَّةِ الْحُمَى، فَقَالَ: تَحُمُّ هَكَذَا وَأَنْتَ رَسُولُ اللَّهِ؟ فَقَالَ: إِنَّ أَشَدَّ هَذِهِ الْأُمَّةِ بَلَاءً نَبِيُّهَا، ثُمَّ الْخَيْرُ، ثُمَّ الْخَيْرُ، وَكَذَلِكَ كَانَتِ الْأَنْبِيَاءُ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ قَبْلَكُمْ وَالْأُمَّمُ”⁸⁶³

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

⁸⁵⁹ Nesâî, *es-Sünenü ’l-kübrâ*, 3/460 (3561).

⁸⁶⁰ Muhammed b. Ali b. Adem b. Musa el-Esyûbî el-Vellevî, *Şerhu Süneni ’n-Nesâî* (B.y.: Daru’l-Mî’râc, 1424/2003), 32/111-112.

⁸⁶¹ Buhârî, “İman”, 48; Müslim, “İman”, 28.

⁸⁶² “Zühde, ahirete yönelmeye, iyiliğe teşvik etmeye, kötülüklerden sakındırmaya dair hadisler.” Bk. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 272.

⁸⁶³ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 626 (481).

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Ömer (r.a), Rasûlullah'ın (s.a.v) hastalığının şiddetlendiği (bir gün) yanına gitti. Bir de baktı ki O, Katvan (kumaşından sert) bir örtü ve izhir denilen kamyş ile doldurulmuş yün bir yastıkta yatıyor. Hemen şöyle deyiverdi: “Anam babam sana feda oldun Ya Rasûlullah! İnan ve Rum kralları dıface (denilen ipek döşemeli tahtlar) üzerinde (kuruluyorlar).” Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v): “*Ey Ömer! Dünya onların ahiret bizim olsun istemez misin?*” buyurdu. Derken Hz. Ömer (r.a) Rasûlullah'ın (s.a.v) (başına) dokundu ve O'nun ateşler içinde yandığını görünce (şaşkınlıkla): “Sen Allah'ın Rasul'ü olduğun halde böyle ateşler içinde mi (yanıyorsun)” dedi. O zaman Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Bu ümmetin en şiddetli musibete dûcâr olacak olanı Nebî'sidir. Sonra da derece olarak ümmetin hayırlı kılınanları gelir ki, sizden önceki peygamberler ve ümmetlerinde de böyle olagelmıştır.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Konu edilen rivayet Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Zühd Hayatının İhtiva Ettikleri” isimli başlıkta yer almaktadır. Ricalinin sikalardan⁸⁶⁴ oluştuğu isnadın sahih olduğu belirlenmiştir. Söz konusu hadisin mütabi'nin Sahîhayn'da kaydedildiği saptanmıştır.⁸⁶⁵

2.26. Sahabenin Fazileti Bahsi

Hz. Peygamber'in (s.a.v) ashabının faziletleri ve bu konuya ilişkin tertip edilen literatüre “fezâilü's-sahâbe” tabiri kullanılmaktadır.⁸⁶⁶ Sünen tarzı eserlerde genellikle bu konuya dair ayrıca bir başlığa rastlanmazken, başta cami' türü eserler olmak üzere hadis kitaplarında sahabenin faziletine dair hadislerin çokça yer aldığı bölüm başlıklarına söz konusu isimle rastlanmaktadır. Bu başlık altında da sahabenin faziletine dair Hammâd'ın rivayetleri incelenecektir.

2.26.1. Hz. Ömer'in Fazileti

104- حدثنا الحسن بن عرفة، حدثنا الوليد بن الفضل العنزي، عن إسماعيل العجلي، عن حماد بن أبي سليمان، عن إبراهيم

النخعي، عن علقمة بن قيس، عن عمار بن ياسر، قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم -: “يَا عَمَرُ أَتَأْتِي جَبْرِيلُ أَنْفًا،

⁸⁶⁴ Esved b. Yezîd'in cerh-ta'dîl durumu hakkında bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

⁸⁶⁵ Buhârî, “Nikâh”, 83, “Mezâlim”, 26; Müslim, “Talak”, 5.

⁸⁶⁶ Mehmet Efendioğlu, “Fezâilü's-Sahâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/534-538.

فَقُلْتُ: يَا جَبْرِيلُ حَدِّثْنِي بِفَضَائِلِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ فِي السَّمَاءِ، فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ لَوْ حَدَّثْتُكَ بِفَضَائِلِ عُمَرَ مِثْلَ مَا لَبِثَ نُوحٌ فِي قَوْمِهِ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا مَا نَفِدْتُ فَضَائِلَ عُمَرَ، وَإِنَّ عُمَرَ لِحَسَنَةٌ مِنْ حَسَنَاتِ أَبِي بَكْرٍ⁸⁶⁷

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hasan b. Arafe → Velîd b. Fadl el-Anzî → İsmail el-İclî → Hammâd b. Ebû Süleyman → İbrahim en-Nehaî → Alkame b. Kays → Ammâr b. Yâsir (r.a) tarafından nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v): “*Ey Ammâr biraz önce yanıma Cebrâil geldi de ben ona şöyle dedim: Ey Cebrâil bana gökte Ömer’in faziletine dair (konuşulanları) haber verir misin? Bunun üzerine Cebrâil (a.s): Ey Muhammed (s.a.v)! Şayet ben sana Nuh’un (a.s), kavminin arasında elli yıl eksik bin sene kaldığı müddet kadar Ömer’in faziletlerini anlatsam yine de onun faziletleri (anlatmakla) bitmez tükenmez. Muhakkak ki Ömer, Ebu Bekir hasenatından bir hasenedir.*

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Senedde yer alan Velîd b. Fadl el-Anzî hakkında kaynaklarda, onun meçhûl bir râvi olduğu, cerh ile maruf olduğu, rivayetleriyle ihticâc⁸⁶⁸ edilemeyeceği, hatta hadis uyduran bir kimse olduğu aktarılır.⁸⁶⁹ Öte yandan kaynaklarda Hammâd b. Ebû Süleyman ve İbrahim en-Nehaî’nin kesinlikle bu rivayeti nakletmediği ve bunun çok çirkin uydurma bir haber olduğu nakledilmektedir.⁸⁷⁰ Ayrıca söz konusu haberi İbnü’l-Cevzî de *Mevzûât*’ında zikretmektedir.⁸⁷¹

2.26.2. Hz. Huzeyme’nin Şahitliğinin İki Kişinin Şahitliğine Denk Tutulması

105- عَنْ حَمَّادٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْجَدَلِيِّ، عَنْ خُرَيْمَةَ: أَنَّهُ مَرَّ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَمَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَعْرَابِيٌّ يَجْحَدُ بَيْعَهُ، فَقَالَ خُرَيْمَةُ: أَشْهَدُ لَقَدْ بَعْتَهُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “ مِنْ أَيْنَ

⁸⁶⁷ Ebû Ya’lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, 3/134 (No.1603)

⁸⁶⁸ Hadisi, delil olarak kullanılmaya elverişli olmak. Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 139.

⁸⁶⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/482; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Duafâ*, 157; Zehebî, *Mîzân*, 4/343.

⁸⁷⁰ Ebû Ya’lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, 3/134. (Muhakkikin Dipnotu)

⁸⁷¹ Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: Mektebetü’s-Selefiyye, 1386/1966), 1/321.

عَلَيْتَهُ؟ قَالَ: تَجِيئُنَا بِالْوَحْيِ مِنَ السَّمَاءِ فَنُصَدِّقُكَ، قَالَ: فَجَعَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَهَادَتَهُ بِشَهَادَةِ رَجُلَيْنِ، وَفِي

رِوَايَةٍ: «أَجَازَ شَهَادَتَهُ بِشَهَادَةِ رَجُلَيْنِ حَتَّى مَاتَ»⁸⁷²

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → İbrahim → Ebî Abdullah el-Cedelî → Huzeyme'den [b. Sâbit] şöyle rivayet edildi: Bir bedevînin Hz. Peygamber'e (s.a.v) sattığı şeyi inkâr ettiği esnada Huzeyme (r.a) çıkageldi ve: “Ben onu Rasûlullah’a (s.a.v) sattığına şahidim” dedi. (Bunu duyan) Rasûlullah (s.a.v): “*Bunu nerden biliyorsun?*” diye sordu. Huzeyme (r.a): “Sen bize vahiy getiriyorsun, (bu sebeple) biz de senin doğru sözlü (olduğunu) tasdik ediyoruz” cevabını verince Hz. Peygamber (s.a.v), (o günden sonra) Huzeyme'nin (r.a) şahitliğini iki kişinin şahitliğine denk tuttu. Başka bir rivayette ifade edildiğine göre: “Huzeyme (r.a) vefat edinceye kadar onun şahitliği iki kişinin şahitliğine eşit görüldü.”

b) Rivayetin Sened, Metin ve Sıhhat Açısından Değerlendirilmesi

Sened ve metnine yer verilen rivayet Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Fedâil” başlığı altında yer almaktadır. Hammâd tariki ile başka kaynak eserlerde tespit edilememiştir. İlgili hadis ihtisar edilerek aktarılmış olup, *Sünen-i Ebû Dâvud*, *Sünen-i Nesâî* ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde bulunan mütabi' rivayetlerde mesele geniş şekilde ele alınmış ve Huzeyme b. Sâbit'in (r.a) “Züşşehâdeteyn” lakabıyla anıldığı kaydedilmiştir. Tahkikli kaynaklarda Huzeyme'nin (r.a), münferiden şahitliğinin iki kişinin şahitliğine denk tutulmasının yanlış anlaşılmalara mahal vermemesine yönelik izahatlarda bulunulmuş ve bu nevi şahitliğin onun şahsına münhasır olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte Şuayb Arnaûd ve Elbânî'nin rivayetin sıhhati hakkında sahih hükmü verdikleri beyan edilmiştir.⁸⁷³

2.26.3. Ölümün Hz. Âişe Vesilesiyle Rasûlullah'a Kolaylaştırılması

⁸⁷² Ebû Hanîfe, *Müsned*, 536-537 (376).

⁸⁷³ Ebû Dâvud, “Akdiyye”, 21; Nesâî, “Büyû” 81, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/459-460 (3607); Ali el-Kârî, *Şerhu müsned*, 1/67-68.

106- حَدَّثَنَا بَكْرُ بْنُ سَهْلٍ الدَّمِيَّاطِيُّ، قَالَ: ثنا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، قَالَ: ثنا أَبُو مُعَاوِيَةَ مُحَمَّدُ بْنُ خَازِمٍ، عَنْ أَبِي حَيْفَةَ التُّعْمَانِ

بْنِ ثَابِتٍ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنِ عَائِشَةَ، قَالَتْ: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّهُ لَيَهْوُونَ عَلَيَّ

الْمَوْتِ إِيَّيْ أُرِيثُكَ زَوْجَتِي فِي الْجَنَّةِ»⁸⁷⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Bekr b. Sehl ed-Dimyâtî → Abdullah b. Yusuf → Muaviye Muhammed b. Hâzim → Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe'nin (r.anhâ) şöyle dediği rivayet edildi: “Allah Rasûlü (s.a.v) bana dedi ki: “(Ey Âişe!) Senin cennette (de) eşim olacağının bana gösterilmesiyle, ölüm bana kolaylaştırılıyor.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hz. Peygamber'in (s.a.v) eşine karşı olan muhabbetini yansıtmaları açısından önem arz eden ilgili rivayet, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde kaydedilmiştir. Rivayetin sened ve metin itibarıyla aynı olan mükerrerie *el-Mu'cemu'l-evsat*'ta bulunmaktadır. Diğer taraftan muhakkik tarafından düşülen nota göre, isnad zincirinde yer alan Muaviye Muhammed b. Hâzim (ö. 194/810) rivayetinde teferrüd etmiştir.⁸⁷⁵ Ayrıca rical kitaplarında Bekr b. Sehl ed-Dimyâtî'nin (ö. 289/902) zayıf bir râvi olduğuna ilişkin malumatlara ulaşılması sebebiyle,⁸⁷⁶ bu isnad ile rivayetin zayıf olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. İlgili rivayet Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde, İbrahim en-Nehâî'nin Hz. Âişe'den (r.anhâ) mürsel olarak aktardığı isnadla yer almaktadır.⁸⁷⁷ Ancak Nehâî'nin irsallerinin tashîh edilmesi mucibince, isnadın sahih olduğu ifade edilir.⁸⁷⁸

el-Mu'cemu'l-kebîr ve *el-Mu'cemu'l-evsat*'ta zayıf isnadlarla nakledilen ilgili hadise dair yapılan itibar araştırması sonucunda, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde

⁸⁷⁴ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 23/39 (98).

⁸⁷⁵ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 3/284 (3161).

⁸⁷⁶ Zehebî, *Mîzân*, 1/345; a.mlf, *el-Mugnî fi'd-du'afâ'*, 1/113.

⁸⁷⁷ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 542 (378).

⁸⁷⁸ Nehâî'nin irsallerinin sahih kabul edilmesi hakkında bk. “2.1.8. Ateşte Pişen Şeyleri Yemek Abdesti Gerektirmez”

Hz. Âişe (r.anhâ) tariki ile zayıf isnadla tespit edilen vecih⁸⁷⁹ haricinde, şahid veya mütabi' rivayete ulaşılamamıştır.

2.27. Şefa'at

107- حَدَّثَنَا حَسَنٌ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ سَلَمَةَ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ أَبِي سَلَيْمَانَ، عَنْ رَبِيعِ بْنِ جِرَاشٍ، عَنْ خُدَيْفَةَ بْنِ الْيَمَانِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "يَخْرُجُ قَوْمٌ مِنَ النَّارِ بَعْدَ مَا مَحَشَتْهُمْ النَّارُ، يُقَالُ لَهُمْ: الْجَهَنَّمِيُّونَ"⁸⁸⁰

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hasen → **Hammâd b. Seleme** → **Hammâd b. Ebû Süleyman** → **Rib'î b. Hirâş** → **Huzeyfe b. Yemân**'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle dedi: "Kendilerine 'Cehennemiyûn' denilen bir topluluk, (ancak) ateş onların (deri ve kemiklerini bitirip kemikleri görününceye kadar) yaktıktan sonra cehennemden çıkacaktır."

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi

Yukarıda sened ve metnine yer verilen rivayet, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 23323 numarada yer almaktadır. Bununla birlikte *Müsned*'de bir rivayet daha yer alırken, Ebû Hanîfe ve Tayâlisî'nin *Müsned*'lerinde Hammâd'ın mezkûr konudaki nakillerine rastlanmıştır. *Müsned-i Tayâlisî*'de aktarılan rivayetin sened itibariyle farklılık arz etmemesi sebebiyle, sadece metne yönelik incelemeye tabi tutulup, lafzındaki farklılık tabloda işaret edilecektir.

Müsned'de kaydedilen diğer rivayetin senedi şudur:

Muhammed b. Cafer ve Haccâc [b. Muhammed] → Şu'be [b. Haccâc] → Hammâd → Rib'î [b. Hirâş] → Huzeyfe → Rasûlullah (s.a.v).⁸⁸¹

Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde yer verilen rivayetin senedi şu şekildedir:

Hammâd → İbrahim → Esved → Rib'î → Huzeyfe → Rasûlullah (s.a.v).⁸⁸²

Görüldüğü üzere *Müsned* rivayetlerinde Hammâd b. Ebû Süleyman, Rib'î b. Hirâş'tan nakilde bulunup üçüncü tabakada yer alırken, Ebû Hanîfe'nin

⁸⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/519 (25076).

⁸⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/349 (23323).

⁸⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/420 (23423); Tayâlisî, *Müsned*, 1/335 (420).

⁸⁸² Ebû Hanîfe, *Müsned*, 46 (24).

Müsned'inde üçüncü tabakada Esved, dördüncü tabakada İbrahim en-Nehaî bulunup, Hammâd râvi zincirinde ancak beşinci tabakada tezahür etmiştir.

Diğer taraftan *Müsned*'de –tabloda da işaret edileceği üzere- Şu'be b. Haccâc'ın ifadesine yer verilerek, rivayetin bir defaya mahsus merfû olarak değerlendirildiği, Tayâlisî'nin *Müsned*'inde ise yine Şu'be'den naklen rivayetin, bazen merfû, bazen ise merfû olarak değerlendirilmediği nakledilmektedir. Dolayısıyla mezkûr ifadelerden rivayetin mevkûf veya maktû olarak da aktarıldığı ihtimali doğmaktadır. Ancak mezvu bahis rivayetler, kıyamete ilişkin yani gaybî bilgiler içermesi ve muhtevasının ancak vahiyle bilinebilecek hususlar olması sebebiyle, her ne kadar sahâbe veya tâbiîn tarafından aktarılsa da, ancak Rasûlullah'tan (s.a.v) duymakla vakıf olunabileceğinden “hükmen merfû”⁸⁸³ olarak mütâlaa edilmesi isabetli olacaktır.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Rivayet metinlerinde görülen lafız farklılıklarına altları çizilerek işaret edilmiştir:

Ahmed b. Hanbel, Müsned, 38/420 (23423) قَالَ شُعْبَةُ: رَفَعَهُ مَرَّةً إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. قَالَ، قَالَ: يُخْرِجُ اللَّهُ قَوْمًا مُنْتَبِينَ قَدْ مَحَشَتْهُمْ النَّارُ بِشَفَاعَةِ الشَّافِعِينَ، فَيَدْخُلُهُمُ الْجَنَّةُ فَيَسْمَوْنَ الْجَهَنَّمِيُونَ.
Ebû Hanîfe, Müsned, 46 (24) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: يُخْرِجُ اللَّهُ قَوْمًا مِنَ الْمُؤَحَّدِينَ مِنَ النَّارِ بَعْدَ مَا امْتَحَشُوا، وَصَارُوا فَحْمًا، فَيَدْخُلُهُمُ اللَّهُ تَعَالَى الْجَنَّةَ، فَيَسْتَعِينُونَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى مِمَّا يُسَمِّيهِمْ أَهْلَ الْجَنَّةِ جَهَنَّمِيِّينَ، فَيُذْهِبُ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُمْ ذَلِكَ.
Tayâlisî, Müsned, 1/335 (420) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ: أَحْيَانًا يَرْفَعُهُ، وَأَحْيَانًا لَا يَرْفَعُهُ - قَالَ: «لَيُخْرِجَنَّ قَوْمٌ مِنَ النَّارِ مُنْتَبِينَ، قَدْ مَحَشَتْهُمْ النَّارُ، فَيَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ بِرَحْمَةِ اللَّهِ، وَشَفَاعَةِ الشَّافِعِينَ، فَيَسْمَوْنَ الْجَهَنَّمِيُونَ»

⁸⁸³ “Şekil itibariyle bir sahâbeye veya tâbiîne ait olmakla birlikte, içerdiği bilginin ancak Rasûlullah'dan (s.a.v) öğrenilmiş, dolayısıyla vahye dayalı olması gereken, bundan dolayı merfû kabul edilen hadis.” Bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 189.

Konu başlığı altında yer alan rivayette, yandıktan sonra cehennemden çıkarılacak “Cehennemiyûn” denilen topluluktan bahsedilirken, Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’inde bu isimlendirmenin onlara cennet ehli tarafından yapıldığı, bundan rahatsızlık duymaları sebebiyle Allah’a münacatta bulunmaları ve nihayetinde Allah’ın bu vaziyeti onlardan giderdiği kaydedilir. Bu kimselerin mahiyetine dair mücmelin beyanı kabilinden “المُوحِّدِينَ”, yani müminlerin emsali veya direği⁸⁸⁴ olan zevattır denmiştir. Akabinde cehennemden çıkarıldıklarında hallerinin perişan olduğuna ilişkin, *Müsned*’de “مُنْتَنِينٌ” ifadesiyle onların yanmaktan çürümüş bir hale, hatta Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’indeki tabirle “فَحْمًا” yani kömür gibi olduklarına işaret edilir. Öte yandan *Müsned-i Tayâlisî*’de “وَشَفَاعَةِ الشَّافِعِينَ” izahıyla, bu efradın cennete konulmalarının Allah’ın rahmeti ve (yine Allah tarafından şefaathet yetkisi verilen) şefaathetçilerin şefaathetiyle gerçekleştiği nakledilmiştir.

Sihhati hakkında yapılan değerlendirmeye göre rivayet sahih, Hammâd’ın bulunduğu isnadlar ise hasendir denilmiştir.⁸⁸⁵

2.28. Cibrîl Hadisi

108- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: “جَاءَ جِبْرِيلُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي صُورَةِ شَابٍّ عَلَيْهِ ثِيَابٌ بَيْضٌ، فَقَالَ: السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: وَعَلَيْكَ السَّلَامُ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَذُنُو؟ فَقَالَ: أَذُنُهُ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا الْإِيمَانُ؟ قَالَ: الْإِيمَانُ بِاللَّهِ، وَمَلَائِكَتِهِ، وَكُتُبِهِ، وَرُسُلِهِ، وَالْقَدَرِ خَيْرِهِ وَشَرِّهِ قَالَ: صَدَقْتَ، فَعَجِبْنَا لِقَوْلِهِ: صَدَقْتَ، كَأَنَّهُ يَدْرِي! ثُمَّ قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَمَا شَرَايِعُ الْإِسْلَامِ؟ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِقَامُ الصَّلَاةِ، وَإِيتَاءُ الزَّكَاةِ، وَصَوْمُ رَمَضَانَ، وَغَسْلُ الْجَنَابَةِ قَالَ: صَدَقْتَ، فَعَجِبْنَا لِقَوْلِهِ: صَدَقْتَ، كَأَنَّهُ يَدْرِي! ثُمَّ قَالَ: فَمَا الْإِحْسَانُ؟ قَالَ: أَنْ تَعْمَلَ لِلَّهِ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ قَالَ: صَدَقْتَ. قَالَ: فَمَتَى قِيَامُ السَّاعَةِ؟ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا الْمَسْئُولُ عَنْهَا بِأَعْلَمَ مِنَ السَّائِلِ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: عَلَيَّ بِالرَّجُلِ، فَطَلَبْتَاهُ، فَلَمْ نَرَهُ أَتْرًا، فَأَخْبَرْنَا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: ذَلِكَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ، جَاءَكُمْ يُعَلِّمُكُمْ مَعَالِمَ دِينِكُمْ”⁸⁸⁶

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

⁸⁸⁴ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 46.

⁸⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/420 (Muhakkikin dipnotu).

⁸⁸⁶ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 16-19 (3).

Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a) şöyle dediği rivayet edildi: “Cebrail (a.s) bir gün Hz. Peygamber’e (s.a.v) beyaz elbiseli bir genç suretinde geldi ve selam verdi. Rasûlullah (s.a.v) da selamını alınca Cebrail (a.s): “Ey Allah’ın Rasûlü! Yaklaşabilir miyim?” diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.v) de “*yaklaş*” dedi. Bunun üzerine Cebrail (a.s) :

- Ey Allah’ın Rasûlü İman nedir? Diye sordu ve Rasûlullah şöyle cevap verdi:

- *İman, Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, kadere, hayrına ve şerrine inanmaktadır.*

- Doğru söyledin, dedi.

(Abdullah b. Mes'ûd dedi ki:) “Doğru söyledin” sözüne biz hayret ettik, sanki (cevabı) biliyor gibiydi. Sonra (genç) şöyle dedi:

- Ey Allah’ın Rasûlü! İslam’ın esasları nelerdir?

- *Namaz kılmak, zekât vermek, ramazan orucu tutmak, cünüplükten gusül abdesti almaktır,* diye cevap verince Hz. Peygamber (s.a.v), genç yine:

- Doğru söyledin, dedi.

(Abdullah b. Mes'ûd dedi ki:) “Doğru söyledin” sözüne biz hayret ettik, sanki (cevabı) biliyor gibiydi. Sonra (genç) soru sormaya devam etti:

- İhsan nedir?

- *Sen Allah’ı görmeden de görür gibi kulluk etmendir. Çünkü Allah seni görmektedir.*

- Doğru söyledin. Peki, kıyamet saati ne zamandır?

- “*(Bu husuta) sorulan, sorandan daha bilgili değildir.*” dedi Hz. Peygamber (s.a.v) ve genç kalkıp gitti. Akabinde Rasûlullah (s.a.v) bizden o adamı geri getirmemizi istedi, biz aradık ama ondan geriye bir iz bile bulamadık. Sonra bunu Nebî’ye (s.a.v) haber verince şöyle buyurdu: “*O, Cebrail (a.s) idi. Size dininizin esaslarını öğretmeye geldi.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Cibril hadisi olarak meşhur olan söz konusu rivayet, Abdullah b. Mes'ûd tarikiyle Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde bulunmaktadır. Ricalinin sikalarından⁸⁸⁷ müteşekkil olması hasebiyle isnadın sahih olduğu ifade edilebilir. *Kütüb-i Sitte* içerisinde pek çok şahidi bulunan rivayetin, Ebû Hureyre, Ömer b. Hattâb, Ebû Zer el-Gifârî (ö. 32/653) gibi sahâbîlerden aktarıldığı gözlemlenmiştir.⁸⁸⁸

2.29. Tevhidin Önemi

109- أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَعِيدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ هِشَامٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ حَمَّادٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي زَيْدُ بْنُ وَهَبٍ أَبُو سَلَيْمَانَ الْجُهَيْنِيُّ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ أَنَّهُ سَمِعَ لَعْلَهُ أَنْ يَكُونَ، قَالَ: النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَإِنَّهُ يَعْنِي قَالَ: "إِنَّ جِبْرِيلَ أَتَانِي، فَبَشَّرَنِي أَنَّهُ مَنْ مَاتَ مِنْ أُمَّتِي لَا يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا فَلَهُ الْجَنَّةُ، قُلْتُ: وَإِنْ زَنَى، وَإِنْ سَرَقَ؟ قَالَ: نَعَمْ" قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، يَقُولُ - يَعْنِي جِبْرِيلَ -: "وَإِنْ زَنَى، وَإِنْ سَرَقَ؟ قَالَ: نَعَمْ"⁸⁸⁹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ubeydullah b. Saîd → Muaz b. Hişam → Babası [Hişam ed-Destüvâî] → Hammâd → Zeyd b. Vehb Ebû Süleyman el-Cühenî → Ebî Zer'den [el-Gıfârî] nakledildiğine göre –onun işittiğine göre şöyle olması umulur ki- Nebî (s.a.v): “Cebrail (a.s) bana geldi ve ümmetimden kim Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmadan ölürse onun (mükâfatının) cennet olacağını müjdeledi” dedi. Ben (Ebû Zer) dedim ki: (Velev ki) zina etse de, hırsızlık yapsa da mı? “Evet” dedi. Ben (tekraren) dedim ki: Ya Rasûlullah! Yani Cebrail (a.s), (Allah’a ortak koşmayan kimseye) zina etse de, hırsızlık yapsa da mı (cennet vardır) diyor? Hz. Peygamber (s.a.v): “Evet” dedi.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ele alınan rivayet Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında “Amelü'l-Yevm ve'l-Leyl” bahsinde yer almaktadır. Bununla birlikte hadisin Şeyhayn tarafından Ebû Zer tarikiyle tahrîc edildiği tespit edilmiştir.⁸⁹⁰ Hammâd'ın, rivayeti sema yoluyla almasına ilişkin (حَدَّثَنِي) lafzı kullanması dikkat çekmektedir. Öte yandan Hammâd

⁸⁸⁷ Alkame b. Yezîd'in cerh-ta'dil durumu hakkında bk. “2.2.20. Seferde Namazı Kısaltmak”

⁸⁸⁸ Buhârî, “İman”, 38; Müslim “İman”, 1; Ebû Dâvud, “Sünnet”, 17; Tirmizî, “İman”, 4; Nesâî, “İman”, 6; İbn Mâce, “Sünnet”, 9.

⁸⁸⁹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/412 (10896).

⁸⁹⁰ Buhârî, “Cenâiz”, 1; Müslim, “İman” 40

isnadlarda umumiyetle dördüncü ve beşinci tabakalarda yer alırken, ilgili isnadda üçüncü tabakada rivayet etmesi de önemli bir ayrıntıdır.

2.30. Allah'ın Rahmetinin Genişliği

110- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَانَ بْنِ أَبِي شَيْبَةَ، ثنا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ، ثنا سَعْدُ أَبُو غِيْلَانَ الشَّيْبَانِيُّ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ أَبِي سَلِيمَانَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ صِلَةَ بْنِ زُفَرَ، عَنْ خَدِيفَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيَدْخُلَنَّ الْجَنَّةَ الْفَاجِرُ فِي دِينِهِ، الْأَحْمَقُ فِي مَعِيشَتِهِ، وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيَدْخُلَنَّ الْجَنَّةَ الَّذِي قَدْ مَحَشَتْهُ النَّارُ بِدَنَبِهِ، وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيَغْفِرَنَّ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَغْفِرَةً يَنْتَازِلُ لَهَا إِبْلِيسُ رَجَاءً أَنْ تُصِيبَهُ»⁸⁹¹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe → Ahmed b. Yunus → Sa'd Ebû Gaylân eş-Şeybânî → Hammâd b. Ebû Süleyman → İbrahim → Silete b. Züfer → Huzeyfe'nin (r.a) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: *“Kudret eliyle nefsimi elinde tutan (Allah'a) yemin olsun ki, dînî emirlerini yerine getirme hususunda günahkâr olan ve yaşantısında akılsız/ahmak olan kişi cennete girecektir. Kudret eliyle nefsimi elinde tutan (Allah'a) yemin olsun ki, ateşin günahını yaktığı kimse cennete girecektir. Kudret eliyle nefsimi elinde tutan (Allah'a) yemin olsun ki, Allah Teâlâ kıyamet gününde şeytanın da uzanıp nasiplenmeyi umacağı bir mağfiretle (kullarını) bağışlayacaktır.”*

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Allah'ın engin mağfiretini konu edinen ilgili rivayet, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde nakledilirken, sened ve metin itibariyle bünyesinde kısmen farklılık barındıran benzer rivayet ise, yine Taberânî'nine *el-Mu'cemu'l-evsat*'ında tespit edilmiştir. Senedinin şöyle olduğu belirlenmiştir:

Muhammed b. Fadl es-Sekatî → Saîd b. Süleyman → Abdü'l-A'lâ b. Ebî'l-Müsâvir → Hammâd → İbrahim → Silete b. Züfer → Huzeyfe → Rasûlullah (s.a.v).⁸⁹²

Görüldüğü üzere iki sened, dördüncü tabakada bulunan Hammâd b. Ebû Süleyman'a kadar ortaktır. Hammâd b. Ebû Süleyman'dan, Ebü'l-Müsâvir ve Sa'd

⁸⁹¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 3/168 (3022).

⁸⁹² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 5/250 (5227).

Ebû Gaylân rivayet etmektedir. Ancak Ebû'l-Müsâvir'in –daha önce de değinildiği üzere- çok zayıf ve metrûk bir râvi olması⁸⁹³ ve Ebû Gaylân'ın zayıf addedilmesi⁸⁹⁴ hasebiyle ele alınan isnadlarla rivayet zayıftır. Bununla birlikte itibar açısından söz konusu isnadla kaynaklarda mütabi' ve şahid rivayet de tespit edilememiştir.

c) Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi

İki rivayet arasında mevcut metin itibariyle farklılık, altı çizilerek ifade edilmiştir:

Taberânî, el-Mu'cemu'l-evsat, 5/250 (5227)
«وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيَدْخُلَنَّ اللَّهُ الْجَنَّةَ الْفَاجِرَ فِي دِينِهِ، الْأَحْمَقَ فِي مَعِيشَتِهِ، وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيَدْخُلَنَّ اللَّهُ الْجَنَّةَ مُؤْمِنًا قَدْ
مَحَشَتْهُ النَّارُ، وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيَغْفِرَنَّ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَغْفِرَةً لَا تَخْطُرُ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ، وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيَغْفِرُ اللَّهُ يَوْمَ
الْقِيَامَةِ مَغْفِرَةً يَتَطَاوَلُ لَهَا إِبْلِيسُ رَجَاءً أَنْ تُصِيبَهُ»

el-Mu'cemu'l-kebîr rivayetinde “Allah Teâlâ'nın, şeytanın da nasiplenmeyi umacağı mağfiretinden” bahsedilirken; *El-Mu'cemu'l-Evsat* vechinde aynı ifadenin evvelinde “Kudret eliyle nefsimi elinde tutan (Allah'a) yemin olsun ki, Allah Teâlâ kıyamet gününde hiçbir beşerin hatırına gelemeyecek olan bir mağfiretle kullarına mağfiret edecektir” manasında “وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيَغْفِرَنَّ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَغْفِرَةً لَا تَخْطُرُ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ” anlatımının bulunması hem mefhumun te'kidlenmesine, hem de şeytanın, kurtuluşunun söz konusu olmadığını bildiği halde, hiç kimsenin aklından dahi geçmeyecek bu mağfireti gördükten sonra söz konusu ümide kapıldığının anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Diğer taraftan *el-Mu'cemu'l-kebîr* metninde “الَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيَدْخُلَنَّ اللَّهُ الْجَنَّةَ الْفَاجِرَ فِي دِينِهِ” ifadesinde âmm bir lafız olan ism-i mevsûlun, *El-Mu'cemu'l-Evsat*'ta “مُؤْمِنًا قَدْ مَحَشَتْهُ النَّارُ” ibaresinde yer alan “mü'min” lafzıyla tahsise uğraması da lafızlar bahsi açısından önem arz etmektedir.

2.31. Müslümandan Haraç ve Öşür Birlikte Alınmaması

⁸⁹³ Bk. “2.3.6. Ramazan Ayı Ekseriyette 29 Gündür”

⁸⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*,1/312.

111- أخبرنا أبو سعدٍ المالينيُّ، أخبرنا أبو أحمدَ ابنُ عَدِيِّ الحافظُ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يَحْيَى السَّرْحَسِيُّ، حَدَّثَنَا يَوْسُفُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ عَبْسَةَ، حَدَّثَنَا أَبُو حَنِيْفَةَ، عَنْ حَمَادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ-: "لَا يَجْتَمِعُ عَلَى الْمُسْلِمِ خَرَجٌ وَعُشْرٌ".⁸⁹⁵

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Ebû Saïd el-Elmâlinî → Ebû Ahmed b. Adî el-Hafız → Abdullah b. Yahya es-Serhasî → Yusuf b. Saïd → Yahya b. Anbesa → Ebû Hanîfe → Hammâd → İbrahim → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: "*Müslüman haraç ve öşür vergisinden (ikisi birlikte olmak üzere) sorumlu tutulmaz.*"

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ele alınan rivayet, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında nakledilmiştir. İsnadında bulunan Yahya b. Anbesa hakkında rical kitaplarında, münekkid âlimler tarafında genellikle cerh lafızlarının en kötüsü ve son mertebesinde kabul edilen "kezzâb" ve "deccâl"⁸⁹⁶ gibi ifadeler yer almaktadır.⁸⁹⁷ Nihayetinde söz konusu rivayetin batıl olduğu ve Rasûlullah'tan (s.a.v) böyle bir hadisin sâdir olmadığı zikredilmektedir.⁸⁹⁸

2.32. İnsanın Anne Rahmindeki Oluşum Süreci

112- حَدَّثَنَا زَكَرِيَّا بْنُ يَحْيَى السَّاجِيُّ، ثنا أَبُو الرَّبِيعِ الزُّهْرَانِيُّ، ثنا سَلَامُ الطَّوِيلُ، عَنْ زَيْدِ الْعَمِّيِّ، عَنْ حَمَادِ بْنِ أَبِي سَلِيمَانَ، عَنْ أَبِي وَاثِلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "إِنَّ النُّطْفَةَ لَتَكُونُ فِي الرَّحِمِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا، ثُمَّ تَكُونُ مِثْلَ ذَلِكَ عَاقَةً، ثُمَّ تَكُونُ مِثْلَ ذَلِكَ مُضَعَّةً، ثُمَّ يَبْعَثُ اللَّهُ الْمَلَكَ بِأَرْبَعِ كَلِمَاتٍ فَيَكْتُبُ رِزْقَهُ وَأَجَلَهُ وَشَقِيًّا أَوْ سَعِيدًا" فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ أَحَدَكُمْ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ حَتَّىٰ مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ إِلَّا ذِرَاعٌ، ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْكِتَابُ الَّذِي سَبَقَ

⁸⁹⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/174 (7572).

⁸⁹⁶ Suyûtî, *Tedrib*, 1/409; İbn Hacer, *Nüzhe*, 136; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/37.

⁸⁹⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/762; İbnü'l-Cevzî, ed-Du'afâ, 3/201; İbn Hacer, *Lisân*, 6/272.

⁸⁹⁸ Ebû'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî, *Tezkiretü'l-huffâz etrâfü ehâdisi kitâbi'l-mecrûhîn li'bn'i Hibbân*, thk. Abdü'l-mecîd es-Selefi (Riyad: Dâru's-Samî', 1415/1994) 395; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/174.

عَلَيْهِ، فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ حَتَّى يَمُوتَ، وَإِنَّ أَحَدَكُمْ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ حَتَّى مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا إِلَّا ذِرَاعٌ، ثُمَّ يُدْرِكُهُ
الْكِتَابُ الَّذِي سَبَقَ عَلَيْهِ فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ قَبْلَ أَنْ يَمُوتَ»⁸⁹⁹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Zekeriyya b. Yahya es-Sâcî → Ebû'r-Rabî' ez-Zehrânî → Sellâm et-Tavîl → Zeyd [b. Havârî] el-Ammî → Hammâd b. Ebû Süleyman → Ebû Vâil [Şakîk b. Seleme] → Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “(İnsanın yaratılış maddesi olan) nutfe, anne karnında kırk günde oluşur. Sonraki (kırk günde) kan pıhtısı, bir sonraki (kırk günde) ise bir çiğnem (et) halini alır. Akabinde Allah Teâlâ bir melek gönderir de ona dört kelime yazmasını (emreder). Bunlar (o kimsenin) rızkı, eceli, bedbaht mı bahtiyar mı olacağıdır.” Sonra Rasûlullah (s.a.v) şöyle devam etti: “Muhakkak ki sizden birisi cennet ehlinin amelini işler de cennet ile arasında bir zira mesafe kalır. Sonra anne karnında yazılan yazgı öne geçer ve ölmezden önce cehennem ehlinin amelini işler (nihayetinde cehenneme girer). Yine sizden birisi cehennem ehlinin amelini işler de cehennem ile arasında bir zira mesafe kalır. Sonra anne karnında yazılan yazgı öne geçer ve ölmezden önce cennet ehlinin amelini işler (nihayetinde de cennete girer).

b) Rivayetın İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

İnsana anne rahminde dört ay kaldıktan sonra ruhun üflendiğinin anlaşıldığı rivayet, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde kaydedilirken, Hammâd vechiyle ilgili hadise başka kaynaklarda rastlanmamıştır. İsnad zinciri irdelendiğinde Zeyd b. Havârî el-Ammî'nin zayıf,⁹⁰⁰ Sellâm et-Tavîl'in (ö. 177/794)⁹⁰¹ ise metrûk bir râvî olduğu tespit edilmiştir. Bu bilgiler ışığında söz konusu isnadla rivayetın şiddetli zayıf olduğu düşünülmektedir. Ancak hadisin başta Şeyhayn olmak üzere muteber hadis kaynaklarının müelliflerince tahrîc edildiği müşahede edilmiştir.⁹⁰²

2.33. Hz. Peygamber'in Vefatından Önceki Duası

⁸⁹⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 10/195 (10440).

⁹⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/238; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/386-387; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1/305.

⁹⁰¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/306; Buhârî, *et-Târih*, 5/190; İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/260-261; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/339.

⁹⁰² Buhârî, “Bed'ul-Halk”, 6; Müslim, “Ehâdîsü'l-Enbiyâ”, 2; Ebû Dâvud, “Sünnet”, 17; Tirmizî, “Kader”, 4.

113- حَدَّثَنَا عَفَّانُ، قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادٌ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: لَمَّا مَرَضَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخَذْتُ يَدَهُ، فَجَعَلْتُ أَمْرُهَا عَلَى صَدْرِهِ، وَدَعَوْتُ بِهِدِهِ الْكَلِمَاتِ: أَذْهَبِ الْبَأْسَ رَبِّ النَّاسِ، فَانْتَرَعَ يَدَهُ مِنْ يَدِي، وَقَالَ: «أَسْأَلُ اللَّهَ الرَّفِيقَ الْأَعْلَى الْأَسْعَدَ»⁹⁰³

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Affân [b. Müslim] → Hammâd [b. Seleme] → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe (r.anhâ) şöyle rivayet etti: “Hz. Peygamber (s.a.v) (vefatına sebep olan) hastalığa yakalandığında (bir elimle) elini tuttum ve (diğer) elimi göğsünde dolaştırmaya başladım. Akabinde ise ‘İnsanların Rabbi olan (Allah’ım) hastalığı gider’ diye dua etmeye başlamıştım ki, Rasûlullah (s.a.v) elini elimden çekti ve şöyle buyurdu: “*Refîk-i A’lâ ve’l-Es’ad (en yüce ve en sevindiren dost) olan Allah’a ulaşmayı istiyorum.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde 24891 ve 24935 numaralı sened ve metin itibarıyla aynı olan rivayetler, Hz. Peygamber’in (s.a.v) vefatına sebep olan hastalığa yakalandığında Allah’a kavuşma isteğini yansıtmaktadır. Hz. Âişe (r.anhâ) tarikiyle kaydedilen hadisi, Hammâd b. Ebû Süleyman İbrahim en-Nehâî’den naklederken, Hammâd’dan da Hammâd b. Seleme rivayet etmektedir. Şuayb Arnaûd rivayetin sahih olduğunu, ancak metinde yer alan “**الْأَسْعَدَ**” ifadesinde Hammâd b. Ebû Süleyman’ın teferrüd ettiğini kaydetmiştir.⁹⁰⁴ Nitekim isnadında Hammâd’ın yer almadığı mütabi’ rivayetlerde ilgili ifadenin bulunmadığı saptanmıştır.⁹⁰⁵

2.34. İnsanların İmtihan Vesileleriyle Cennete Girebilecek Olması

114- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «إِنَّ اللَّهَ لَيَكْتُبُ لِلْإِنْسَانِ الدَّرَجَةَ الْعُلْيَا فِي الْجَنَّةِ، وَلَا يَكُونُ لَهُ مِنَ الْعَمَلِ مَا يَبْلُغُهَا، فَلَا يَزَالُ يَبْتَلِيهِ اللَّهُ حَتَّى يَبْلُغَهَا»⁹⁰⁶

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

⁹⁰³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/381 (24891), 41/412-413 (24935).

⁹⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/381 (Muhakkikin dipnotu).

⁹⁰⁵ Buhârî, “Megâzi”, 78; Müslim, “Selâm”, 19; Tirmizî, “Deavât”, 72.

⁹⁰⁶ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 594 (434).

Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe'den (r.anhâ) Rasûlullah'ın (s.a.v) şöyle buyurduğu aktarıldı: “*Muhakkak ki Allah Teâlâ (iman ehli) kimseler için cennette yüksek mertebeler yazmıştır. Ancak o kimseler oralara ulaşacak ameller işleyemezler. İşte bu sebeple Allah (c.c), o derecelere ulaşınca kadar onları imtihan etmeye devam eder.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

İnsanların daima imtihana tabi tutulduğuna dikkat çekilen hadis, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde tespit edilerek incelemeye alınmış ve sahih isnada sahip olduğu belirlenmiştir.⁹⁰⁷ Söz konusu rivayetin *Kütüb-i Tis'a* külliyyatında mütabi' veya şahidine ulaşılamamıştır.

2.35. Rasûlullah'ın Zorba Yöneticilere Karşı Ümmetine Duası

115 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ خَلَّادٍ قَالَ: ثَنَا سَعْدَانُ بْنُ زَكْرِيَّا الدُّورَقِيُّ قَالَ: نَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ أُمَّةٍ الْحَرَجَ الَّذِينَ يُحْرِجُونَ أُمَّتِي إِلَى الظُّلْمِ»⁹⁰⁸

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Abdurrahman b. Hallâd → Sa'dân b. Zekeriyya ed-Devrekî → İsmail b. Yahya → Ebû Hanîfe → Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Ömer'in (r.a) Hz. Peygamber'den (s.a.v) şöyle işittiği rivayet edildi: “*Allah'ım! Ümmetime zulümle muamele eden zorba yöneticilerden sana sığınırım.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Hz. Peygamber'in (s.a.v) zalim yöneticilere karşın ümmetine duasını içeren rivayet, Taberânî'nin *El-Mu'cemu'l-Evsat*'ında kaydedilmiştir. Rivayet zincirinde bulunan İsmail b. Yahya'nın, sika râvilelere nispet ederek hadis uydurduğu ifade edilir.⁹⁰⁹ Buna istinaden de söz konusu isnadın zayıf olduğuna hükmedilmiştir.⁹¹⁰

2.36. Kişinin Evlâd-i İyâli İçin Kederlenmesi

⁹⁰⁷ İsnadın sıhhati hakkında bk. “2.1.9. Hayızın Doğal Karşılanması”

⁹⁰⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, 5/96 (4777).

⁹⁰⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/133-135; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/491; Ebû Nuaym, *ed-Duafâ*, 60; İbn Hacer, *Lisân*, 1/441-442.

⁹¹⁰ Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 5/237.

116- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “إِذَا بَاتَ أَحَدُكُمْ مَغْمُومًا مَهْمُومًا مِنْ سَبَبِ الْعِيَالِ، كَانَ أَفْضَلَ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى مِنْ أَلْفِ صَرِيَّةٍ بِالسَّيْفِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»⁹¹¹

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbas'tan (r.a) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “Sizden birinizin, (geçim ve bakımlarından sorumlu olduğunuz) evlâd-u iyâliniz (ve helal rızık kazanmak) için üzümlere gecelemesi, Allah katında savaşta bin kılıç darbesi vurmanızdan daha faziletlidir.”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Helal rızık kazanarak hane halkının geçimini sağlamanın önemine işaret eden ilgili rivayet, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde “Kitabu'n-Nafakât” bahsinde yer almaktadır. Ricalinin sikalarından⁹¹² oluştuğu isnadın sahih olduğu mütâlaa edilir. Netice itibarıyla ailesinin nafakasını gözetken kimsenin sadaka sevabı alacağına ilişkin hadisler⁹¹³ şahid olarak değerlendirilebilir.

2.37. Kullarına Karşı Allah'ın Merhameti

117- عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، هَلْ يَبْقَى أَحَدٌ مِنَ الْمُؤَحَّدِينَ فِي النَّارِ؟ قَالَ: “نَعَمْ، رَجُلٌ فِي قَعْرِ جَهَنَّمَ يُنَادِي بِالْحَنَانِ الْمَنَانِ، حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتَهُ جَبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَيَعْجَبُ مِنْ ذَلِكَ الصَّوْتِ، فَقَالَ: الْعَجَبُ الْعَجَبُ، ثُمَّ لَمْ يَصْبِرْ حَتَّى يَصِيرَ بَيْنَ يَدَيْ عَرْشِ الرَّحْمَنِ سَاجِدًا، فَيَقُولُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: ازْفَعْ رَأْسَكَ يَا جَبْرِيلُ، فَيَرْفَعُ رَأْسَهُ، فَيَقُولُ: مَا رَأَيْتُ مِنَ الْعَجَائِبِ؟ وَاللَّهِ أَعْلَمُ بِمَا رَأَى، فَيَقُولُ: يَا رَبُّ، سَمِعْتُ صَوْتًا مِنْ قَعْرِ جَهَنَّمَ يُنَادِي بِالْحَنَانِ الْمَنَانِ، فَتَعَجَّبْتُ مِنْ ذَلِكَ الصَّوْتِ، فَيَقُولُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: يَا جَبْرِيلُ، اذْهَبْ إِلَى مَالِكِ، قُلْ لَهُ: أَخْرِجِ الْعَبْدَ الَّذِي يُنَادِي بِالْحَنَانِ الْمَنَانِ، فَيَذْهَبُ جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَى بَابٍ مِنْ أَبْوَابِ جَهَنَّمَ، فَيَضْرِبُهُ، فَيَخْرُجُ إِلَيْهِ مَالِكٌ، فَيَقُولُ جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى، يَقُولُ: أَخْرِجِ الْعَبْدَ الَّذِي يُنَادِي بِالْحَنَانِ الْمَنَانِ، فَيَدْخُلُ فَيَطْلُبُهُ، فَلَا يُوْجَدُ، وَإِنَّ مَالِكًا أَعْرَفَ بِأَهْلِ النَّارِ مِنَ الْأُمَّمِ بِأَوْلَادِهَا، فَيَخْرُجُ، فَيَقُولُ لَجَبْرِيلَ: إِنَّ جَهَنَّمَ زَقَرَتْ زَقْرَةً لَا أَعْرِفُ الْحِجَارَةَ مِنَ الْحَدِيدِ، وَلَا الْحَدِيدَ مِنَ الرَّجَالِ، فَيَرْجِعُ جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ حَتَّى يَصِيرَ بَيْنَ يَدَيْ عَرْشِ الرَّحْمَنِ سَاجِدًا، فَيَقُولُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: ازْفَعْ رَأْسَكَ يَا جَبْرِيلُ، لِمَ لَمْ تَجِيءَ بِعَبْدِي؟ فَيَقُولُ: يَا رَبُّ، إِنَّ مَالِكًا يَقُولُ: إِنَّ جَهَنَّمَ

⁹¹¹ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 439 (299).

⁹¹² Saîd b. Cübeyr'in cerh-ta'dîl durumu için bk. “2.2.16. Kâbe'de Namaz”

⁹¹³ Buhârî, “Nafakât”, 1.

قَدْ زَفَرَتْ زُفْرَةً لَا أَعْرِفُ الْجَحَازَةَ مِنَ الْحَدِيدِ، وَلَا الْحَدِيدَ مِنَ الرَّجَالِ، فَيَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: قُلْ لِمَالِكٍ: إِنَّ عَبْدِي فِي قَعْرِ كَذَا وَكَذَا، فِي سِرِّ كَذَا وَكَذَا. وَفِي رِوَايَةٍ: كَذَا وَكَذَا، فَيَدْخُلُ جِبْرِيلُ فَيُخْبِرُهُ بِذَلِكَ، فَيَدْخُلُ مَالِكٌ، فَيَجِدُهُ مَطْرُوحًا مَنكُوسًا مَشْدُودًا نَاصِيئُهُ إِلَى قَدَمَيْهِ، وَيَدَاهُ إِلَى عُنُقِهِ، وَاجْتَمَعَتْ عَلَيْهِ الْحَيَاتُ وَالْعَقَارِبُ، فَيَجِدِيهِ حَتَّى تَسْقُطَ عَنْهُ الْحَيَاتُ وَالْعَقَارِبُ، ثُمَّ يَجِدِيهِ جَذْبَةٌ أُخْرَى حَتَّى تَنْقَطِعَ مِنْهُ السَّلَاسِلُ وَالْأَغْلَالُ، ثُمَّ يُخْرِجُهُ مِنَ النَّارِ، فَيُصَيِّرُهُ فِي مَاءِ الْحَيَاةِ وَيَدْفَعُهُ إِلَى جِبْرِيلَ، فَيَأْخُذُ بِنَاصِيئِهِ وَيَمُدُّهُ مَدًّا، فَمَا يَمُرُّ بِهِ جِبْرِيلُ عَلَى مَالٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِلَّا وَهُمْ يَقُولُونَ: أَفْ لِهَذَا الْعَبْدِ، حَتَّى يَصِيرَ بَيْنَ يَدَيْ عَرْشِ الرَّحْمَنِ سَاجِدًا، فَيَقُولُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: ارْزُقْ رَأْسَكَ يَا جِبْرِيلُ، وَيَقُولُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: عَبْدِي أَلَمْ أَخْلُقْكَ بِخَلْقٍ حَسَنٍ؟ أَلَمْ أُرْسِلْ إِلَيْكَ رَسُولًا؟ أَلَمْ يُقْرَأْ عَلَيْكَ كِتَابِي؟ أَلَمْ يَأْمُرْكَ وَيَنْهَكَ؟ حَتَّى يَقْرَأَ الْعَبْدُ فَيَقُولَ اللَّهُ تَعَالَى: لِمَ فَعَلْتَ كَذَا وَكَذَا؟ فَيَقُولُ الْعَبْدُ: يَا رَبُّ، ظَلَمْتُ نَفْسِي حَتَّى بَقِيْتُ فِي النَّارِ كَذَا وَكَذَا خَرِيفًا لَمْ أَقْطَعْ رَجَائِي مِنْكَ، يَا رَبُّ، دَعَوْتُكَ بِالْحَنَانِ الْمَنَانِ وَأَخْرَجْتَنِي بِفَضْلِكَ، فَارْحَمْنِي بِرَحْمَتِكَ، فَيَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: اشْهَدُوا يَا مَلَائِكَتِي بِأَنِّي رَحِمْتُهُ⁹¹⁴

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Hammâd → **İbrahim** → **Alkame** → **Abdullah İbn Mes'ûd'un (r.a.)** şöyle dediği rivayet edildi: “Bir adam, Peygamber’e (s.a.v.) gelerek sordu: “Ey Allah’ın elçisi, Allah’ın birliğine inananlardan hiç kimse cehennemde kalacak mı?” Peygamber (s.a.v.) cevap verdi: “Evet, kalacak.” O da, Cehennemin dibinde olup: “Ya Hannân! Ya Mennân!” diye feryat eder. O kadar bağıırır ki, Cebrâil (a.s.) sesini duyar ve bu feryada şaşakalır da “Acaba ne oluyor, acaba ne oluyor.” der. Nihayet Rahman’ın arşının önüne kadar giderek secdeye varır. Allah Teâlâ: “Ey Cebrâil, kaldır başını” der. Kaldırır. Gördüğü şeyleri en iyi bilen Allah Teâlâ olmasına rağmen Cebrail’e sorar: “Seni bu kadar şaşırtan neler gördün?” Cebrâil: “Ya Rabbi! Cehennemin derinliklerinden gelen bir ses duydum. Sesin sahibi: “Ey rahmeti ve ihsanı sonsuz olan Allah’ım. (Ya Hannân! Ya Mennân!) diye feryat ediyordu. İşte beni çok şaşırtan bu ses idi,” dedi. Allah Teâlâ, Cebrail’e şöyle der: “Ey Cebrâil, (Cehennem bekçisi) Mâlik’e git, “el-Hannân ve el-Mennân” diye feryat eden kulumu cehennemden çıkarırsın.” Cebrâil (a.s.) Cehennemin kapılarından birine giderek kapıyı çalar. Malik çıkar. Cebrâil (a.s.) ona: “Allah Teâlâ emrediyor. “el-Hannân ve el-Mennân” diye feryat edeni çıkaracaksın,” der. Malik, Cehenneme girerek bu kişiyi arasa da bulamaz. Hâlbuki Malik, Cehennemdekileri, annenin çocuklarını

⁹¹⁴ Ebû Hanîfe, *Müsned*, 51-54 (28).

tanımasından daha iyi tanımaktadır. Çıkar gelir ve Cebrâil'e der ki: "Doğrusu Cehennem öyle bir çatırtıyla patlayıp fişkırıyor ki, ne taşı demirden ne de demiri insandan ayırt edebiliyorum.

Cebrâil geri döner ve bu feryada tekrar şaşakalır da "Acaba ne oluyor, acaba ne oluyor." der. Nihayet dayanamaz Rahman'ın arşı önünde secdeye varır. Allah Teâlâ ona: "Ya Cebrâil kaldır başını. Niçin kulumu getirmedin? diye sorar. Cebrâil: "Ey Allah'ım, Malik diyor ki: Cehennem öyle bir çatırtıyla patlayıp fişkırıyor ki, taşı demirden, demiri de insandan ayırt edemiyorum." Allah Teâlâ şu emri verir: "Malik'e söyle; o kulum, Cehennemin şu kadar derinliğinde gizli, ve falan yerin şu köşesinde bulunmaktadır."

Başka bir rivayete göre Cebrâil Malik'e gelerek haber verir. Malik yeniden Cehenneme girer ve adamı tarif edilen yerde baş aşağı atılmış, başı ayaklarına ön saçlarıyla bağlanmış, elleri boynunda kenetli, üzerine yılanlar, akrepler toplanmış bir durumda bulur. Onu tutup bütün kuvvetiyle çeker, yılanlar ve akreplerden kurtarır. Tekrar kuvvetle çeker zincirler ve bukağılar kopar. Sonra onu cehennemden çıkarır. Hayat suyuna sokar ve Cebrâil'e teslim eder. Cebrâil onun perçeminden tutup, Rahman'ın arşı önüne kadar sürükleyerek götürür. Yolda Cebrâil'in karşılaştığı her melek topluluğu, "bu kula yazıklar olsun" derler. Cebrâil nihayet arş-ı Rahman'ın önüne varır ve secde eder. Allah Teâlâ: "Ey Cebrâil kaldır başını." diyerek diğerine döner: "Kulum, Seni güzel bir yaratılış ile yaratmadım mı? Sana elçi göndermedim mi? O, Sana kitabımı okumadı mı? Sana emirleri ve yasakları bildirmedim mi?" diye sorar. Kul da hepsinin doğru olduğunu söyler. Cenab-ı Hak: "O halde niçin şu günahları işledin? Kul: "Allah'ım, günahlarımla kendi kendime zulmettim ve nihayet şu şu nedenlerle senelerce Cehennemde kaldım. Buna rağmen senden asla ümidimi kesmedim. Rabbim! Sana "rahmeti ve ihsanı sonsuz Allah'ım (Ya Hannan! Ya Mennan!)" diyerek yalvardım. Sen de beni kerem ve ihsanıyla kurtardın. Bana merhamet et." der. Bunun üzerine Allah Teâlâ: "Meleklerim! Şahid olunuz, bu kulumu bağışladım." buyurur.

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Konu başlığı altında yer verilen rivayet, Abdullah b. Mes'ûd tarikiyle Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde bulunmaktadır. Ricalinin sikalardan⁹¹⁵ müteşekkil olması hasebiyle isnadın sahih olduğu ifade edilebilir. *Kütüb-i Tis'a* içerisinde rivayetin şahidi, sadece Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde zayıf isnadla yer almaktadır.⁹¹⁶

2.38. Müslümana Diken Batması Günahlarına Kefarettir

118- حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَفَّارِ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي الْفَوَارِسِ الْحَمِصِيُّ بِأَصْبِهَانَ ، حَدَّثَنَا بَكَّارُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عُثْمَانَ الْعَنْبَرِيُّ ، حَدَّثَنِي أَبِي ، حَدَّثَنَا رَوْحُ بْنُ مَسَافِرٍ ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ أَبِي سُلَيْمَانَ ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ ، عَنِ الْأَسْوَدِ ، عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ : سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ : « مَا مِنْ مُسْلِمٍ يُشَاكُ شَوْكَةً إِلَّا كَتَبَ اللَّهُ بِهَا عَشْرَ حَسَنَاتٍ ، وَكَفَّرَ عَنْهُ عَشْرَ سَيِّئَاتٍ ، وَرَفَعَ لَهُ بِهَا عَشْرَ دَرَجَاتٍ » لَمْ يَرَوْهُ عَنْ حَمَّادٍ إِلَّا رَوْحٌ⁹¹⁷

a) İsnad Şeması ve Tercümesi

Abdülğaffâr b. Ahmed b. Eb'îl-Fevâris el-Hımsî → Bekkâr b. Hasan b. Osman el-Anberî → Babası [Hasan b. Osman el-Anberî] → Ravh b. Müsafir → Hammâd b. Ebû Süleyman → İbrahim → Esved → Hz. Âişe (r.anhâ), Rasûlullah'tan (s.a.v) şöyle işittiğini rivayet etti: “*Kendisine diken batan hiçbir bir Müslüman yoktur ki, Allah Teâlâ (bu diken sebebiyle) ona on sevap yazmış, on günahını affetmiş ve on kat derecesini arttırmış olmasın.*”

b) Rivayetin İsnad Açısından Değerlendirilmesi ve Sıhhat Durumu

Müslümanın başına gelen hiçbir musibetin Allah katında karşılıksız kalmayacağını konu edinen ilgili hadis, Taberânî'nin *el-Mu'cemu's-sağir*'inde geçmektedir. Ricâlinden Ravh b. Müsafir'in (ö. 172/789) metrûk⁹¹⁸ olarak değerlendirilmesi sebebiyle, bu isnadla rivayetin zayıf olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, Hammâd b. Ebû Süleyman'dan Ravh dışında hiç kimsenin rivayette bulunmaması, Hammâd'a nispetle isnadı, ferd-i nisbî kapsamına almaktadır.⁹¹⁹

⁹¹⁵ Sened hakkında bk. “2.2.20. Seferde Namazı Kısaltmak”

⁹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/99-100 (13411)

⁹¹⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağir*, 2/19 (702).

⁹¹⁸ Buhârî, *et-Târih*, 4/209; Nesâî, *ed-Du'afâ*, 40; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/496; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/369.

⁹¹⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağir*, 2/19.

Nihayetinde mütabî' rivayetlerin Şeyhayn tarafından tahrîc edildiği tespit edilmiştir.⁹²⁰

2.39. DEĞERLENDİRME

Kütüb-i Tis'a külliyyatı başta olmak üzere toplamda 28 hadis eserinden istifade edilerek yapılan araştırma neticesinde, Hammâd b. Ebû Süleyman'ın rivayet ettiği hadislerin mükerrerler hariç 118 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Söz konusu rivayetlerde Hammâd'ın hoca sayısının 21'e, talebe sayısının ise 46'ya ulaştığı görülür.

- a) Hammâd'ın Hocalarından Rivayet Ettiği Hadis Sayıları ve Hocalarının Cerh Ta'dîl Durumları

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın Hocalarının İsimleri	Cerh Ta'dîl Durumları	Rivayet Sayıları
Ebû Büreyd el-Cermî (ö. 85/704)	Sahâbî (?) ⁹²¹	1
Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12)	Sahâbî ⁹²²	3
Alkame b. Kays (ö. 62/682)	Sika ⁹²³	1
Esved b. Yezîd (ö. 75/694)	Sika ⁹²⁴	1
Ebû Vâil (ö. 82/701)	Sika ⁹²⁵	8
Zeyd b. Vehb el-Cühenî (ö. 83/702)	Sika ⁹²⁶	2
İbrahim et-Teymî (ö. 92/710-11)	Sika ⁹²⁷	1

⁹²⁰ Buhârî, "Merdâ", 1; Müslim, "Birr", 14.

⁹²¹ "Hz. Peygamber'in (s.a.v) zamanında kavmine imamlık yaptığına dair nakiller yer almaktadır. Ancak Rasûlullah'ı (s.a.v) görüp görmediği hususunda bir kesinlik yoktur. Ahmed b. Hanbel, hicrî 85 senesinde vefat ettiğini ifade etmiştir." Ayrıca bk. Zehebî, *Târîh*, 66/166; a.mlf, *Es-Siyer*, 3/523; İbn Hacer, *Takrîb*, 422.

⁹²² İbn Hacer, *Takrîb*, 115.

⁹²³ İbn Hacer, *Takrîb*, 397.

⁹²⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 111.

⁹²⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 268.

⁹²⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 225.

⁹²⁷ Zehebî, *Tezkira*, 1/58; İbn Hacer, *Takrîb*, 95.

Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713)	Sika ⁹²⁸	9
İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714)	Sika ⁹²⁹	87
Müslim b. Sabîh (ö. 100/719)	Sika ⁹³⁰	2
Rib'î b. Hirâş (ö. 101/719)	Sika ⁹³¹	2
Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721)	Sika ⁹³²	2
Şa'bî (ö. 104/722)	Sika ⁹³³	4
İkrime el-Berberî (ö. 105/723)	Sika ⁹³⁴	1
Hasen el-Basrî (ö. 110/728)	Sika ⁹³⁵	1
Talha b. Musarrif el-ÿâmî (ö. 112/731)	Sika ⁹³⁶	1
Amr b. Mürre (ö. 118/736)	Sika ⁹³⁷	1
Yahyâ b. Ebû Kesîr (ö. 129/747)	Sika ⁹³⁸	1
Mansûr b. el-Mu'temir (ö. 132/750)	Sika ⁹³⁹	3
Mugîre b. Miksem ed-Dabbî (ö. 136/754)	Sika ⁹⁴⁰	1
Abdurrahman b. Sa'd el-Kuraşî (ö. ?)	Sika ⁹⁴¹	1

⁹²⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 234.

⁹²⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 95.

⁹³⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 530.

⁹³¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 205.

⁹³² İbn Hacer, *Takrîb*, 520.

⁹³³ İbn Hacer, *Takrîb*, 287.

⁹³⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 397.

⁹³⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 160.

⁹³⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 283.

⁹³⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/88; İbn Hacer, *Takrîb*, 426.

⁹³⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 596.

⁹³⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 547.

⁹⁴⁰ Zehebî, *Tezkira*, 1/108; İbn Hacer, *Takrîb*, 543.

⁹⁴¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 341.

b) Talebelerinin Hammâd'dan Naklettiği Rivayet Sayıları ve Cerh Ta'dîl Durumları

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın Talebelerinin İsimleri	Cerh Ta'dîl Durumları	Rivayet Sayıları
Hakem b. Uteybe (ö. 115/733)	Sika ⁹⁴²	4
Yahya b. Dînâr (ö. 122/740)	Sika ⁹⁴³	2
Zeyd b. Üneyse (ö. 125/743 [?])	Sika ⁹⁴⁴	3
Âsım b. Behdele (ö. 127/745)	Sika, ⁹⁴⁵ Sadûk ⁹⁴⁶	1
İbrahim es-Sâîg (ö. 131/749)	Saduk ⁹⁴⁷ Zayıf ⁹⁴⁸	
Gaylân b. Câmi' el-Muhâribî (ö. 132/750)	Sika ⁹⁴⁹	1
Ömer b. Âmir es-Sülemî (ö. 135/753)	Sadûk ⁹⁵⁰	1
Ebû İshak eş-Şeybânî (ö. 141/759)	Sika ⁹⁵¹	1
Humejd b. Ebî Hamîd (ö. 142/760)	Sika ⁹⁵²	1
Amr b. Kays el-Mülâî (ö. 146/763)	Sika ⁹⁵³	2
Yahya b. Ebî Üneyse (ö. 146/764)	Metrûk, ⁹⁵⁴ Kezzâb ⁹⁵⁵	1
A'meş (ö. 148/765)	Sika ⁹⁵⁶	2

⁹⁴² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/123; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/344; İbn Hacer, *Takrîb*, 241.

⁹⁴³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/140; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/469; İbn Hacer, *Takrîb*, 680;

⁹⁴⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/556; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/415; İbn Hacer, *Takrîb* 222;

⁹⁴⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/340.

⁹⁴⁶ Zehebî, *Mizân*, 2/357; İbn Hacer, *Takrîb*, 285.

⁹⁴⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 94.

⁹⁴⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/28.

⁹⁴⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/53; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/118; İbn Hacer, *Takrîb*, 443.

⁹⁵⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/63-64; İbn Hacer, *Takrîb* 414.

⁹⁵¹ Zehebî, *Tezkira*, 1/115; İbn Hacer, *Takrîb*, 252.

⁹⁵² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/221; İbn Hacer, *Takrîb*, 181.

⁹⁵³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/254-255; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/86; İbn Hacer, *Takrîb*, 426.

⁹⁵⁴ Nesâî, *ed-Du'afâ*, 109; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 3/191; Zehebî, *el-Mugnî*, 2/731.

⁹⁵⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/129; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/461.

⁹⁵⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/146; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/464; İbn Hacer, *Takrîb*, 254

Ebû Hanîfe (ö. 150/767)	Sika ⁹⁵⁷	70
Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)	Metruk, ⁹⁵⁸ Kezzâb ⁹⁵⁹	1
Ma'amer b. Râşid (ö. 153/770)	Sika, ⁹⁶⁰ Sâlihu'l-hadîs ⁹⁶¹	1
Hişâm ed-Destüvâi (ö. 154/771)	Sika ⁹⁶²	11
Mis'ar b. Kidâm (ö. 155/772)	Sika, ⁹⁶³ Musahhif ⁹⁶⁴	2
Hamza b. Habîb (ö. 156/773)	Sika, ⁹⁶⁵ Sadûk ⁹⁶⁶	1
İbn Ebû Arûbe (ö. 156/773)	Sika ⁹⁶⁷	1
Evzaî (ö. 157/774)	Sika ⁹⁶⁸	1
Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776)	Sika ⁹⁶⁹	8
Abdurrahman b. Abdullah el-Mes'ûdî (ö. 160/777)	Sika ⁹⁷⁰	1
Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)	Sika ⁹⁷¹	14
Abdü'l-A'lâ b. Ebî'l-Müsâvir'in (ö. 161/778)	Metruk ⁹⁷²	2
Muhammed b. Talha (ö. 167/784)	Sadûk, ⁹⁷³ Sika, ⁹⁷⁴ Zayîf ⁹⁷⁵	1

⁹⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, 6/395.

⁹⁵⁸ İclî, *es-Sikât*, 2/295; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/290.

⁹⁵⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/354; Dârekutnî, *ed-Du'afâ*, 3/133.

⁹⁶⁰ İclî, *es-Sikât*, 2/290; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 1/322; Zehebî, *Mîzân*, 4/154; İbn Hacer, *Takrîb*, 541.

⁹⁶¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/257.

⁹⁶² Zehebî, *Tezkira*, 1/124; İbn Hacer, *Takrîb*, 573.

⁹⁶³ İclî, *es-Sikât*, 528; İbn Hacer, *Takrîb*, 528.

⁹⁶⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/154; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/256.

⁹⁶⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/210; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 1/322; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/351.

⁹⁶⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/266; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/62-63; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/638;

İbn Hacer, *Takrîb*, 179.

⁹⁶⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/66; İclî, *es-Sikât*, 1/403; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/441; İbn Hacer, *Takrîb*, 239.

⁹⁶⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 347.

⁹⁶⁹ Zehebî, *Tezkira*, 1/144; İbn Hacer, *Takrîb*, 266.

⁹⁷⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/251.

⁹⁷¹ Zehebî, *Tezkira*, 1/151; İbn Hacer, *Takrîb*, 241.

⁹⁷² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/26; Nesâî, *ed-Du'afâ*, 69;

⁹⁷³ İbn Hacer, *Takrîb*, 485;

⁹⁷⁴ İclî, *es-Sikât*, 2/24; Zehebî, *el-Mugnî*, 2/595.

Hammâd b. Seleme (ö. 167/784)	Sika ⁹⁷⁶	23
Ravh b. Müsâfir (ö. 172/789)	Metruk ⁹⁷⁷	1
Muhammed b. Ebân (ö. 175/792)	Zayıf ⁹⁷⁸	4
Amr b. Sâlih	Metrûk, ⁹⁷⁹ Zayıf ⁹⁸⁰	2
Sâid b. Zerbî	Münkeru'l-hadîs ⁹⁸¹	2
Muhammed b. Câbir	Zayıf ⁹⁸²	2
Yezîd b. Abdurrahman ed-Dâlânî	Zayıf ⁹⁸³	1
Ziyad b. Ebî Meryem	Sika ⁹⁸⁴	1
Hişâm b. Abdurrahman el-Kûfî	Mechûl ⁹⁸⁵	1
Mugîre b. Miksem ed-Dabbî	Sika ⁹⁸⁶	1
Bühlûl b. Ubeyd el-Kûfî	Zayıf ⁹⁸⁷	1
Abdü's-Selâm b. Ebî'l-Cenûb	Metrûk ⁹⁸⁸	1
Sa'd b. Ebî Gaylân eş-Şeybânî	Zayıf ⁹⁸⁹	1
Zeyd b. Havârî el-Ammî	Zayıf ⁹⁹⁰	1

⁹⁷⁵ Nesâî, *ed-Du'afâ*, 93; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 3/72.

⁹⁷⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/349; İbn Hacer, *Takrîb*, 178.

⁹⁷⁷ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/496; Nesâî, *ed-Du'afâ*, 40; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/369.

⁹⁷⁸ Buhârî, *et-Târih*, 1/252; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/199; Nesâî, *ed-Du'afâ*, 90.

⁹⁷⁹ Nesâî, *ed-Du'afâ*, 82; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 2/211.

⁹⁸⁰ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/116; Zehebî, *el-Mugnî*, 2/469.

⁹⁸¹ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/24; ; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/399-400. İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1/318.

⁹⁸² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/270; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, 2/97.

⁹⁸³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/456; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 3/210; Zehebî, *el-Mugnî*, 2/451.

⁹⁸⁴ İclî, *es-Sikât*, 1/374; Zehebî, *Mizân*, 2/93; İbn Hacer, *Takrîb*, 221.

⁹⁸⁵ Buhârî, *et-Târih*, 10/103-104.

⁹⁸⁶ Zehebî, *Tezkira*, 1/108; İbn Hacer, *Takrîb*, 543.

⁹⁸⁷ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/429; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/232; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1/153; Zehebî, *Mizân*, 1/355.

⁹⁸⁸ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/45; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/134.

⁹⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1/312.

⁹⁹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/238; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/386-387; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1/305.

Mansûr b. Dînâr	Zayıf ⁹⁹¹	1
Abdullah b. Bükeyr el-Ganevî	Zayıf ⁹⁹²	1
Osman b. Abdurrahman el-Kuraşî	Metrûk ⁹⁹³	1
Süleyman b. Ebî Dâvud	Zayıf ⁹⁹⁴	1
İsmail el-Kûfi el-İclî	Zayıf ⁹⁹⁵	1
Mansûr b. Sa'd	Sika ⁹⁹⁶	1
Yâsîn b. Muâz ez-Ziyât	Metrûk ⁹⁹⁷ Zayıf ⁹⁹⁸	1

⁹⁹¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/171; Nesâî, *ed-Du'afâ*, 98; İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/129.

⁹⁹² Zehebî, *Mizân*, 2/399.

⁹⁹³ Nesâî, *ed-Du'afâ*, 75; Zehebî, *Siyer*, 9/428; İbn Hacer, *Takrîb*, 385.

⁹⁹⁴ Buhârî, *et-Târih*, 4/556; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/115-116; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/422; İbn Hacer, *Lisân*, 3/90.

⁹⁹⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 385

⁹⁹⁶ Yahya b. Maîn, *et-Târih*, 4/294.

⁹⁹⁷ Nesâî, *ed-Du'afâ*, 111.

⁹⁹⁸ Yahya b. Maîn, *et-Târih*, 3/334; Zehebî, *el-Mugnî*, 2/451.

SONUÇ

Kûfe ilim geleneğinde önemli bir yere sahip olan Hammâd b. Ebû Süleyman tâbiûn neslindedir. Hem fıkıh hem de hadisle ilgilenmiştir. Fıkıhla meşguliyeti, muhaddislik yönünü gölgede bırakmıştır. Hatta fıkıha olan eğilimi sebebiyle, onun fikrî ameliyeleri kuvvet kazandığı ifade edilirken hıfzının zayıflığı ileri sürülerek “kılletü'l-hıfz” ve ömrünün sonlarında “ihtilat” kusuru ile itham edilmiş, ders esnasında geçirdiği sara nöbetleri de eklenince münekkit ulemâ tarafından cerh edilebilmiştir. Hakkındaki menfî tenkitlerin yanında Hammâd, İmam Müslim'in ve dört *Sünen* sahibinin de hadislerine yer verdiği râvilerden biri olduğu görülmüştür. “Hammâd → İbrahim → Esved → Hz. Âişe” ve özellikle “Hammâd → İbrahim → Abdullah b. Mes'ûd” tarikiyle birçok hadis rivayet etmiştir.

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın, hıfzının zayıflaması ve ihtilat gibi sebeplerle, hadisleri karıştırdığı ileri sürülerek zaptına yönelik yapılan tenkidin, hayatının tamamına teşmil edildiği müşahede edilmiştir. Ancak kaynaklarda Hammâd'a yöneltilen bu tenkidlerin çok da isabetli olmadığı anlaşılmıştır. Nitekim İbn Sa'd'ın, Hammâd'da meydana gelen ihtilatın ömrünün sonlarında gerçekleştiğini ifade etmesi de, söz konusu hafıza bozukluğunun yaşının ilerlemesinden kaynaklı bir durum olduğu fikrini vermektedir.

Hammâd b. Ebû Süleyman'ın tenkit edildiği en önemli noktalardan biri de ashâb-ı re'yin genel olarak maruz kaldığı irca ithamıdır. Esasında tenkitlerin temelinde, Hammâd'ın fukahâ ircası olarak tanımlanan makbul anlayışı benimsemesi yatmaktadır. Söz konusu ithamda bulunanların, muhaliflerini Mürcie'den olmakla suçlayan Mu'tezile ve ehl-i hadis âlimler olduğu görülmüştür. Netice itibariyle Hammâd'ın, bid'î irca' yolunu takip etmediği söylenmelidir. Dolayısıyla hayatını ve hadisle ilgisini tahlil etmeye çalıştığımız Hammâd b. Ebû Süleyman'ın, irca' ithamıyla cerh edilmesinin gerçeği yansıtmadığı görülmüştür.

Hammâd'ın hadis ilmindeki yeri hususunda, hadislerin güvenilirliği ve sağlam bir şekilde nakledilmesinde mühim olan isnad sistemini, Basra'ya ilk götüren kişinin kendisi olduğu bilgisi önem arz etmektedir. Hammâd ile birlikte Basra'da isnad benimsenmiş ve kısa zamanda yaygınlaşmıştır. Buradan hareketle hicri I. asrın

sonları ve II. asrın başlarında yaşayan Hammâd'ın bu katkısı, isnadın tarihi seyri açısından önem arz etmekte, kısa zamanda isnad sisteminin benimsenmesi ve o tarihlerde -bölgesel olsa da- bilinip kullanıldığına ışık tutmaktadır.

Çalışmamızda rivayetlerini tahrîc ve tahlil etmeye çalıştığımız Hammâd'ın, mükerrerler hariç 118 müstakil rivayeti tespit edilmiş ve bunların fikhî ağırlıklı olduğu görülmüştür. Rivayetlerinin ahkâma dair olması, Hammâd'ın fikhî yönünün, râvilik yönüne de yansıdığını göstermesi açısından kayda değerdir. Hammâd'ın rivayet ettiği bu 118 hadisten 86'sının sahih, 8'nin hasen, 21'nin zayıf yahut çok zayıf, 3'nün ise mevzu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İlgili rivayetlerden 79'nun *Kütüb-i Sitte*'de mütabi yahut şahitleri bulunmaktadır. Hammâd, bu rivayetlerde 4'ü zayıf 1'i sahih olmak üzere 5 tanesinde teferrüd etmiştir. Bu çerçevede naklettiği hadislerin ağırlıklı olarak makbul rivayetlerden oluştuğu görülmüştür. Diğer taraftan incelenen rivayetlerden, sahâbeden Enes b. Mâlik, tâbiûndan İbrahim en-Nehâî gibi önemli şahsiyetlerle birlikte toplamda 21 hocasından hadis işittiği ve hoca silsilesinin tamamının sikalardan oluştuğu müşahede edilmiştir. Bu da devraldığı ilmî mirasın ne kadar mühim ve ilmî şahsiyetini oluşturan çevrenin de münbit olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan Hammâd'ın, 25'i sika, 2'si sadûk, 11'i zayıf ve 8'i metrûk yahut kezzâb olmak üzere toplamda 46 talebesinin kendisinden rivayette bulunduğu tespit edilmiştir.

Netice itibariyle hayatı ve rivayetlerinin konu edinildiği bu araştırmada, Hammâd'ın yüzü aşkın rivayeti bulunmakla birlikte dönemin vasatı göz önünde bulundurulduğunda azımsanabilecek sayıda rivayeti bulunan bir tâbiûn âlimi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bir râvi olarak Hammâd, bu çalışmada tahlil edilmiş olmakla birlikte rivayet ettiği hadislerin Hanefî fikhının teşekkülündeki yeri ve ahkâma zemin oluşturması hususlarında yapılacak olan yeni araştırmalar, onun hadis tarihindeki yerini ortaya çıkarmaya katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk es-San'ânî**, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *Musannef*. thk. Habîbü'r-Rahman el-Âzamî. 10 Cilt. Beyrut: Meclisü'l-İlmî, 1402/1982.
- Ahmed b. Hanbel**, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. thk. Şuayb Arnaûd. 50 Cilt. B.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.
- Ali b. Ca'd**, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Ca'd el-Cevherî. *Müsned*. thk. Amir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410/1990.
- Ali Haydar Efendi**, Hoca Emin Efendizâde. *Düererü'l-hükkâm şerhi mecelleti'l-Ahkâm*. 4 cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Ali el-Kârî**, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser*. thk. Muhammed Nezzâr Temîm, Heysâm Nezzâr Temîm. Beyrut: Daru'l-Erkâm, t.y.
- Ali el-Kârî. *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*. thk. Şeyh Halil Muhyiddin. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985
- Aras**, Mehmet Özgü. *Ebu Hanîfe'nin Hocası Hammâd ve Fikhî Görüşleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Arnaûd**, Şuayb, Beşşar Avvâd Mâruf, *Tahrîr-u takrîbi't-tehziib*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Aşıkkuçtu**, Emin. *Ricâl İlmine Giriş*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2007.
- Aydınlı**, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 10. Basım, 2019.
- Aynî**, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî. *Megâni'l-ahyâr fî ricâli me'âni'l-asâr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Aynî. *Umdetü'l-kârî*. 25 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Aynî, *Nuhabü'l-efkâr fî tenkihi mebâni'l-ahbâr*. thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim. Katar: Vizâratü'l-Efkâr ve Şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- Başaran**, Selman – Sönmez, Ali. *Hadis Usûlü ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Beyhakî**, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Menâkıbü's-şâfi'î*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Daru't-Türâs, 1390/1970.
- Beyhakî**. *es-Sünenü'l-kübrâ.*, thk. Muhammed b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî. 22 Cilt. B.y.: Merkezi Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 1432/2011.
- Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-sahîh*. 4 Cilt. Beyrut: Daru Tavku'n-Necât, 1422/2001.
- Buhârî**. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed b. Salih. 11 Cilt. Riyad: Nâşiru'l-Mütemeyyiz, 1440/2019.

Cemmâîlî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî. *el-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*. 10 Cilt. Kuveyt: el-Hey'etü'l-Amme li'l-Înâye, 1437/2016.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgaffa. Beyrut: Dâru'l-İlm. 1987.

Çelik, Taha. *Hadis Mezhep İhtilaf*. Konya: Palet Yayınları, 2019.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnaûd, Hasan Abdü'l-Mun'im Şelbî, vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.

Dârekutnî. *İlelü'l-vâridât fî ehâdîsi'n-nebeviyye*. thk. Rahman Zeynullah es-Selefî. 15 cilt. Riyad: Dâru't-Tîbe, 1405/1985

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî. *es-Sünen*. thk. Heyyâs Âli Merzûk ez-Zehrânî. 2 Cilt. B.y.: y.y., 1436/2015.

Düzgün, Şaban Ali (ed.). *Kelam El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 8. Basım, 2019.

Ebû Avâne el-İsferâyînî, Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm. *el-Müstahrec*. thk. Eymen b. Arif ed-Dımeşkî. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-Marife, 1998.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnaûd, B.y.: Daru'l-Risaleti'l-Alemiyeye, 1440/2019.

Ebû Dâvud es-Sicistânî. *Risaletü Ebî Dâvud ilâ ehli Mekketi fî vasfî sünenihi*. thk. Muhammed b. Lütfi es-Sibâî. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1405/1984.

Ebû Dâvud es-Sicistânî. *el-Merâsil*. thk. Şuayb Arnaûd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1987.

Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *Müsnedü'l-İmâmi'l-Âzam me'a şerhi tensîku'n-nizâm fî Müsnedi'l-imâm*. Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 1431/2010.

Elbânî, Nâsırüddin. *Ahkâmu'l-cenâiz*. B.y.: Mektebetü'l-İslâmî, 1986.

Elbânî, Nâsırüddin. *Silsiletü'l-ehâdîssi's-sahîha ve şey'ün min fıkhîhâ ve fevâ'idihâ*. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 2002.

Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-tadil*. Beyrut: Daru İhyau't-Turasu'l-Arabî, 1371/1952.

Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Târîhu İsbahân*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990.

Ebû Nuaym el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1394/1974.

Ebû Nuaym el-İsfahânî *ed-Duafâ*. thk. Faruk Hammade. b.y.: Daru's-Sikâfe – Daru'l-Beyza, 1405/1984.

Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Tabakâtü'l-muhaddîssîn bi-İsfahân ve'l-vâridîne aleyhâ*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1992.

Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî. *Müsned*. thk. Said b. Muhammed es-Sinnârî. 10 Cilt. Kahire: Daru'l-Hadîs, 1434/2013.

Ebû Ya'lâ el-Mevsilî. *el-Mu'cem*. thk. İrşâdü'l-Hak el-Eserî. Faysalabat: İdaretü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1407/1986.

Ebû Zehra, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. B.y.: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1947.

Ebû Zehra. *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskioglu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2021.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.

Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. 3 Cilt. Bağdat: Matbaatü'l-İrşad, 1394/1974.

Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005.

Hacîlî, İd b. Sefer b. Müsfir. *Fıkhu Hammâd b. Ebî Süleyman*. 2 Cilt. Medine: Câmiatü'l-İslamiyye, 1989.

el-Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *es-Müstedrek*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990.

Haraşî, Muhammed b. Abdullah. *Şerhu'l-haraşî alâ muhtasar Halîl*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikir, 3. Basım, 1317/1899.

el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslamî, 1423/2002.

el-Hatîb el-Bağdâdî. *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*. thk. Nurettin Itr. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1395/1975.

el-Hatîb el-Bağdâdî. *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî*. thk. Mahmud Tahhân. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, t.y.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Kitâbü't-Tabakât*. B.y.: Dâru'l-Fikir, 1993.

Hazrecî, Safiyyuddin Ahmed b. Abdillâh el-Ensârî. *Hulâsatu tezhîbi tezhîbi'l-kemâl*, thk. Abdü'l-Fettah Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûatü'l-İslamiyye, 1995.

Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Hüsamü'd-Dîn el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.

Hın, Mustafa Saîd, Bedîu's-Seyyid el-Lahhâm. *el-İdâh fî ulûmu'l-hadîs ve'l-istilâh*. Dımeşk: Daru't-Beyrûtî, 2018.

Itr, Nureddin. *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*. Dımeşk: Daru'l-Fikir, 1981.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. en-Nemerî. *et-temhîd limâ fî'l-muvataa' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Beşar Avvâd vd. 17 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Fürkân, 1439/2017.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfîî. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Amr b. Gurâme. B.y.: Daru'l-Fikir, 1995.

İbn Abdülber en-Nemerî, Ebü Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *Câmi'u beyâni'l-İlm*. thk. Ebi'l-Eşbâl ez-Zührî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dar-u İbnu'l-Cevzî, 1415/1994.

İbn Abdülber. *el-İstizkâr*. thk. Salim Muhammed Ata, Muhammed Ali. 9 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000.

İbn Adî, Ebü Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. Beyrut: Kütübü'l-İlmîyye, 1418/1997.

İbn Ebû Şeybe, Ebü Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *Musanef*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1408/1988.

İbn Ebû Şeybe. *Müsned*. thk. Âdil b. Yusuf el-Azâzî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mevzûât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1386/1966.

İbnü'l-Cevzî. *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*. thk. Abullah el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Mektebetü'l-İlmîyye, 1406/1985.

İbnü'l-Cevzî. *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-ibâd*. 7 Cilt. Riyad: Daru Atâati'l-İlim, 2019.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Çezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Ömer Abdü's-Selam Tedmirî. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1994.

İbnü'l-Esîr. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. Beyrut: Daru's-Sadır, t.y.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî*. Beyrut: Daru'l-Mârife, 1379/1959.

İbn Hacer. *Lisânü'l-mîzân*. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1391/1971.

İbn Hacer. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker*. tah. Nurettin İtr. Dımeşk: Matbaatü's-Sabah, 2. Basım, 1421/2000.

İbn Hacer. *Takrîbü't-tehzîb*. Suriye: Dâru'r-Reşid, 1406/1986.

İbn Hacer. *Tehzîbu't-tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiretü'l-Meârif, 1327/1909.

İbn Hacer. *Ta'rîfü ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs (Tabakâtü'l-müde'llisîn)*. thk. Asım b. Abdillâh el-Karyûtî. Umman: Mektebetü'l-Menar, 1403/1983.

İbn Hacer. *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdîsi'l-hidâye*. thk. Seyyid Abdullâh Haşim el-Yemenî. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Mârife, t.y.

İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-minhâc*. 10 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Ticariyyeti'l-Kübra, 1983.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Hindistan: Dâiretü'l-Mearif, 1973.

İbn Hibbân. *es-Sahîh*. thk. Şuayp Arnavut. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1414/1993.

İbn Hibbân. *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*. B.y.: y.y., 1412/1991.

İbn Hibbân. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*. thk. Hamedî Abdü'l-Mecid es-Selefî. 2 cilt. Arabistan: Daru's-Samiî, 1420/2000.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *es-Sahîh*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 6 Cilt. B.y.: Mektebetü'l-İslâmî, 1424/2003.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.

İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî. *Tezkiretü'l-huffâz etrafü ehâdisi kitâbi'l-mecrûhîn li'bni Hibbân*. thk. Abdü'l-mecîd es-Selefî. Riyad: Dâru's-Samî', 1415/1994.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *el-Muğnî*. thk. Abdülmuhsin et-Türkî. 14 Cilt. Riyad: Dâru Âlimi'l-Kütüb, 3. Basım, 1417/1997.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk: Şuayb Arnaûd, 5 Cilt. B.y.: Daru'l-Risaleti'l-Alemiyye, 1430/2009.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sadır, 1414/1993

İbn Mencûye, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahânî. *Ricâlii sahîhi Müslim*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1986.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *el-Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâr-u Sadır, 1994.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedî. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Daru'l-Marife, 1418/1997.

İbn Râhûye, Ebû Ya'küb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî. *Müsned*. thk. Abdülgafûr b. Abdülhak el-Belûşî. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-İman, 1412/1991.

İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ. *Mukaddimetü ibni's-salâh*. thk. Nurettin Itr. Suriye: Daru'l-Fikr, 1406/1986.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbu tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâneci, 1422/2001.

İbn Şahin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî. *Târîhu esmâ'î's-sikât*, Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1404/1984.

İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî. *es-Sikât*. 2 Cilt. Medine: Mektebetü't-Dâr, 1985.

Kal'acî, Muhammed Ravvâs. *Mevsûatü fikhi't-faberî ve Hammâd b. Ebî Süleyman*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1994.

Kebîr, Ebû Ahmed el-Hâkim, Muhmmmed b. Muhammed b. Ahmed b. İshak en-Neysâbûrî. *el-Esmâ ve'l-Künâ* thk. Ebû Amr Muhammed b. Ali el-Ezherî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Faruk, 1436/2015.

Kefevî, Mahmûd b. Süleymân. *Ketâ'ibu alâmi'l-ahyâr min fukâhâi mezhebi'n-nu'mâni'l-muhtâr*. Ankara: Milli Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi, 1668, 57-58.

Kılıçer, M. Esad. *İslam Fıkhdında Rey ve Taraftarları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 1994.

Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969.

Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Mısırî. *el-Cevâhirü'l-mudıyye fî tabakâti'l-hanefiyye*. 2 Cilt. Karaçi: Mir Muhammed Kütüphane Yayınları, t.y.

Kutluay, Halil İbrahim. *Hadiste Sened Tenkidi*. İstanbul: Elif Yayınları, 2015.

Kürz, Alaü'd-Dîn Muhammed. *Müsnedü Hammâd b. Ebî Süleyman min Müsnedi'l-İmâmi'l-Â'zam Ebî Hanîfe bi rivâyeti'l-Hârisî*, Suriye: Dımeşk Üniversitesi, Şeriat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Malik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *Muvatta-i Malik bi rivayet-i Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*. thk. Abdülvehhab Abdüllatif. B.y.: Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.

Merginânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye şerh-i bidâyetü'l-mübtedî me'a şerhi'l-allâmeti Abdi'l-Hay el-Leknevî*. 8 Cilt. Pakistan: İdâratü'l-Kur'ân ve Ulûmi'l-İslamiyye, 1417/1996.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*. 35. Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.

Mukaddemî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü't-târîh ve esmâ'ü'l-muhaddissîn ve künâhim*. B.y.: Daru'l-Kitâb ve Sünne, 1994.

Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdilbâkî. 6 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye, t.y.

Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Muctebâ mine's-Sünen (es-Sünenü's-Suğrâ)*. thk. Abdü'l-Fettah el-Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1407/1987.

Nesâî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdü'l-Mün'im. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.

Nesâî. *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*. thk. Mahmud İbrahim Zâid. Halep: Dâru'l-Vaî, 1396/1976.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Beyrut: Dâru İhya, 3. Basım, 1379/1972.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû'u şerhi'l-mühezzep*. b.y.: Daru'l-Fikir, t.y.

Önal, Recep. “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği.” Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15/39 (ö. 2015), 121-146.

Özudoğru, Bekir. “İbrahîm en-Nehâî'nin İbn Mes'ûd'dan İrsâllerine Dair Sözü Bağlamında İlk dönem İrsâl-Şöhret İlişkisi.” Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 22/1 (Mart 2022), 697-724.

Pakistânî, Muhammed Abdü'r-Reşîd Nûmânî. *Mekânetü'l-İmam Ebî Hanîfe fî'l-hadis*. Halep: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslamiyye, 1995.

Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 5. Basım, 2014.

Polat, Salahattin, Habil Nazlıgöl, Süleyman Doğanay. *Hadis Araştırma ve Tenkit Kılavuzu*. İstanbul: İFAV Yayınları, 4. Basım, 2016.

Rabaî, Ebû Süleymân Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed er-Rabaî. *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*. thk. Abdullah Ahmet Süleyman. 2 Cilt. Riyad: Daru'l-Âsime, 1989.

Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût, Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâs, 1420/2000.

Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1885.

Sâre bint. Ferâc, Aliyyü'l-Aklâ. *Hammâd b. Ebî Süleyman ve mezhebühü fî'l-îman*. Mecelletü Câmîati Ümmü'l-Kurâ li Ulûmü-ş'Şer'iyeti ve'l-Lügati'l-Arabiyyeti ve Âdâbihâ, 18/36 (Rebü'l-evvel/1427), 232-282.

Seyyid, Afîfî. *Hayatü'l-İmam Ebî Hanîfe* Kahire: Matbaatü'l-Selefiyye, 1931.

Subhî es-Sâlih, Subhî b. İbrâhîm es-Sâlih el-Lübân. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-hadîs ve mustalahuhu*. Beyrut: Daru'l-İlim Li'l-Melâyîn, 15. Basım, 1984.

Subhî es-Sâlih. *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*. çev. Yaşar Kandemir. İstanbul: İFAV Yayınları, 13. Basım, 2017.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Tabakâtü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1402/1982.

- Suyûtî. *Tedribü'r-râvî*. thk. Ebû Kuteybe. B.y.: Daru Tîbe, 2. Basım, t.y.
- Suyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*. thk. Muhtar İbrahim el-Hâic vd. 24 Cilt. Kahire: Ezheru'ş-Şerif, 2. Basım, 1426/2005.
- Sülemî**, Muhammed Mehdî vd. *Mevsûatü ekvâli Ebî'l-Hasen ed-Dârekutnî fî ricâli'l-hadîs ve ilelihi*. Beyrut: Âlimu'l-Kütüb, 2001.
- Şak'a**, Mustafa, *Eimmetü'l-erbea*. Kahire: Daru'l-Kütübü'l-Mısr, 3. Basım, 1991.
- Şehristânî**, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. B.y.: Müessesetü'l-Halebî, t.y.
- Şîrâzî**, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *Tabakâtü'l-fukahâ'*. Lübnan: Daru'r-Râid, 1970.
- Taberânî**, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. nşr. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.
- Taberânî. *el-Mu'cemu'l-Evsat*. nşr. Tarık b. İvadullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseyni. Kahire: Daru'l-Haremeyn, t.y.
- Taberânî. *el-Mu'cemu's-sagîr*. thk. Muhammed Şekûr. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1985.
- Tahhan, Mahmud. *Teysîru mustalâhi'l-hadîs*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 11. Basım, 2011.
- Tahavî**, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb Arnaûd. 16 Cilt. B.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1410/1989.
- Tayâlisî**, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsned*. thk. Muhammed b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Daru Hicr, 1420/1999.
- Temîmî**, Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî el-Mısrî. *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-hanefiyye*. thk. Abdü'l-Fettah Muhammed el-Hulve. Riyad: Daru'r-Rufâî, 1983.
- Tirmizî**, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1417/1996.
- Tirmizî, *Kitâbü'l-ilel*. thk. Subhî es-Sâmirî, Mahmud Halil es-Sa'îdî. Beyrut: Mektebet'n-Nehdatü'l-Arabiyye, 1408/1988.
- Vekî**, Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî ed-Dabbî. *Ahbâru'l-kudât*. thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâgî. Beyrut: Mektebetü'l-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1366/1947.
- Vellevî**, Muhammed b. Ali b. Adem b. Musa el-Esyûbî. *Şerhu Süneni'n-Nesâî*. B.y.: Daru'l-Mî'râc, 1424/2003.
- Yâfiî**, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî. *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdissi'z-zamân*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.

Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî. *et-Târîh*. thk. Muhammed Nûrseyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-bahsi'l-İlmiyye ve İhyâü't-türâsi'l-İslamiyye, 1979.

Yeniçel, Necati – Kayapınar, Hüseyin. *Sünen-i Ebu Davud Tercümesi ve Şerhi*. İstanbul: Şamil Yayınları, 2003.

Yıldırım, Celal. *Kaynaklarıyla Ahkâm Hadisleri*. İstanbul: Miraç Yayınları, t.y.

Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 8. Basım, 2013.

Yücel. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Basım, 2021.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Düvelü'l-İslam*. Lübnan: Dar-u Sâdır, 1420/1999.

Zehebî. *el-İber fî haberi men gaber*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.

Zehebî. *Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-kütübi's-sitte*. 2 Cilt. Cidde: Müessesetü Ulûmu'l-Kur'ân, 1413/1992.

Zehebî. *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Mârife, 1383/1963.

Zehebî. *el-Mugnî fî'd-du'afâ'*. thk. Nurettin İtr. B.y.: y.y. t.y.

Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 25 Cilt. B.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.

Zehebî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-alâm*. thk. Ömer Abdü's-Selâm et-Tedmirî. 52 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1414/1993.

Zehebî. *Tezhîbü tehzîbi'l-kemâl fî esmâ'i'ricâl*. 11 Cilt. B.y.: el-Fâruku'l-Hadîse, 1425/2004.

Zehebî. *Tezkiratü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *er-Ru'ûsü'l-mesâ'il*. thk. Abdullah Nezîr Ahmed. Midyat: Mektebetü'l-İslamiyye, t.y.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed. *Nasbü'r-râye li-tahrîci ehâdîsi'l-hidâye*. thk. Muhammed Avvâme. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1418/1997.